

ISSN 1512-9195

UNIVERZITET U SARAJEVU
PEDAGOŠKI FAKULTET U ZENICI

ZBORNİK RADOVA

PEDAGOŠKOG FAKULTETA U ZENICI

I / 2003.

*ZBORNIK RADOVA
PEDAGOŠKOG FAKULTETA U ZENICI*

**ZBORNİK RADOVA
PEDAGOŠKOG FAKULTETA U ZENICI**
Godište 1, br. 1, juli 2003.
Zbornik izlazi godišnje

Izdavač
Pedagoški fakultet u Zenici

Urednik
Doc. dr. Salih Jalimam

Recenzenti
Prof. dr. Refik Ćatić
Doc. dr. Salih Jalimam

Lektor i korektor
Mr. Hazema Ništović

Tehnički urednik
Izet Pehlić

Na osnovu mišljenja Federalnog ministarstva
obrazovanja i nauke broj: 04-15-3114/03 od 20.08.2003.
godine, Zbornik je oslobođen plaćanja poreza na promet
proizvoda i usluga.

UNIVERZITET U SARAJEVU
PEDAGOŠKI FAKULTET U ZENICI

ZBORNİK RADOVA

PEDAGOŠKOG FAKULTETA U ZENICI

Zenica, juli 2003.

PRVI DIO

Radovi sa Naučne konferencije
"Osam stotina godina Bilinopoljske izjave"

UVODNA RIJEČ

Pedagoški fakultet u Zenici je 17. aprila 2003. godine u Zenici organizovao međunarodnu konferenciju povodom "*Osam stotina godina Bilinopoljske izjave*". Osnovna namjera Nastavno-naučnog vijeća Fakulteta bila je da se na poseban i naučno-istraživački način obilježi historija i aktualizira jedan od najznačajnijih dokumenata srednjovjekovne historije države Bosne i Hercegovine, da se u gradu u kojem je i nastao, 8. aprila 1203. godine, prigodnim referatima uglednih naučnih radnika iz Zenice, Zavidovića, Tuzle, Sarajeva i Osijeka podsjeti i ukaže na to, ali i na bitne odrednice značaja *Bilinopoljske izjave* za savremena dešavanja.

Bilinopoljska izjava nije samo dokumenat jednog vremena, nastao u jednom od najtežih trenutaka srednjovjekovne bosanskohercegovačke povijesti, to je istovremeno živo svjedočanstvo viševjekovne prisutnosti dobrih Bošnjana na ovim prostorima, njihovog specifičnog kultnog i kulturno-civilizacijskog koda, svega onoga što se danas uzima kao odrednica države i naroda. Izjava je specifična i po mnogim unutrašnjim i spoljnim odrednicama posjeduje neobičan "unutrašnji" red stvari, koji još uvijek, nažalost, u historijskoj nauci nije doživio pravilno i tačno određenje i tumačenje. Naime, mnogi sporovi vezani za srednjovjekovni bosanskohercegovački identitet imaju u sebi korijene u neraščišćenim tumačenjima, pored ostalog i *Bilinopoljske izjave*.

Ovaj važan dokumenat vezan je i za grad u kojem je smješten Pedagoški fakultet, za Zenicu, koja se ovim i njemu sličnim, prije svih pločom velikog sudije Građeše iz naselja Podbriježje, legitimira kao jedan od baštinika i čuvara srednjovjekovne bosanskohercegovačke povijesti, grad koji je svojim srednjovjekovnim urbanim životom imao presudan značaj za mnoge tokove života ne samo za širu regiju nego i za samu srednjovjekovnu bosansku državu. Sama činjenica da je Bilino

Polje jedno od imena ovog grada i da se tu nalazio i bosanski ban Kulin dovoljni su razlozi da se ovom događaju posveti određene pažnja.

Poseban značaj ovog dokumenta je i na općedržavnom planu Bosne i Hercegovine, osam stotina godina jednog dokumenta nije samo puko identificiranje njegovog historijskog života nego se pružila divna mogućnost da se na jedan sveobuhvatan način, interdisciplinarno osmotre sve njegove modifikacije i daju određeni naučno verificirani zaključci. *Bilinopoljska izjava* spada među važne činjenice države Bosne i Hercegovine, činjenice koje puno kazuju i to posebno kada se osmotre izvan standardnih, često suhoparnih videnja prošlosti. Pojedini izlagači su se direktno odredili i prema samom srednjovjekovnom gradu Zenici, pružili su određena naučno verificirana saznanja o njenom razvoju, položaju u srednjovjekovnoj bosanskoj državi, te se i to može smatrati jednim od uspjeha naučne konferencije "*Osam stotina godina Bilinopoljske izjave*".

Već je rečeno da su svojim referatima na konferenciji učestvovali ugledni naučni radnici iz Sarajeva (doc. dr. Enes Kujundžić, dr. Husnija Kamberović, mr. Ibrahim Pašić), Osijeka (doc. dr. Ivan Balta), Zenice (prof. dr. Refik Čatić, doc. dr. Salih Jalimam), ali i mlađi naučni radnici iz Zavidovića (Idriz Alihodžić), Gračanice (Rusmir Djedović) i Tuzle (Midhat Spahić) koji su dali jasan i vrijedan osvrt na sve segmente Bilinopoljske izjave.

Premijer Vlade Kantona, mr. Nedžad Polić je uvodnom besjedom i otvorio Naučnu konferenciju "*Osamstotina godina Bilinopoljske izjave*".

Prema općem sudu, Naučna konferencija "*Osam stotina godina Bilinopoljske izjave*" odgovorila je na postavljena pitanja, dala je naučnu verziju u okviru koje se nije samo govorilo o dokumentu nego i brojnim, važnim njegovim implikacijama, vezama, odnosima i posljedicama. Značajno je da se o dokumentu govorilo autoritativno, sa pozicija najnovijih naučnih saznanja, da se identifikovao njegov paleografsko-diplomatički značaj, ali i reperkusije u pozitivnom smislu, koje je taj čin imao na prilike usrednjovjekovnoj Bosni. Otvoreni su mnogi značajni i zanimljivi problemi, date su mnoge intetresantne činjenice o Bosni bosanskog bana Kulina, rasvijetljeno značenje njegovog imena, mjesta u srednjovjekovnom društvu, vjerskim prilikama, školskom sistemu, usmenoj predaji i banu Kulinu, kao i reperkusijama u modernim

sporovima i mistifikacijama vezanim za srednjovjekovnu bosanskohercegovačku državu i bana Kulina.

Pročitani referati su izazvali određenu pažnju kod slušalaca, vrijedne komentare i zanimljive prijedloge od kojih se jedan ovom prilikom i realizuje. Naime, referati podneseni na Naučnoj konferenciji "*Osamstotina godina Bilinopoljske izjave*" se nude naučnoj i stručnoj javnosti na kritički sud i buduće istraživačke napore. Nadati se da će pojedine ideje, prijedlozi i pretpostavke, izloženi u ovim referatima, kod kritičke javnosti izazvati određenu pažnju, interesovanje i podstaknuti dalja istraživanja Bilinopoljske izjave i vremena velikog bosanskog bana Kulina, kao i same povijesti srednjovjekovne Bosne i Hercegovine.

Salih Jalimam

Ivan Balta, Pedagoški fakultet Osijek

NOVOVJEKOVNA PALEOGRAFSKO- DIPLOMATIČKA ANALIZA ISPRAVE IZ BILINOG POLJA

Bilinopoljska isprava odnosi se na početak burnog razdoblja sukoba između državne Katoličke crkve i rastućeg patarenstva «Crkve bosanske»¹ u Bosni i Humu.²

---

¹ Ivan Balta, *Srednjovjekovna Bosna kao poprište sukoba patarena i katoličke crkve u ispravama Diplomatičkog zbornika*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta Tuzla, god. 1., br. 1., Tuzla, 1999., str. 17-27.

Patarenska sekta u Bosni, koju nazivaju bogumilska, crkva bosanska, krivovjerska, heretička, babunska, kadugerska, gazzarska, albigenska, katarska... a najčešće vjera "krstjanska" Crkve bosanske, imala je svoju samosvojnost i autohtone osobine, zagovarajući neku vrstu dualizma, gnostičko-manihejstvo u religiji, čije je porijeklo s Istoka. Prvi podatak o pojavi navedene hereze nalazi se u poslanici patrijarha Teofilakta bugarskom caru Petru u X. vijeku, u kojem patrijarh objašnjava caru da je ta hereza "pavlićanstvo pomiješano s manihejstvom". Nešto više podataka u istom vijeku o ovoj herezi nalazi se u apologetičkom traktatu "Besêda na jeres" prezbitera Kozme, u kojem se optužuje popa Bogumila da je počeo širiti krivu nauku koja se protivi učenju kršćanske crkve. U osnovi patarenska hereza je imala učenje o dva boga, od kojih je jedan bio najveće dobro i stvoritelj vidljivog svijeta, a drugi je bio najveće zlo i stvoritelj nevidljivog svijeta, te da je iz principa dobra proizišao princip zla. Patarensko učenje bilo je u suprotnosti s kršćanskim vjerovanjem, jer se odbacivao Stari zavjet, proroke, kult Marije, nevjerovanje da je rimski papa nasljednik Petra, a prezirali su Crkvu i ismijavali u njoj štovanje svetaca, ikone, crkvenu službu i sakramente. Patareni su poricali uskršnuće tijela «jer je ono potjecalo od sotone», nisu držali do zakletve, zabranjivali su uživanje mesa i mliječnih proizvoda. Sljedbenici patarenske sekte dijelili su se na prave "krstjane" (lat. *perfecti*) i obične vjernike ili mrsne ljude (lat. *credentes*), ali nisu imali posebnih zgrada (crkve) za svoje obrede. Hijerarhija patarenske (bogumilske) crkve u Bosni sastojala se od djeda (ili kršćanski biskup), gostiju i staraca. Nedovoljno je historijski istraženo da li su isti dualistički "heretici" u Bosni imali i zajedničkog papu, kako se to navodi u jednom pismu papinskog legata Konrada iz 1223. godine "...da na granici Bugarske, Hrvatske, Dalmacije

Pape su u početku pokušale mirnim putem iskorijeniti herezu u Bosni, a takav je pokušaj historijski zabilježen 1203. godine kada se jedan dio bogumilskih heretika na Bilinom Polju, svečano odrekao hereze u prisutnosti papinskog izaslanika kapelana Casamarisa i bosanskog bana Kulina. No, hereza je u Bosni i dalje naglo rasla, moguće i zbog svoga stava o nepokoravanju vlasti, odvratanja rada za gospodara, zagovaranju siromaštva i slobode ljudi.

Patareni ili krstjani su imali svoje uporište u središnjoj Bosni ali su njezini sljedbenici bili širom Bosne i Huma te u Slavoniji, Dalmaciji i Hrvatskoj. Krajem XI. vijeka dolaze isti heretici u sukob s Katoličkom crkvom u Bosni, te se njihova borba odvija kroz čitav razvijeni srednji vijek.³ Zbog svoje želje za nezavisnošću, bosanski su vladari uglavnom podržavali patarensku herezu sve do kralja Stjepana Tomaša, koji se pred turskom opasnošću priklonio Zapadu te tako bogumile prepustio progonima. Isti bosanski kralj je 1461. godine poslao u Rim tri vlastelina-bogumila kako bi njihovu vjeru ispitaio kardinal Juan Torquemada (stric kasnijeg velikog inkvizitora Tomasa Torquemade). Isti kardinal je na temelju saslušanja sastavio «*pedeset zabluda manihejskih u Bosni*». Protubogumilsku politiku nastavio je i kralj Stjepan Tomašević sve do propasti Bosne 1463. godine, kada postepeno nestaje bogumilske hereze u Bosni, a njihovi vjernici dobrim dijelom prelaze na islam.⁴

Isprava na Bilinom Polju iz 1203. godine ima sve atribute tadašnje srednjovjekovne srednjoeuropske diplomatske isprave, kako su to u transkribiranim prijepisima zabilježili neki historičari diplomatski.⁵ PRILOG 1. (transkribirana diplomatska isprava iz

---

i Mađarske (vjerojatno u Bosni) stanuje herezijas, koga albigenzi zovu svojim papom...".

² August Franzen, *Kleine Kirchengeschichte*, Freiburg, 1968. (Pregled povijesti crkve, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1993.)

³ Pavo Živković, *Pojava bogumilstva i anatema kao način borbe protiv heretika*, *Croatia Christiana-periodica*, XVII., br. 31., Zagreb, 1993.; Dominik Mandić, *Etnička povijest BiH, Rim, 1967. i Dominik Mandić, Bogumilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago, 1962.; Franjo Šanjek, *Kršćanstvo Bosne i Hercegovine*, *Croatia Christiana*, XVI, br. 30., Zagreb, 1992.

⁴ Mehmed Handžić, *Glavni uzrok prelaza bogumila na islam*, *Narodna uzdanica*, III., Sarajevo, 1934., str. 77-80.

⁵ Tadija Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, III., Zagreb, 1905., str. 24-25.; Augustino Theiner, *Vetera Monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, I., Romae, 1863., 20 (iz reg. an. VI. ep.

1203. godine, objavljena u *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, III., Zagreb, 1905., str. 24). O paleografskoj vrijednosti iste isprave je teško išta decidirano tvrditi s obzirom da original nije sačuvan, a prijepis isprave je iz kasnijih vremena. Po «svjedočenju» prijepisne isprave ista je originalna isprava napisana na pergameni, što je uobičajeno za ona vremena. Pečat je vjerojatno za ona vremena mogao biti viseći «*sigillum pendens*» sa aversom i reversom, a što je na njemu pisalo i koji su likovi bili, teško je pretpostaviti.

Isprava se spominje i u vezi s papinim (Inocencija III.) izaslanicima koji su došli na zbor 8. aprila 1203. godine na Bilinom Polju (*Bolino Poili*) u Lašvi, gdje je bilo sjedište djeda «Crkve bosanske». U ispravi se zadnji put 1203. godine spominje Kulin ban (*banus Culinus*), od kada mu se gubi trag. Na zboru su osim Kulina bana bili prisutni istaknuti bosanski velikaši: Dragiša, Dragota, Ljubin, Pribiša, Radoš i Vladoš (*Dragice, Luben, Bergela, Pribis, Rados, Bladosius*), koji su bili ujedno priori «Crkve bosanske» te Kulin ban (*banus Culinus*) i dubrovački nadbiskup Marin (*Martinus archidiaconus Ragusii*).⁶

U prisutnosti papinog legata Ivana Casamaria (*Johannis de Casemaris*)⁷ i Kulina bana (*bano Culinio*), svi su se javno odrekli učenja «Crkve bosanske», a pri tom se Kulin titulirao «*resente bano Cullino domino Bosne*»,⁸ dakle titulom «gospodin Bosne».

I nešto kasnije sam ugarski kralj Emerik, šaljući pismo papi Inocenciju III. u vezi s zaključakom s Bilinog Polja, napominje da

---

141.); Georgius Pray, *Annales regnum Hungariae ab anno Christi 997 ad annum 1564.*, II. Vindobonae, 1776., str. 397.; Daniel Farlati, *Illyricum sacrum IV.*, Venetiis, 1751-1775., str. 46.; Josephus Koller, *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*, I. (-VII), Posoni, (Pesthini), 1782. (-1812), str. 309.; György Fejer, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, II. 1., Budapest, 1829.-1844., str. 145.; Euzebije Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiasticus cum insertis documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752.*, Zagrabiae, 1892. br. 6. I

⁶ Pavo Živković, *Povijest Bosne i Hercegovine do konca XVIII. stoljeća*, Mostar, 1994., str. 15.

⁷ Jaroslav Šidak, *Studije o "crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*, Zagreb, 1975., str. 182.

Šidak je tvrdio kako papin legat nije ni dolazio u srednjovjekovnu Bosnu.

⁸ Tadija Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, III., Zagreb, 1905., str. 24.

je dao «zaključke» gospodinu ovih zemalja Kulinu «*domino illius terre, filio scilicet memorati Culini, qui tunc apud nos erat*».⁹

U drugom izvještaju iz Bosne kojeg papi šalje njegov poslanik Ivan de Casamari spominje kralja Emerika kao «*christianissimus rex*» (najkršćanski kralj), a sam kralj za sebe najodanijim sinom svete majke Crkve, dok se Kulin titulira kraljevskim banom «*quod in regno bani Culini de Bosna non est nisi unus episcopatus et episcopus modo mortuus est*».¹⁰

Historijske okolnosti u kojima je nastala Bilinopoljska isprava, pritisak Katoličke crkve, mađarskih vladara, pregovora čak i kroz dokument koji je nastao 8. aprila 1203. godine «*Confessio Christianorum bosniensis*» nije uspio zaustaviti jačanje bogumilskog pokreta, nego, obrnuto širi se na sve dijelove srednjovjekovne Bosne.¹¹

Dogovor na Bilinom Polju trebao je biti kompromis između Rimske crkve i Crkve bosanske, ali su i poslije toga krstjani ustrajavali na svojim vjeroučenjima. Stoga je Rimska crkva povela križarske ratove protiv Bosanskih krstjana, čiji je broj pripadnika naglo porastao.¹²

U diplomatskom kontekstu, isprava započinje verbalnom invokacijom, tj. prizivanjem božanstva... «*In nomine dei eterni creatoris omnium et humani generis redemptoris*».

Nakon invokacije u u protokolu isprave slijedi neuobičajeno datacija po mjestu u protokolu, koja je uobičajena u eshatoklu, tj. završnom dijelu isprave i s dvostrukom bilješkom, po inkarnaciji Isusa Krista i rimskim brojevima godina 1203. (*Anno ab ipsius incarnatione M.CC.III.*) te po godini papinskog pontifikata 1203. (*domini vero Innocentii pape III. anno VI.*) “šesta godina papinskog pontifikata Inocencija III.” Interesantno je da gotovo sve bosansko-humske isprave sadrže formulu datacije, u *stilusu incarnationis* ili *annuntiationi*. U navedenoj ispravi je i naveden stil inacarnatine. Pored indikcije datacija navodi vrijeme papinskog pontifikata, a bilježenje papinskog pontifikata u ispravi može se uzeti i kao inskripcija isprave.

---

⁹ Isto, str. 37.

¹⁰ Isto, str. 36.

¹¹ Salih Jalimam, *Historija bosanskih bogumila*, Tuzla, 1999., str. 101.

¹² Franjo Šanjek, *Bosansko-humski (hercegovački) krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb, 1975., str. 60.-61.

Intitulacija je posebna i jednostavna napominjući posredno papu Inocencija VI. ...*domini vero Innocentii pape III.* i njegovu godinu pontifikata, te u drugom dijelu da se sve to zbivalo za vladavine ugarskog kralja Emerika (posredno ga spominjući preko njegovog kapelana Ivana ... *J(ohanne) capelano a H(mericum)* i bana Kulina ... *bani Culini*.

Treća rečenica u ispravi pripada tekstu diplomatske isprave, a u kojoj se govori o razlozima pisanja isprave i o samom sadržaju isprave. U notifikaciji se napominje da se sadržaj isprave odnosi na čitav prostor Bosne i gotovo na sve njezine potčinjene žitelje ... *vocati sumus in territorio Bosne, omnium vice constituti*, te da je isprava obavezna za poštivanje ... *obligantes nos pro omnibus, qui sunt de nostra societate et loca nostra*. Nadalje slijede rečenice dispozicije u kojima se objašnjavaju dogovori i crkvena učenja koja su se zatekla u Bosni te načinom rješavanja spora oko crkvenih interesa.

U ispravi se u završnom dijelu eshatolkola spominju mjesto dogovora kraj rijeke Bosne u mjestu zvanom Bilino Polje «*Actum apud Bosnam iuxta flumen loco qui vocatur Bolino Poili*» i to šest dana prije aprilskih ida (aprilske ide su 13. aprila) «*sexto idus aprilis*», odnosno 8. aprila. *Actum* najčešće označuje vrijeme nastanka pravnog čina, a *datum* mjesto izdavanja isprave.

Pored nabrojenih priora i bana Kulina, koji će garantirati kao svjedoci da isprava izvrši svoj pravni učinak, spomenuti su kaločki nadbiskup Ivan (*Johannis Colocensis archiepiscopi*) i pečuški biskup Kalan (*Caalani Quinqueelesiensis episcopi*), koji imaju crkvenu ingerenciju nad dijelom Bosne, a u drugom dijelu Bosne imala je crkvenu ingerenciju dobrovačka nadbiskupija (*Martinus archidiaconus Ragusii*). Nadalje u ispravi se spominje i gospodin kapelan Ivan od ugarskog kralja Emerika (*domino J(ohanne) capelano ad H(mericum) illustrem Ungarie*).

Svojim su potpisima ispravu “učvrstili” (*Quod ut in perpetuum robur obtineat, nostra subscriptione firmamus*) slijedeći potpisnici, bosanski velikaši: *Dragice, Lubin, Bergela, Pribis, Luben, Rados, Bladosius* zajedno sa banom Kulinom i dubrovačkim nadbiskupom Martinom.

Na kraju isprave je napisano mjesto i vrijeme izdavanja isprave «*Actum in Insula Regia II. kal. maii*», dakle da je izdana na kraljevskom otoku (današnji otok Čepel kod Budimpešte), dva dana prije kalende mjeseca maja (kalende - prvi dan u mjesecu), tj. 30. aprila 1203. godine.

Svojom unutrašnjom i spoljnom diplomatskom kritikom Bilinopoljska isprava ima obilježje standardne srednjovjekovne srednjoevropske isprave.¹³

PRILOG 1.

8. i 30. aprila 1203. na Bilinom Polju i na otoku Čepelu

MONASI ŠIZMATICI BOSANSKI OBAVEZUJU SE DRŽATI ODREDABA RIMSKE CRKVE

In nomine dei eterni creatoris omnium et humani generis redemptoris. Anno ab ipsius incarnatione M.CC.III., domini vero Innocentii pape III. anno VI. Nos priores illorum hominum, qui hactenus singulariter Christiani nominis prerogativa vocati sumus in territorio Bosne, omnium vice constituti, pro omnibus qui supra de nostra societate fraternitatis in presentia domini Johannis de Casemaris capellani summi pontificis et romane ecclesie in Bosna propter hoc delegati, presente patrono bano Culino domino Bosne, promittimus coram deo et sanctis eius, stare ordinationi et mandatis sancte romane ecclesie tam de vita et conversatione nostra, quam ipsius obsecundare obedientie et vivere institutis, obligantes nos pro omnibus, qui sunt de nostra societate et loca nostra cum possessionibus et rebus omnibus, si aliquo tempore deinceps sectati fuerimus hereticam pravitatem. In primis abrenuntiamus scismati quo ducimur infamati et romanam ecclesiam matrem nostram caput totius ecclesiastice unitatis recognoscimus et in omnibus locis nostris, ubi fratrum conventus commoratur, oratoria habebimus, in quibus fratres de nocte ad matutinas et diebus ad horas cantandas publice simul conveniemus. In omnibus autem ecclesiis habebimus altaria et cruces, libros vero tam novi quam veteris testamenti, sicut facit ecclesia romana, legemus. Per singula loca nostra habebimus sacerdotes, qui dominicis et festivis diebus adminus missas secundum ordinem ecclesiasticum debeant celebrare, confessiones audire et penitentias tribuere. Cemeteria habebimus iuxta oratoria, in quibus fratres sepeliantur et adventantes, si casu ibi obierint.

---

¹³ Stjepan Antoljak, *Pomošni istoriski nauki*, Skopje, 1956. i *Pomoćne istorijske nauke*, Kraljevo, 1971.; Jakov Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*, Zagreb, 1972.; Azem Kožar, *Pomoćne historijske znanosti*, Tuzla, 1995.; B. Šekularac – M. Atlagić, *Pomoćne istorijske nauke*, Priština, 1997.; Ivan Balta, *Pregled pomoćnih povijesnih znanosti*, Osijek, 2000.; (u pripremi knjiga: I. Balta – A. Kožar, *Pomoćne historijske nauke*, Tuzla, 2003.)

Septies in anno adminus corpus domini de manu sacerdotis accipiemus, scilicet in natali domini, pascha, pentecoste, natali apostolorum Petri et Pauli, assumptione virginis Marie, nativitate eiusdem et omnium sanctorum commemoratione, que celebratur in kalendis novembris. Ieiunia constituta ab ecclesia observabimus, et ea que maiores nostri provide preceperunt custodiemus. Femine vero que de nostra erunt religione, a viris separate erunt tam in dormitoriis quam refectoriis et nullus fratrum solus cum sola confabulabitur, unde possit sinistra suspicio suboriri. Neque de cetero recipiemus aliquem vel aliquam coniugatam, nisi mutuo consensu, continentia promissa, ambo pariter convertantur. Festivitates autem sanctorum a sanctis patribus ordinatas celebrabimus, et nullum deinceps ex certa scientia manicheum vel alium hereticum ad habitandum nobiscum recipiemus. Et sicut separamur ab aliis secularibus vita et conversatione, ita etiam habitu secernemur vestimentorum: que vestimenta erunt clausa, non colorata, usque ad talos mensurata. Nos autem de cetero non Christianos, sicut hactenus, sed fratres nos nominabimus, ne singularitate nominis aliis Christianis iniuria inferatur. Mortuo vero magistro, de hinc usque in perpetuum priores cum consilio fratrum deum timentium eligent prelatum a romano tantum pontifice confirmandum, et si quid aliud ecclesia romana addere vel minuere voluerit, cum devotione recipiemus et observabimus. Quod ut in perpetuum robur obtineat, nostra subscriptione firmamus. Actum apud Bosnam iuxta flumen loco qui vocatur Bolino Poili, sexto idus aprilis. Dragice, Lubin, Bergela, Pribis, Luben, Rados, Bladosius, banus Culinus, Martinus archidiaconus Ragusii subscripsimus. Deinde nos Lubin et Brageta ex voluntate omnium fratrum nostrorum in Bosna et ipsius bani Culini, eum eodem domino J(ohanne) capelano ad H(emicum) illustrem Ungarie et christianissimum regem euntes, in presentia ipsius regis et venerabilis (Johannis) Colocensis archiepiscopi et (Caalani) Quinqueecclesiensis episcopi et aliorum multorum in persona omnium iuravimus hec statuta servare, et si qua alia ecclesia romana super vos ordinare voluerit, et secundum fidem catholicam constituere. Actum in Insula Regia II. kal. maii.

Izvori i literatura

1. Antoljak, Stjepan: *Pomoćne istorijske nauke*, Kraljevo, 1971.
2. Antoljak, Stjepan: *Pomošni istoriski nauki*, Skopje, 1956.

3. Balta, Ivan: *Pregled pomoćnih povijesnih znanosti*, Osijek, 2000.; (u pripremi knjiga: I. Balta – A. Kožar, *Pomoćne historijske nauke*, Tuzla, 2003.)
4. Balta, Ivan: *Srednjovjekovna Bosna kao poprište sukoba patarena i katoličke crkve u ispravama Diplomatičkog zbornika*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta Tuzla, god. 1., br. 1., Tuzla, 1999.
5. Farlati, Daniel: *Illyricum sacrum IV.*, Venetiis, 1751-1775.
6. Fejer, György: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, II. 1., Budapest, 1829-1844.
7. Fermendžin, Euzebije *Acta Bosnae potissimum ecclesiasticus cum insertis documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752.*, Zagrabiae, 1892. br. 6. 1
8. Franzen, August: *Kleine Kirchengeschichte*, Freiburg, 1968. (Pregled povijesti crkve, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1993.)
9. Handžić, Mehmed: *Glavni uzrok prelaza bogumila na islam*, Narodna uzdanica, III., Sarajevo, 1934.
10. Jalimam, Salih: *Historija bosanskih bogumila*, Tuzla, 1999.
11. Koller, Josephus: *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*, I. (-VII), Posoni, (Pesthini), 1782.(-1812)
12. Kožar, Azem: *Pomoćne historijske znanosti*, Tuzla, 1995.
13. Mandić, Dominik: *Etnička povijest BiH, Rim, 1967. i Dominik Mandić, Bogumilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago, 1962.
14. Pray, Georgius: *Annales regnum Hungariae ab anno Christi 997 ad annum 1564.*, II. Vindobonae, 1776.
15. Šanjek, Franjo: *Bosansko-humski (hercegovački) krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb, 1975.
16. Šanjek, Franjo: *Kršćanstvo Bosne i Hercegovine*, Croatica christiana, XVI, br. 30., Zagreb, 1992.
17. Šekularac, B. - Atlagić, M.: *Pomoćne istorijske nauke*, Priština, 1997.
18. Šidak, Jaroslav: *Studije o "crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*, Zagreb, 1975.
19. Smičiklas, Tadija: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, III., Zagreb, 1905.
20. Smičiklas, Tadija: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, III., Zagreb, 1905.

21. Stipišić, Jakov: *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*, Zagreb, 1972.
22. Theiner, Augustino: *Vetera Monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, I., Romae, 1863., 20 (iz reg. an. VI. ep. 141.)
23. Živković, Pavo: *Pojava bogumilstva i anatema kao način borbe protiv heretika*, Croatica Christiana-periodica, XVII., br. 31., Zagreb, 1993.
24. Živković, Pavo: *Povijest Bosne i Hercegovine do konca XVIII. stoljeća*, Mostar, 1994.

Ivan Balta

**THE MODERN TIMES PALEOGRAPHIC AND
DIPLOMATIC ANALYSIS OF BILINO POLJE'S
DOCUMENT**

Summary

According to the all diplomatic features Bilino Polje's Document from 1203 belongs to the middle European culture sphere, and it doesn't talk only about first remembrance of Zenica region in written historical resources. Bosnia is treated as organized medieval state, with all characteristics of authority, and some individuals and cultural and religious trends of that time are specially emphasized.

KORIJENI BOSANSKOG UNIVERZITETA

Odgoj je u najširem značenju očovječenje čovjeka. Kao svrsishodan i intencionalan proces, odgoj omogućava da se iskustva starijih prenose na mlađe, zbog čega svaka generacija počiva na ramenima prethodnih. Zahvaljujući odgoju i obrazovanju, čovjek se uspio vinuti u vasionu, otkriti mikrosvijet, sačiniti veličanstvene građevine, pokoriti hladna bespuća i surove pustinje...

Odgoj je iskustvena kategorija, kao takva šteti mlađe da ne prave greške starijih. Učeći se na iskustvima starijih, prvenstveno onim pozitivnim, mlađi mogu ići naprijed. Čovjek može odgajati jer pamti i baš zahvaljujući pamćenju daleka iskustva predaka mogu biti putokazi kako sr u vremenu sadašnjem ponašati i djelovati. Pamćenje kao kolektivna svijest modeluje kulturu jednog naroda i daje joj onu osobitost što je izdvaja od drugih. To svaku civilizaciju čini bogatijom jer je u različitosti ovog svijeta smisao vrijednosnih odrednica. Pamćenje na nivou jedinke može biti senzorno, kratkoročno i dugoročno. Senzorno pamćenje je bitno za svakodnevno orijentiranje i funkcioniranje pojedinca, što nije fenomen samo čovjeka, jer i drugi organizmi imaju ovu mogućnost bez koje ne bi bilo opstanka. Kratkoročno pamćenje je selektivno i svojstveno je čovjeku i nekim primatima. Ono je novi kvalitet u razvoju svijesti gdje se kroz neposredna iskustva pamte informacije samo za potrebe konkretnog ponašanja.

Dugoročno pamćenje je fenomen kojim se pamte različita iskustva koja se pohranjuju u memoriju i kao takva mogu se akumulirati kako na nivou iskustva pojedinca tako i na nivou generacije. U vremenu usmene predaje dugoročno pamćenje je bila osnova civilizacijskog uspona, ali kada je ljudska spoznaja prevazišla mogućnosti pamćenja kako pojedinca tako i civilizacije, javlja se pismo kao racionalniji i efikasniji način pohranjivanja

informacija. Zahvaljujući pismu mogla su se sačuvati znanja i prenositi sa generacije na generaciju.

O iskustvima drevnih naroda sudimo i na osnovu drugih izvora. Tako o životu drvenih Sumeraca, Kmera, Kineza, Egipćana i drugih naroda više saznajemo na osnovu različitih arheoloških nalaza, ali su svakako pismeni tragovi najznačajniji.

Različiti narodi imaju i različit odnos spram svoje prošlosti. Otuda se i dešava da o historiji nekih naroda znamo mnogo više a o nekim narodima znamo jako malo. Mi spadamo u narod koji nije mario za svoju prošlost, što potvrđujemo i sadašnjim nemarom spram historijskog naslijeđa. Uz to i zla kob našeg prostora da se na njemu vodi svakih pedeset godina rat koji opet neumitno uništava i ono malo tragova naše prošlosti. Dakle, naše arhive je vrijeme izbrisalo i prije nego što smo ih uspjeli utisnuti u sjećanja.

Naša su pamćenja oskudna kada je u pitanju i razvoj organizovanog visokog obrazovanja što nije slučaj sa evropskim učilištima. Tako se pouzdano zna da se prvi univerziteti u Evropi javljaju s kraja XI stoljeća (Bolonja) kao zajednica studenata i profesora (universitas magistrorum et scholarum). Najstariji državni univerzitet je osnovao car Fridrih II u Napulju 1229. godine. U početku univerziteti nisu imali uniformirane nastavne planove i programe. Zna se da je univerzitet u Parizu težište svog rada stavljao na teologiju, Bolonjski na pravo, Salerno na medicinu itd. Na univerzitet su se mogli upisivati studenti svih uzrasta bez ikakvih kvalifikacija, a samo naukovanje je trajalo relativno dugo. U prvo vrijeme na univerzitetima se nisu sticale kvalifikacije za neko zvanje, nego je orijentacija bila sticanje znanja. Kasnije se studenti bilježe u matičnu knjigu i stiču određene kvalifikacije.

Istražujući korijene našem univerzitetskom obrazovanju nalazimo da je još s kraja 13. stoljeća poznato učilište u mjestu Bosna (vjerovatno današnje Moštre kod Visokog) u koje su dolazili heretici iz drugih zemalja, prvenstveno iz Italije. Đuro Basler pronalazi da je neki Jakov Bech pred turunskim inkvizicijskim sudom na dan 21. august 1387. godine izjavio da je bio krenuo na naučavanje u Bosnu koja je po njemu tada imala "nauku koja je bolja od nauke Rimske crkve". Basler zaključuje da je u Bosni bilo učilište koje je obrazovalo na osnovama različitim od onih na kojima je obrazovala Katolička crkva. O ovom učilištu se malo zna dijelom što su se sljedbenici bogumilske crkve progonili, a ovdje su izučavani sadržaji ezoterične crkve. Za razliku od tadašnjih

evropskih učilišta (univerziteta), Bolonja, Keln, Pariz i sl. učilište u Bosni je moralo biti u tajnosti.

Učilište u Bosni potvrđuju i neki arhivski nalazi kao oni pribilježeni u Pregledu.¹

- ⇒ Oko 1200 godine: slikari Matej i Aristodije, rodom iz Apulije, a odrasli u Zadru, po uvjerenju heretici, školu su učili u Bosni.
- ⇒ 1327. godine: Veliki broj heretika iz raznih krajeva Evrope dolaze u Bosnu.
- ⇒ 1374. godine: Rebelator de Balbis iz Chierija uči u Bosni.
- ⇒ 1360. godine: Johannes Narro i Granonus Bencius iz Chierija uče u mjestu Bosna.
- ⇒ 1377. godine: Petrus Patritii odlazi u Bosnu na studije.
- ⇒ 1378. godine: Jakobus Bech pošao put u Bosnu, ali se zbog nepogode na moru predomislio, pa povratio u Chieri.
- ⇒ 1380. godine: Bernardus Rascherius učio u mjestu Bosna.
- ⇒ 1382. godine: Jakobinus Ptritii učio u Bosni.

Na osnovu ove arhivske građe može se ustvrditi da su studenti iz Italije blizu dva stoljeća dolazili u Bosnu da izučavaju nauku koja se kosi sa onom koju naučava Rimaska crkva. Bogumilska crkva je ulazila u ozbiljne rasprave sa Rimskom crkvom zašto je trebalo imati razvijenu nauku.

Prvobitno učenje Crkve bosanske je vjerovatno bilo pod utjecajem maniheizma koje je zbog specifičnih uvjeta modificirano u odnosu na prvotno učenje. Ovo se učenje javlja s početka trećeg stoljeća i ne zna se tačno kako je i kada našlo pristalice u Bosni. Vremenom se učenju maniheizma dodaju i druge ideje kao one od pavličana, montaista i marcijanista. Tu je, svakako, bio vidan utjecaj grčke filozofije posebno onog iz aleksandrijskog kulturnog kruga. Basler tvrdi da se u učenju Bosanske crkve osjeća prizvuk Valentina, osnivača svojevrstne spekulativne helenističke gnose iz drugog stoljeća, a koje karakterizira učenje o eonima. Valentinijizam je bio nadahnut Platonovom filozofijom sa blagim dualizmom, gdje se pominje 15 parova eona među kojima je "Peter" najveći, a "Sofija" najmanji. Bosanski učenjaci su vjerovatno

---

¹ Pregled, Sarajevo, godina LXV, april 1975, br. 4.

preko Dalmacije, a ovi preko Italije došli u dodir sa ovim učenjem koje su razvijali u specifičnim uvjetima i u odnosu na ostala rimska područja sačuvali u izvornom obliku. Basler umjernost Bosanske crkve, u odnosu na dualizam, objašnjava i prihvatanjem učenja Klementa "... koji je zastupao tezu da je svijet stvoren od vječnosti preko Logosa koji je i sam sišao s neba da bi ljudima omogućio spoznaju-gnosis." Zbog ovoga je i egzegeza na bosanskim učilištima bila prilagođena dualizmu i otuda se razlikovala od one koja se naukovala na drugim evropskim učilištima. Skolastičko učenje u Bosni imalo je manje dogmatike a više trezvenog racionalizma prožetog aristotelizmom i platonizmom. Školovanje na bosanskom učilištu je trajalo kraće nego ono u evropskim i podrazumijevalo prethodnu naobrazbu (septem artium) na koju se kalemila učenje dualizma kroz specifično skolastičko učenje koje su u Bosnu donijeli franjevci.

Na bosanskom učilištu se učila nešto drugačija egzegeza nego što je to bilo u Parizu jer je je bila prilagođena dualizmu. Uz to se još izučavala kosmogonija, antroposofija i teosofija. Za kosmogoniju važno je uvjerenje starih gnostika a koje su podržavali profesori na bosanskom učilištu da je kosmos vremenski i prostorno beskonačan. U sklopu antroposofije izučavala se medicina kao način prevencije i liječenja.

Oskudni podaci o bosanskom učilištu potvrđuju da je ono intenzivno radilo od kraja jedanaestog do početka četrnaestog stoljeća. Danas nemamo pouzdane podatke o organizaciji i ustrojstvu ovog učilišta izuzev da se u svojim učenjima razlikovalo od onih u Evropi. Na kojem su jeziku vršena predavanja, kakav je bio curriculum, koje su certifikate dobijali svršeni, koliko je trajalo školovanje nije poznato. Ipak možemo suditi da su predavanja bila kvalitetna i više svjetovna zbog čega su privlačila slušaoce iz Italije. Za razliku od evropskih učilišta gdje je Aristotelovo učenje bilo dominantno, u Bosni se težište stavljalo na Platonovo učenje. Za studente iz Evrope bosansko učilište je bilo atrakcija zbog svojih slobodarskih i naprednih ideja kakve su one o beskonačnosti vremena i prostora, zatim uzajamnost duha i materije.

U svom početku bosansko učilište se po svojoj organizaciji i nivou obrazovnih sadržaja nije razlikovalo od bolonjskog univerziteta, ali se zbog različitih historijskih i ekonomskih prilika bosansko učilište nije razvijalo u smjeru onih u Evropi.

Gdje je tačno bilo bosansko učilište nije poznato izuzev što se spominje mjesto Bosna. Basler misli da je Bosna širi pojam i da obuhvata više naseobina kod Visokog. On, opet, tumači da bi to moglo biti na lokalitetu današnjeg naselja Moštre. Naime, u arhivima se nalazi podatak da je "hiža" velikog gosta Radoslava bila smještena na ovom lokalitetu gdje je bio i dvor i rezidencija vladara pa je otuda i zaključak da je i učilište bilo smješteno na tom prostoru.

Dr. Enver Imamović piše da su još u Kulinovo doba u Bosni djelovali filozofsko-teološki teoretičari koji su 1203. godine vodili dogmatske rasprave sa papinim izaslanikom Casamarisom za koga se govorilo da je veliki vatikanski teoretičar. Hereza se na bosanskim prostorima u Kulinovo doba raširila i prihvatila kao državna vjera. Ovamo su dolazili heretici iz drugih karajeva, Bugarske, Fancuske, Italije, gdje su slobodno naukovali dualističku doktrinu koja se nigdje u Evropi nije tako slobodno tumačila. Iz ovoga se nameće zaključak da su bosanski učenjaci bili na glasu kao vrsni poznavaoци ove doktrine i da je bosansko učilište bilo razvijeno kada je moglo da primi studente iz udaljenih krajeva.

Bosanski univerzitet je u tom dobu bio u rangu evropskih s tim što se ovdje naukovala dualistička doktrina koja je za Vatikan bila krivovjerna i kao takva proglašena nezakonitom. Tako je i bosanski univerzitet bio nepriznat od strane Vatikana. Upravo činjenica da je bosanski univerzitet tada bio jedino učilište gdje se slobodno izučavao dualizam privlačila je studente iz drugih evropskih država da dolaze u Bosnu i da tu slobodno izučavaju herezu. Potvrđuje to i savjetovanje koje je održano u Saint –Feliks-de Caraman kod Toulouza gdje je starješina carigradskih heretika Niketa savjetovao Francuze da svoju crkvu organizuju po uzoru na bosansku. Također, se spominje i podatak iz 1223. godine da je "antipapa" (papa heretika) dugo vremena boravio u Bosni i da je vjerovatno i sam predavao na bosanskom učilištu.

Učitelji bosanskog učilišta su propagirali prosvjećivanje, trezvenost i prilagođavanje novim prilikama (crkvenim), što je bilo imperativ ako se htjelo opstati zbog ozbiljniji prijetnji rimske crkve. Njihovo učenje je dopiralo do najširih slojeva što je olakšalo Kulinu da se olahko odrekne paterenstva znajući da će narod razumjeti tu mudru političku odluku i da će i dalje prakticirati «svoju vjeru».

E. Imamović, tvrdi da su na bosanskom učilištu znanja stjecala i svjetovna lica, prvenstveno oni koji su bili dvorski pisari i

činovnici. Pronađeno je dosta pisanih povelja, oporuka i pisama koja su odašiljali bosanski vladari na raznim jezicima što svjedoči o učenosti njihovoj. Ovo potvrđuje da su postojale institucije skriptorija (prepisivački centri) u kojima su radili obrazovani činovnici.

Analogono iskustvu evropskih univerziteta gdje su profesori uglavnom bila crkvena lica, vjerovati je da su bogumilski prvaci bili i profesori na bosanskom učilištu. Potvrđuje to i polemika koja je vođena sa teoretičarima rimske crkve u kojoj su bogumilski prvaci veoma umješno vodili dogmatske rasprave

Dramatiku egzistiranja Bosanskog učilišta modelirala je zla kob ovih prostora na kome su se sudarali istočni i zapadni i sjeverni i južni vjetrovi svjetske historije. Kako je to mudro znao zboriti Meša Selimović: »Mi nismo ničiji, uvijek smo na nekoj međi, uvijek nečiji miraz...»²

Zašto se bosansko učilište nije razvijalo kao ono u Bolonji, ili ono u Parizu usud je koji i dan danas prati ovaj prostor. Pa ipak pored te zle kobi koja se vremenom kao prokletstvo nosila, historija ovih prostora ima i svoju svjetlu stranu a ona je kulturna i duhovna tekovina na koju Bosanci i Hercegovci moraju biti ponosni. Safvet-beg Bašagić piše: »Jedan narod može izgubiti moć i gospodstvo, slava njegova može isplaviti, bajrak pod kojim je vojevao može postati plijenom neprijatelja, njegova prava i pravice mogu se pretvoriti u mrtava slova, - kratko rečeno: jedan narod može doživjeti pravi politički, socijalni i ekonomski fiasco u svojoj postojbini. Sve je to privremeno, sve može biti od danas do sutra. Ali ipak imade nešto što nije prolazno, što ne može biti puki slučaj, ni najljući neprijatelj ne može uništiti, a to je kultura tog naroda. U tom carstvu ni sila ni slučaj, dapače, ni zub vremena, ne može pomračiti umne stečevine naroda koje je privredio kad je pobijedio varvastvo i neznanje. Taj trijumf ostaje na vijeke, jer je on amanet budućim naraštajima i vremenima.»³

Historija ovih prostora je historija sva tri naroda. Na Kulinovu povelju, Vrandučku tvrđavu, Višegradsku ćupriju... moramo biti svi ponosni bez obzira gdje se okretali da li ka istoku ili zapadu. Isto tako moramo s ponosom isticati našu kulturnu i

---

² Meša Selimović, *Deriš i smrt*, Sarajevo, 1966., str. 282.

³ Safvet-beg Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Sarajevo, 1912.

duhovnu prošlost, a bosansko učilište je najbolja paradigma tih korijena.

«Čovjek se ne može opredijeliti za ono što jeste, jer jeste, ali zato se može opredijeliti za što nije i to iz razloga što bi to želio ... ili zato što to drugi od njega traže. Opredjeljivanje ima smisla samo ukoliko je vezano za određeni cilj radi kojeg izigravamo ono što jesmo da bismo igrali ono što želimo ili nas okolnosti tjeraju na to. Takvo igranje i izigravanje čini, takoreći, monodramu našeg svakodnevnog života (danas je gotovo važnije izgledati nego biti). (...) U aspektu moralnog ocjenjivanja, opredjeljivanje po zahtjevu spada u egzemplarne oblike nacionalnog otuđenja, gdje se to, u odnosu na individuu, očitovalo kao samootuđenje, toliko tuđe ljudskoj prirodi, a tako posvuda prisutno u historiji».⁴

Izvori i literatura

1. Anđelić, Pavao: *Periodi u kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine u srednjem vijeku*, GZM u BiH, Arheologija, nova serija, XXV, Sarajevo, 1970.
2. Babić, Anto: *Fragmenti iz kulturnog života srednjovjekovne Bosne*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu 2, Sarajevo, 1964.
3. Basler, Đuro: *Visoko učilište u Bosni*, Pregled, LXV, broj 4, Sarajevo, 1975.
4. Bašagić, Safvetbeg: *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Sarajevo, 1912.
5. Benac, A. – Čović, B. – Pašalić, E. – Basler, Đ. – Miletić, Na. - Anđelić, P.: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1984.
6. Imamović, Enver: *Korijeni Bosne i bosanstva*, Sarajevo, 1995.
7. Muminović, Rasim: *Povijesnost i nacionalitet*, Život, br. 6-7, Sarajevo, 1969.
8. Selimović, Meša: *Derviš i smrt*, Sarajevo, 1966.
9. *Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*, Zenica, 1973.
10. Vego, Marko: *Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*, "Pregled", LXIV, Sarajevo, 1974.

---

⁴ Rasim Muminović, *Povijesnost i nacionalitet*, Život, br. 6-7., Sarajevo, 1969., str. 61-63.

Refik Čatić

THE ROOTS OF BOSNIAN UNIVERSITY

Summary

In the paper: *The Roots of Bosnian University*, the author deals with the important segment of medieval Bosnian society, its education system from the viewpoint of thesis about existence an university in medieval Bosnia. Confirming its roots the author also deals with many other questions, ways of functioning, position in the society and educational functions.

O BOSANSKOM VLADARSKOM IMENU KULIN

Jedan od najpoznatijih bosanskih banova bio je ban Kulin (1180-1204). U poznatoj Povelji iz 1189. godine njegovo ime je bosančicom zapisano kao **ban kul i n >**.¹ Na natpisu iz Podbrežja kod Zenice ime je zapisano na istovjetan način: **kul i n (a)**.² Na takozvanoj Kulinovoj ploči iz Muhašinovića kod Visokog ime je zapisano kao **koul i n <**.³ U latinskoj grafiji ime je najčešće zapisivano kao "banus Culinus."⁴ Uz činjenicu da se ime bosanskog bana sačuvalo i u narodnoj tradiciji kao Kulin neminovno je zaključiti da je autentično bansko ime Kulin. Sa aspekta srednjovjekovne onomastike ime sadrži jednoimeni izraz karakterističan za imena prvih župana i banova.

Iako je ime bana Kulina jedinstveno u srednjovjekovnoj bosanskoj onomastici, a u pitanju je vladar čiji se pomen očuvao u narodu sve do naših dana, iznenađuje da se u nauci skoro u potpunosti prelazilo preko porijekla njegovog imena. T. Maretić u svom poznatom radu o narodnim imenima i prezimenima Srba i Hrvata za ime Kulin pretpostavio je da je nastalo od imena "Cosmas (?)".⁵ Maretićevu dilemu u vezi s ovom pretpostavkom izražava i upitnik koji je upisao iza imena Cosmas. Ovo ničim

---

¹ N. Gošić, *Osamsto godina Povelje bosanskog bana Kulina*, Posebna izdanja ANUBiH, Sarajevo 1989., str. 15.

² Samoglasnik *o* u natpisu nije jasan. Slovo *o* duplo je manje veličine od ostalih uklesanih slova, tako da je moguća interpolacija. M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, IV, Sarajevo 1970., str. 70.

³ Isto, str. 67.

⁴ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, JAZU, Zagreb 1905. knjiga III, str. 10, 24, 25.

⁵ T. Maretić, *O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba*, Rad JAZU, knj. 81., Zagreb 1886., str. 116.

argumentovano pretpostavljanje nisu prihvatili lingvisti⁶ i historičari, tako da nije poznata niti jedna lingvistička ili historiografska studija koja poistovjećuje, ili dovodi u bilo kakvu vezu, imena Kulin i Cosmas. Naprotiv, Anto Babić u jednom od svojih posljednjih radova o društvu srednjovjekovne Bosne, na osnovu dileme o etničkom porijeklu imena, - postavio je slijedeće pitanje: "Može li se ime Kulin uvrstiti u vlaška imena srednjovjekovne Bosne."⁷ Ovim je Babić još jednom pokazao opravdanost mišljenja P. Skoka koji je kritikovao lingviste koji idu ispred historičara.⁸ Tako je od strane zaslužnog bosanskog historičara iznova postavljen važan naučni problem, tim prije što se na osnovu njegovog rješenja, uz rješenje problema nekih ostalih vladarskih imena srednjovjekovne Bosne, otkriva onomastika bosanske dinastije Kotromanića. Ukoliko se pod Vlasima podrazumijeva najstarije značenje navedene riječi i iliro-romansko stanovništvo koje su Slaveni zatekli u Bosni u VI i VII vijeku, A. Babić je bio vrlo blizu rješenja postavljenog problema.

Ime Kulin u svojoj osnovi ima rijedak imenski korijen Kul-sadržan u ilirskom kognomeni Culus.⁹ Iz kognomena Kulus, u skladu sa zakonomjernostima ilirske onomastike, nastao je gentilicij Kulus.¹⁰ Epigrafski natpisi sa ovim imenima pronađeni su u Rideru, u Dalmaciji. Imenski korijen Kul-, također, je zastupljen u ilirskom gentiliciju Culcius, a.¹¹

---

⁶ M. Grković u svojoj studiji posvećenoj ličnim imenima kod Srba tretira ime *Kosma*, i ne dovodi ga u bilo kakvu vezu sa imenom Kulin. M. Grković, *Rečnik ličnih imena kod Srba*, Beograd 1974., str. 113.

⁷ A. Babić, *Društvo srednjovjekovne bosanske države*, ANUBiH, knjiga 17, Sarajevo 1987., str. 46.

⁸ P. Skok je bio mišljenja da lingvist "ima samo da na osnovu svoga materijala kontrolira i dopunjava ono što je historičar iz svojih vlastitih sredstava ustanovio" i da "lingvistika i historija ima da idu uporedo". P. Skok, *Češka knjiga o vlaškom pravu*, GZM XXX, Sarajevo 1918., str. 315.

⁹ *Culus Acenius*. D. Rendić – Miočević, *Ilirske onomastičke studije III*, Živa antika, Skoplje 1971., str. 162.

¹⁰ Isto. Primjeri slične imenske tvorbe u ilirskom jeziku su: *Aplus* od *Aplus*, *Avittius* od *Avitus*, *Annius* i *Annaius* od *Anna*, f. itd. A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, II, Wien 1959., str. 210.

¹¹ *Culcia C. Secunda an XXC* und deren Kinder *C. Culcius Ingenuos*, *C. Culcius Primus*, *C. Culcius Secundus*, *Culcia Prisca* CIL III 4255, Neckenmarkt, Scarbantia. Isto.

Na lokalitetu Ruduša kod Sinja pronađena je jedna ilirska stela na kojoj je ispisano ilirsko ime Culo.¹² Ovo ime A. Stipčević pročitao je pogrešno, kao Cuio.¹³ Ilirsko ime Cuio nigdje nije potvrđeno i očito je da je u pitanju pogrešno čitanje, tim prije što je u srednjovjekovnoj Dalmaciji potvrđeno romansko ime Culo.¹⁴

Iz nepoznatog razloga R. Katičić, u svojim radovima koji se odnose na ilirska imena i ilirska imenska područja¹⁵ u potpunosti ignoriše ilirska imena sa korijenom Kul-. Ovo posebno iznenađuje ako se ima u vidu da tih imena ima više i da su višestruko potvrđena na prostoru današnje Dalmacije.

Prilikom utvrđivanja porijekla imena Kulin od značaja je i ime ilirske planine **Κυλικεζ**, koju je zabilježio grčki historičar Phylarch.¹⁶ Kao što se vidi, naziv još jednom potvrđuje ilirski imenski korijen Kul-.

Lingvistička analiza antičkog korijena Kul- pokazuje da on u bosanskom jeziku nije pretrpio nikakve glasovne promjene. U povijesnom razvoju glasa k (K)ul- poznato je da on u romanskim riječima "ostaje i kod nas."¹⁷ Za predslavensku glasovnu grupu *ul*, također, je poznato da se u bosanskom jeziku nije promijenila i da je ostala *ul*.¹⁸ Pritom, od posebne je važnosti što latinski kognomen *Baculus* sadrži antičko -cul- koje u bosanskom jeziku, u savremenom bosanskom prezimenu *Bakula*,¹⁹ nije pretrpjelo

---

¹² Po čitanju T. Kneza natpis glasi: PAIO TOTIVS IMPLANT FILIA CVLO T. Knez, *Situlska umjetnost u Jugoslaviji*, Simpozijum Duhovna kultura Ilira (Herceg-Novi 4-6. novembra 1982.) Posebna izdana ANUBiH, knjiga LXVII, Sarajevo, 1984., str. 117, T 4.

¹³ A. Stipčević, *Iliri*, Zagreb 1991., str. 53.

¹⁴ Culo, Cul, Culio, Gulo, Raguzaner Nobiles 1286-1321, Palma f. g. Petri de C. c. presbyter Nicola de Culo 1321. K. Jireček, *Die Romanen in den städten dalmatiens während des mittelalters*, II, Wien, 1904., str. 22.

¹⁵ R. Katičić, *Die illyrischen Personennamen in ihrem südöstlichen Verbreitungsgebiet*, Živa antika, god. XII, SV 1 tom, Skoplje 1962., str. 95-120. Isti: *Das mitteldalmatische Namengebiet*, Živa antika, god. XII, SV 2 tom, Skoplje 1963., str. 255-292. Isti: *Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija*, Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u prahistorijsko doba, ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga IV, Sarajevo, 1964., str. 9-58.

¹⁶ A. Mayer, str. 199.

¹⁷ B. Jurišić, *Nacrt hrvatske slovnice*, Glasovi i oblici u poviestnom razvoju, Zagreb, 1944., str. 92.

¹⁸ B. Jurišić navodi primjer *kapula* < *cepulla. Isto.

¹⁹ Naziv *Bakule* početkom XX stoljeća nosila su 4 bosanska ojkonima; zaseok *Bakule* u naselju Batin kod Posušja, zaseok *Bakule* u naselju Kuljani, Banja

nikakvih glasovnih promjena.²⁰ Prema tome, ilirski korijen Kul-lingvistički je posve izvjestan u imenu koje u bosanskom jeziku poznajemo kao Kulin.

Porijeklo sufiksa –in u imenu Kulin zahtijeva posebnu lingvističku elaboraciju. U južnoslavenskoj onomastici, a posebno toponomastici, nazivi sa sufiksom –in su rijetki, a "njihove osnove nisu posvema jasne."²¹ Nejasnoće su posebno izražene prilikom utvrđivanja porijekla onih naziva čija akcentuacije nije poznata. U našem slučaju akcenat je poznat, i on je u imenu Kulin na prvom slogu i samoglasniku u koje je kratko uzlazno u, s tim što se na samoglasniku i osjeti postakcenatska dužina: Kùlīn. Prema tome, imenski dočetak –in u ovom slučaju ne može biti slavenski adjektivni nastavak –in radi naglaska. U pitanju je dočetak neslavenskog porijekla, najvjerovatnije ilirskog. Ilirsko –in nalazi se u više ilirskih naziva, kao što su Corini > Karin, Nedinum > Nadin, Pisino > Pazin, itd.²² Dočetak -in može biti i latinski sufiks koji može doći na ilirske osnove, kao u Scampinus (sc. Fluvius) > Škumpi, ili pak, kojim se mogu izvoditi ilirski etnikoni, kao Arupini od Arupium, itd.²³

Ime Kulin potvrđeno je u jednom zapisu dubrovačkog notara Andrije Beneše iz 1301. godine prilikom prodaje roblja u srednjovjekovnom Dubrovniku. Zapis glasi: "Die primo mensio februarii (1301.) Volcoslaus de Culino Dragosclauam de Bosena ancilam...etc Marcuso de Barulo pro uperperis octa, quos... etc. Iudex Marinus Dersie et Martholus de Mauressa, testes (X facta)"²⁴

Luka, zaseok *Bakule* u naselju Mrakodo, Bosanska Kostajnica, selo *Bakule* u naselju Posušje. Rječnik naseljenih mjesta u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1910., str. 6.

²⁰ Za bosansko prezime *Bakula* M. Vego je utvrdio da je "sigurno, porijeklom od latinske riječi baculus, koja označava štap." M. Vego, *Bekija kroz vijekove*, Sarajevo, 1964., str. 48.

²¹ P. Skok, *Romanstvo i slavenstvo na jadranskim otocima*, JAZU, Zagreb, 1950., str. 28.

²² Dočetak –in na ovim i sličnim primjerima elaborira P. Skok. P. Skok, *Studije iz ilirske toponomastike*, Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etimologiju, knjiga I, sv. 1-2., Beograd 1923., str. 22, 23. Upor: A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, II, Wien, 1958., str. 140.

²³ Isto.

²⁴ Dubrovački arhiv, Praecepta rect. II, fol. 64 a

Zapis je ispisan na dosta oštećenom papiru i nije najjasniji. Navode "*Volcoslaus de Culino*" identično su pročitali: G. Čremošnik, *Kancelarijski i notarski spisi*

Navodi Volcoslaus de Culino iz 1301. godine dovode u dilemu: da li je Volkoslav "iz roda Kulinova", ili de Culino podrazumijeva neko danas nepoznato mjesto u Bosni koje se zvalo Kulino. Drugi zapisi istog notara, u istoj zbirci izvora, pokazuju da je notar oznaku *de* koristio kao latinski prijedlog iz,²⁵ ali i kao oznaku roda.²⁶ Zbog toga, vrlo je teško utvrditi šta, u ovom izvoru, konkretno znači "de Culino". Pošto se notar za rodovsku pripadnost počesto koristio i filijacijom, "de Culino" se ne može sa sigurnošću prihvatiti kao oznaka roda.

K. Jireček, tokom svojih istraživanja imena srednjovjekovne Dalmacije, u Dubrovniku je pronašao nobilsku porodicu čije je prezime od 1286-1321. godine zapisivano kao Culo, Cul, Culio, Gulio. U Kotoru je 1330. živio neki Marcus de Culu (Culli).²⁷ Svakako, u pitanju su romanske porodice čiji su najstariji korijeni iliromanski. Njihova prezimena zasigurno nisu slavenskog porijekla.

Iz Jirečekove elaboracije romanskih imena sa korijenom Kul- očito je da je u srednjovjekovnoj Dalmaciji istovremeno egzistiralo više imenskih varijanti sa tim imenskim korijenom; Culo, Cul, Culio, itd. Pošto područje srednjovjekovne Dalmacije zajedno sa današnjom Bosnom i Hercegovinom još u ilirska vremena čini jedinstveno imensko područje,²⁸ pretpostavlja se da je i više srednjovjekovnih bosanskih imena sa tim korijenom. Pored imena Kulin, jedno od tih imena u srednjovjekovnoj Bosni je ime Kul.

Na srednjovjekovnoj nekropi u Parganima kod Zvornika nalazi se stećak u obliku sljemenjaka sa natpisom koji se datira u XIV-XV vijek. Iz natpisa se vidi da je ispod stećka sahranjen Мильсь Стъниць. Pisar natpisa je Кульдукъ.²⁹ Autori dosadašnjih čitanja ovog natpisa i imena, Lj. Stojanović, Š. Bešlagić i Vego,

---

1278-1301. sveska I, Beograd 1932., str. 177., i J. Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije*, Zagreb 1993., knjiga IV, str. 112. Ljubaznošću dr. Ante Šoljića, arhiviste, i Ive Veselića, arhiviste, zaposlenih u Dubrovačkom arhivu, u ljeto 1999. godine omogućeno mi je da izvršim uvid u zapis i da ga skeniram.

²⁵ "Quale Drughì de Chelmo", itd. Isto, fol. 18. Upor. J. Lučić, N. dj., str. 43

²⁶ "Catarine de Cato" Isto, fol 96.

²⁷ K. Jireček, n. dj., II, str. 22.

²⁸ R. Katičić, isto.

²⁹ "...i to mu pisa Кульдукъ." M. Vego, *Zbornik...*, IV, str. 133. Upor. Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo, 1971., str. 486.

smatrali su da je ime pisara Kulduk,³⁰ premda to ime nije nigdje potvrđeno. Smatralo se da je ime turskog porijekla, izvedeno od turske riječi koltuk, kultuk, u značenju "naslonjač, stol".³¹ Pritom, promjenu glasovne grupe lt > ld M. Šimundić tumačio je šire shvaćenim značenjem, "kao oslon, potpora roditeljima."³²

Čitanje pisarevog imena sa natpisa u Parganima, kao Kulduk, u potpunosti je pogrešno. Ime pisara je Kul i ono je u natpisu odvojeno poluglasom od *duk*. U srednjovjekovnoj Bosni Duk je osobno muško ime, u značenju "vojvoda".³³ U ovom slučaju, *duk* ima, najvjerovatnije, preneseno značenje, i označava najboljeg dijaka u ispisivanju natpisa na stećcima, itd.

Objašnjenje po kojem se ime Kulduk izvodi iz turskog koltuk, kultuk, pogrešno je i iz onomastičkih i povijesnih razloga. U turskoj i bosanskoj antroponimiji orijentalnog porijekla nije poznato slično ime, tako da uopće ne iznenađuje što nije nigdje potvrđeno. Istovremeno, malo je vjerovatno da se bilo koje tursko ime može naći na bosanskom stećku čiji natpis se datira u XIV ili XV stoljeće, posebno ono za koje uopće nismo sigurni da je postojalo.

Jedno od važnih pitanja je zbog čega ime Kulin nije bilo šire zastupljeno u srednjovjekovnoj Bosni, premda ga je nosio jedan od njenih najznačajnijih vladara. Bitan razlog zbog čega je ime u srednjem vijeku relativno rijetko je u činjenici da je ime Kulin neslavenskog porijekla, ograničeno na iliromansko malobrojnije stanovništvo koje se po doseljavanju Slavena na Balkan krajem VI i početkom VII vijeka našlo u slavenskom okruženju.

Jedan od razloga zbog čega je ime Kulin u srednjem vijeku dosta rijetko, je i zbog toga što je ime nosio jedan od najvećih vladara Bosne i što je ime, prije svega, iz jedinstvene bosanske

---

³⁰ Isto.

³¹ M. Šimundić, *Nepoznata osobna imena na srednjovjekovnim nadgrobnicima i drugim kamenim spomenicima u Bosni i Hercegovini*, ANUBiH, Radovi, knjiga LXX, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 21, Sarajevo, 1981., str. 227.

³² Isto.

³³ U povelji izdatoj oko 1353., Godine, knez Vladislav, žena mu Jelena, njihov sin ban Tvrtko i njegov brat Vuk, sa dvanaest Dobrih Bošnjana, u Suhoj na Prozračci, potvrdili su knezu Vlatku Vukoslaviću povelju koju je prethodno dobio od bana Stjepana II. Među svjedocima naveden je i *Boleslav Dukoević*. Lj Thalloczy, *Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje kormendskog arkiva*, GZM za 1911., Sarajevo, 1911., str. 408-409. Očito je da je prezime nastalo od imena *Duk*.

vladarske dinastije. Na rodbinske veze bosanskih vladara, bez obzira što se vladarsko prezime Kotromanić javlja znatno kasnije od vremena vladavine bana Kulina, ukazuje povelja bana Ninoslava iz 1234. godine u kojoj kaže da su on i njegovi preci "od starine" vladali Bosnom.³⁴ Srodstvo bana Prijesde, osnivača vladarske dinastije Kotromanića i bana Ninoslava potvrđuje listina pape Grgura IX od 1235. godine u kojoj je Uban Prijesda sukrvnik (consanguineus) bana Ninoslava,³⁵ itd. Srednjovjekovnom Bosnom vladala je jedna vladarska dinastija, a jedan od predaka bosanske dinastije upravo je ban Kulin.

Bosansko ime Kulin sačuvalo se kao bošnjačko prezime Kulin.³⁶

***

Iz elaboracije vladarskog bosanskog imena Kulin nužno je izvesti nekoliko zaključaka:

- 1) Ime je neslavenskog porijekla.
- 2) Imenski korijen Kul- i dočetak -in višestruko su potvrđeni kao ilirski.
- 3) Povijesni kontinuitet imena u relaciji antika-srednji vijek potvrđuju višestruko potvrđena romanska prezimena Culo, Cul, Culio i ime Culli.
- 4) Vladarsko bosansko ime Kulin ilirskog je porijekla.

Ilirsko ime bosanskog bana posve je moguće. Poslije doseljavanja Slovena, na tlu današnje Bosne i Hercegovine nastupio je period simbioze. "O simbiozi dva raznorodna etnička elementa svjedoči relativno dobro očuvana predrimska i rimska toponomastika (nazivi rijeka i planina) i brojne jezičke pozajmice koje su se trajno odomaćile u vokabularu doseljenih Slavena."³⁷

Izvori i literatura

1. Babić, A.: *Društvo srednjovjekovne bosanske države*, ANUBiH, knjiga 17, Sarajevo, 1987.
2. Bešlagić, Š.: *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo, 1971.

---

³⁴ LJ. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, I, SKA, Beograd, 1929., str. 7.

³⁵ T. Smičiklas, n. dj., str. 389. 390.

³⁶ Prezime se sačuvalo u okolini Goražda. S. Čekić, *Genocid nad Bošnjacima u II svjetskom ratu*, Sarajevo, 1996., str. 624.

³⁷ D. Lovrenović, *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo, 1998., str. 47.

3. Čekić, S.: *Genocid nad Bošnjacima u II svjetskom ratu*, Sarajevo, 1996.
4. Čremošnik, G.: *Kancelarijski i notarski spisi 1278-1301.*, sveska I, Beograd, 1932.
5. Grković, M.: *Rečnik ličnih imena kod Srba*, Beograd 1974.
6. Grošić, N.: *Osamsto godina Povelje bosanskog bana Kulina*, Posebna izdanja ANUBiH, Sarajevo, 1989.
7. Jireček, K.: *Die Romanen in den städten dalmatiens währed des mittelalters*, II, Wien, 1942.
8. Jurišić, B.: *Nacrt hrvatske slovnice*, Glasovi i oblici u poviestnom razvoju, Zagreb, 1944.
9. Katičić, R.: *Das mitteldalmatische Namengebiet*, Živa antika, god XII, SV 2 tom, Skoplje, 1963.
10. Katičić, R.: *Die illyrischen Personennamen in ihrem südöstlichen Verbreitungsgebiet*, Živa antika, god. XII, SV 1 tom, Skoplje, 1962.
11. Katičić, R.: *Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija*, Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga IV, Sarajevo, 1964.
12. Knez, T.: *Situlska umjetnost u Jugoslaviji*, Simpozijum Duhovna kultura Ilira (Herceg-Novi 4-6. novembra 1982.) Posebna izdana ANUBiH, knjiga LXVII, Sarajevo, 1984.
13. Lovrenović, D.: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo, 1998.
14. Lučić, J.: *Spisi dubrovačke kancelarije*, Zagreb 1993., knjiga IV
15. Maretić, T.: *O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba*, Rad JAZU, knj. 81., Zagreb, 1886.
16. Mayer, A.: *Die Sprache der alten Illyrier*, II, Wien 1959.
17. Rendić-Miočević, D.: *Ilirske onomastičke studije III*, Živa antika, Skoplje, 1971.
18. *Rječnik naseljenih mjesta u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1910.
19. Skok, P.: *Češka knjiga o vlaškom pravu*, GZM XXX, Sarajevo, 1918.
20. Skok, P.: *Romanstvo i slavenstvo na jadranskim otocima*, JAZU, Zagreb, 1950.

21. Skok, P.: *Studije iz ilirske toponomastike*, Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etimologiju, knjiga I, sv. 1-2., Beograd, 1923.
22. Smičiklas, T.: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, JAZU, Zagreb, 1905. knjiga III.
23. Stipčević, A.: *Iliri*, Zagreb, 1991.
24. Stojanović, Lj.: *Stare srpske povelje i pisma*, I, SKA, Beograd, 1929.
25. Šimundić, M.: *Nepoznata osobna imena na srednjovjekovnim nadgrobnicima i drugim kamenim spomenicima u Bosni i Hercegovini*, ANUBiH, Radovi, knjiga LXX, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 21, Sarajevo, 1981.
26. Thalloczy, Lj.: *Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje kormendskog arkiva*, GZM za 1911., Sarajevo, 1911.
27. Vego, M.: *Bekija kroz vijekove*, Sarajevo, 1964.
28. Vego, M.: *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, IV, Sarajevo, 1970.

Ibrahim Pašić

ABOUT BOSNIAN RULER'S NAME KULIN

Summary

In the paper About Bosnian ruler's name Kulin the author is trying to explain the authentic meaning of the name Kulin and also to define it completely according to the existing reflections in the literature. The author considered that word to be an Illyrian-Celtic name, which has its historical continuity between the classical period and the Middle Ages.

BOGOMILI U VRIJEME BANA KULINA

Najveći problem na koji nailaze istraživači srednjovjekovne bosanske historije predstavlja nedostatak historijskih izvora. Međutim, kada ima dovoljno izvora za proučavanje pojedinih problema, onda slijedi još teži zadatak, a to je ispravno tumačenje historijskih izvora. Takav je slučaj sa Bilinopoljskom izjavom iz 8. aprila 1203. godine. Ovo je izuzetno značajan izvorni tekst za proučavanje bosanske vjerske historije, kojeg su mnogi autori interpretirali na različite načine.

Presudan događaj u istraživanju historije bosanskih bogomila i Bilinopoljske izjave desio se publikovanjem kapitalne studije Franje Račkog "Bogumili i patareni" u Zagrebu 1869. godine. Na osnovu rezultata ovih istraživanja, uz argumentovano mišljenje stvorio je dobar temelj za svako buduće istraživanje u vezi s ovim pitanjima. Analizirajući Bilinopoljsku izjavu utvrdio je da je riječ o patarenima, a ne o članovima Istočne crkve kako su neki mislili. Za bana Kulina smatra da je bio pravovjerman kršćanin i da je odan rimskom papi. Veliča uspjeh pape Inoćentija III kako je bez velikog napora i za kratko vrijeme u Bosni uspio da suzbije krivovjerje, umanjujući pri tome sposobnost bana Kulina. Ćiro Truhelka u svom radu "Bosanska narodna (patarenska) crkva" iznosi mišljenje da su pripadnici Crkve bosanske redovnici koji su vjekovima živjeli bez višeg nadzora, te su zanemarili samostansku disciplinu i redovničke dužnosti. Po njemu mjesto održavanja sabora, Bolino Polje nalazi se pod gradom Visokim. Anto Babić u studiji "Bosanski heretici" smatra da su bosanski heretici koji su učestvovali na saboru na Bilinom Polju ustvari bosanski bogomili, koji su svoje vjerovanje zasnivali na manihejskom učenju, kao i heretici iz drugih zemalja. Za razliku od njega, Sima Ćirković tvrdi da zastupnici zajednice na Bilinom Polju nemaju veze sa heretičkom Crkvom bosanskom, nego da su

to monasi reda svetog Vasilija. U svojoj doktorskoj disertaciji "Bosansko - humski krstjani i katarsko - dualistički pokret u srednjem vijeku" Franjo Šanjek smatra da akt bilinopoljske izjave ne daje stvarnu sliku vjerovanja i društveno hijerarhijskih struktura bosanskih krstjana, jer se radi o službenom spisu, sastavljenom prema uobičajenim kancelarijsko - pravnim formulama. Kao i Rački, tako i on veliča uspjeh pape kako je s lakoćom privolio bosanske krstjane da se odreknu krivojerja. Već odavno postoje tendencije da se bosanski bogomili prikažu kao katolici ili pravoslavni, odnosno da oni uopće nisu bili heretici. I danas pojedinci kojima nije stalo do historijske istine, nego pod uticajem određene ideologije nastoje da historijske događaje prikažu onako kako to njima odgovara. Najnoviji takav primjer jeste tekst Mirka Filipovića "Bosanski krstjani nisu bili heretici".

Vrlo često historičari u svojim radovima Bilinopoljsku izjavu iz 8. aprila 1203. godine nazivaju akt abjuracije, što je pogrešno, a znači čin odricanja. Pravi naziv ovog historijskog izvora na latinskom jeziku glasi *Confessio Christianorum Bosnensium*, a prevedeno na bosanski jezik to znači priznanje ili ispovijest "Kristijana bosanskih".

Da bismo bolje shvatili i pravilno protumačili Bilinopoljsku izjavu, neophodno je da nešto kažemo o banu Kulinu, za čije vladavine je i nastao ovaj dokument. Ban Kulin predstavlja jednu od najmarkantnijih ličnosti u burnoj hiljadugodišnjoj prošlosti bosanske države. Samostalno je vladao srednjovjekovnom Bosnom od 1180. do 1204. godine. Bio je odličan državnik i vojskovođa, zahvaljujući čemu je proširio granice bosanske države, koje su se prostirale deset dana hoda i više.¹ Za vladavine bana Kulina Bosna je doživjela privredni prosperitet, a posebno je bila razvijena trgovina što nam svjedoči trgovački ugovor koji je sklopio 29. augusta 1189. godine sa Dubrovčanima. Pored ekonomskog značaja, povelja bana Kulina ima još veći državno – pravni značaj, jer je to prvi međunarodni akt srednjovjekovne Bosne sa nekom drugom državom, Dubrovačkom općinom.

U drugoj polovini 12. vijeka, u većem dijelu Evrope dolazi do jačanja heretičkog pokreta, što je bio slučaj i sa Bosnom. Rimskom papi nisu smetali heretici sve dok nisu počeli da ugrožavaju pozicije Katoličke crkve. Papstvo je u tom periodu bilo

---

¹ Augustin Theiner, *Vetera Monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, vol. I. (1198-1549), Romae, 1863, 19.

na vrhuncu svoje moći na čelu sa papom Inoćentijem III (1198-1216), pa je odlučilo da se bori protiv heretika, a često se služilo i oružanom silom. Heretičko učenje ili manihejstvo ima svoje korijene na istoku u Perziji, a pod različitim imenima se proširilo na velikom prostoru od Male Azije sve do Pirineja. Svoje najjače uporište je imalo u srednjovjekovnoj Bosni, gdje je većina Bošnjana, na čelu sa banom ispovijedalo bogomilsko učenje. Postoje različiti nazivi za sljedbenike dualističkog učenja kao što su: Katari, Patareni, Bogomili, Valdenzi, Albigenzi, Maniheji, Kutugeri... U srednjovjekovnoj Bosni se koristio naziv Crkva bosanska, a njeni pripadnici su sami sebe nazivali kristijani, naša vjera, naš zakon. U historijskoj literaturi se najčešće koristi naziv bogomili.

Krajem 12. vijeka bogomilstvo je imalo veliki broj pristalica u Bosni. Zetski vladar Vukan je, da bi stekao naklonost pape Inoćentija III, napisao mu pismo 1199. godine, kojim optužuje bana Kulina da ispovijeda krivovjerje zajedno sa 10.000 Bošnjana. I u susjedstvu Bosne, u gradovima Splitu i Trogiru je bilo heretika. Splitski nadbiskup Bernard je protjerao dosta patarena iz Splita i Trogira, a ban Kulin ih je primio u Bosnu i pružio im sigurno utočište. Zato je papa Inoćentije III uputio pismo ugarskom kralju Emeriku u kojem traži od kralja da silom protjera heretike iz Bosne.² Budući da je ban Kulin bio odličan diplomata, on je sve optužbe odbio tako što je izjavio da smatra osumnjičene ljude u njegovoj zemlji da su pravovjerni katolici, a ne heretici. Da bi skinuo tu sumnju poslao je u Rim jednu delegaciju da se ispita njihovo vjerovanje. Zatim je papa prema Kulinovom traženju uputio u Bosnu svog legata Ivana Kazamarisa da ispita vjerovanje Bošnjana. Papski legat je početkom 1203. godine boravio u Bosni gdje je utvrdio da se učenje koje ispovijedaju Bošnjani ne slaže sa službenim učenjem Polje crkve. Nakon toga je došlo do Sabora na Bolinom (Bilinom) Polju u Zenici 8. aprila 1203. godine, kada su velikodostojnici Crkve bosanske izjavili da će ubuduće slijediti učenje Katoličke crkve.

Bilinopoljska izjava predstavlja dragocjen historijski dokument koji nam pomaže da bolje razumijemo vjerske prilike u srednjovjekovnoj bosanskoj državi, a danas se nalazi u Vatikanskom arhivu. Na osnovu nje možemo upoznati glavne

---

² Salih Jalimam, Izvori za historiju srednjovjekovne bosanske države, Tuzla, 1997, 24.

karakteristike vjerskog učenja i vjerske prakse bosanskih bogomila. Ovu izjavu su dali i potpisali "starješine (priori) onih ljudi, koji se dosada navlastito nazivasmo povlasticom kršćanskog imena na bosanskom zemljištu" u prisustvu papskog kapelana Ivana Kazamarisa i pred banom Kulinom zaštitnikom i gospodarom Bosne. Ovdje su priori imali ulogu predstavnika svih sljedbenika Crkve bosanske, a kojih je prema optužbama zetskog vladara bilo preko deset hiljada, što za to vrijeme predstavlja ogromnu snagu. Tu je bio prisutan i ban Kulin gdje se spominje kao zaštitnik njihov i gospodar Bosne, što nam svjedoči da je Bosna bila samostalna država, za razliku od nekih historičara kao što su Sima Ćirković, Vladimir Ćorović, Vjekoslav Klaić koji nastoje da prikažu bana Kulina kao stranog vazala.³ Oni su dali obećanje da će poštovati odredbe i izvršavati zapovijedi rimske crkve, da će svoj život i ponašanje uskladiti sa njenim propisima, obavezujući se za sve od njihove družbe. Kao dokaz da više neće slijediti krivovjerje zajamčili su svojim posjedima i cjelokupnim imetkom.

Zatim, izjavljuju da odustaju od raskola (šizme) i priznaju primat Rimske crkve i pape. Iz drugih historijskih izvora poznato je da su bosanski bogomili smatrali da je samo njihova crkva prava Božija crkva, a da je Rimska crkva osuđena i odbačena iz kršćanstva.⁴ Također, sebe su smatrali nasljednicima apostola, a jedan između njih je bio zastupnik Isusa Krista i nasljednik sv. Petra. Dalje obećavaju da će u svim mjestima u kojima se nalaze samostani braće imati bogomolje, te se u njima zajednički javno sastajati na pjevanje propisanih časova. U svim crkvama imat će oltare i križeve i čitat će knjige kako Novog tako i Starog zavjeta. Naime, bogomili do tada nisu imali crkava jer su svoje molitve mogli obavljati u običnim kućama za razliku od Rimske crkve koja je to isključivo obavljala u crkvama. Osuđivali su materijalno građene crkve koje su nazivali sinagogama Satane, a smatrali su da oni koji se u njima klanjaju Bogu čine idolopoklonstvo. Prezirali su

---

³ Sima Ćirković, Istorija srednjovekovne bosanske države, Beograd, 1964, 47. U historijskim izvorima nema nikakvih podataka da je ban Kulin bio ugarski vazal. Pretpostavlja se da je ban Kulin učestvovao sa Ugarima i Srbima u borbama Vizantije kod Kučeva. Na osnovu toga Ćirković tvrdi da je postao ugarski vazal, a to ne možemo prihvatiti kao valjan argument.

⁴ Dragutin Kniewald, Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima, Rad JAZU, 280, Zagreb, 1949, 58-59. Zablude bosanskih bogomila (oko 1375. godine): "Također, kažu da je Rimska crkva crkva idola i da poštuju idole oni koji su te vjere. Također, kažu da su oni Kristova crkva i nasljednici apostola...".

krst tako što su ismijavali njegovo obožavanje jer je to predmet na kojem je ubijen Isus Krist. Navodili su primjer u kojem je cjepanicom ubijen sin nekog čovjeka i da nakon toga on obožava tu cjepanicu kojom je ubijen. Vjerovali su da Isus Krist nije lično razapet, nego je to bio neki iluzorni lik, te su u ovom pogledu djelomično se slagali sa Kur'anom. Ne priznaju Stari zavjet u cjelini nego samo neke njegove dijelove. Dalje obećavaju da će: u svim mjestima imati sveštenike, uz bogomolje imati groblja u kojima će se kopati, najmanje sedam puta godišnje pričešćivati, obdržavati postove crkvom određene od starijih obzirno zapovijedane. Iz ovoga možemo spoznati da bosanski bogomili nisu imali sveštenike koji su držali mise, vršili ispovijed i dijelili pokajanje jer su odbacivali sakramente pričesti, potvrde, pokajanja. Što se tiče posta, to im nije bilo teško prihvatiti, jer je bogomilski post bio strožiji, mnogo dana su provodili u postu pa im je to davalo smiren i blijed izgled.

Obećavaju da neće primati u svoju sredinu oženjenog ili udatu, osim ako se oboje obaveže na uzdržavanje. Žene će biti odijeljene od muškaraca u spavaonicama i blagovaonicama, čak će se zabraniti svaki razgovor između njih da to ne bi izazvalo kakvu sumnju. Inače brak kod Bošnjana je po mnogo čemu interesantna i specifična pojava u srednjem vijeku. Prilikom sklapanja braka Bošnjani su uzimali žene pod jednostavnim uvjetom “ako mi budeš dobra i vjerna”. Za razliku od Rimske crkve koja nije dozvoljavala razvod braka, Bošnjani ne samo da su dozvoljavali razvod braka nego je to bila česta pojava. Bosansko shvatanje braka toliko je bilo rašireno da se čak javlja i u susjednim zemljama. Kasnije, posebno za vrijeme kralja Stjepana Tomaša (1443-1461) koji je vršio nasilno pokršćavanje, Bošnjani su se teško odricali upravo tog običaja.⁵

U tekstu izjave starješine bosanskih bogomila se obavezuju da ubuduće neće primati među sebe ni jednog maniheja ili nekog drugog krivovjerca. Kao što se od drugih svjetovnih ljudi razlikuju načinom života i ponašanjem, tako će se razlikovati i odjećom, koja će biti zatvorena, bezbojna, duga do gležanja. Ovo je vrlo važan podatak koji nam svjedoči o bliskim kontaktima bosanskih bogomila sa drugim heretičkim pokretima u srednjovjekovnoj Evropi. Drugi historijski izvori to potvrđuju kao, naprimjer, pismo pape Inoćentija III kralju Emeriku 11. oktobra 1200. godine, u

---

⁵ Salih Jalimam, Historija bosanskih bogomila, Tuzla, 2002., 194.

kojem navodi da je ban Kulin pružio sigurno utočište patarenima koji su protjerani iz Dalmacije. Ove veze su održavane i kasnije, sve do političkog sloma srednjovjekovne bosanske države 1463. godine. Bosna je predstavljala sigurno utočište za sve heretike zato što je u njoj bogomilstvo bilo narodna vjera i što je većina stanovništva, na čelu sa vladarem, ispovijedala učenje Crkve bosanske. Što se tiče načina odijevanja Bošnjani su se razlikovali od pripadnika Rimske crkve, jer su nosili šarenu odjeću koja je bila kratka. Na nekim stećcima, kao što je stećak gosta Milutina iz Humskog kod Foče prikazan je ovaj dostojanstvenik Crkve bosanske obučen u tuniku do iznad koljena s štapom u desnoj i knjigom u lijevoj ruci.

Prilikom održavanja sabora na Bilinom Polju, papin legat Ivan Kazamaris je izričito zahtijevao od bosanskih bogomila da se više međusobno ne nazivaju kristijani nego braćom "da se onim posebnim imenom ne nanese nepravda drugim kršćanima". Nakon smrti dida (magistra), načelnici će ubuduće, uz savjet bogobojazne braće, izabrati poglavara uz potvrdu rimskog pape. Slično kao i drugi heretici, bosanski bogomili su rezervisali samo za sebe naziv kristijani čime su isticali da su oni jedini istinski čuvari Isusovog učenja, a to im je jako zamjerala kako Katolička tako i Pravoslavna crkva. Već u to vrijeme Crkva bosanska je imala svoju organizaciju i poglavara koji se zvao did.

Na kraju Bilinopoljske izjave, da bi sve ono što je u njoj navedeno imalo trajnu vrijednost, potpisali su se sedmorica starješina bosanskih bogomila: Dragić, Ljubin, Brgela, Pribiš, Ljuben, Radoš, Bladoš, zatim bosanski ban Kulin, te dubrovački arhidakon Marin.⁶

Confesio "Christianorum Bosnensium", odnosno ispovijest kristijana bosanskih na Bilinom Polju iz 1203. godine predstavlja vješt diplomatski potez bosanskog bana Kulina da bi se izbjegla opasnost koja je prijetila njegovoj zemlji. Obećanja koja su dali bosanski bogomili nisu bila obezbijeđena nikavim bitnim promjenama nego samo spoljnim sankcijama. Te sankcije su imale vrlo slabo dejstvo jer su bogomili privremeno zatajili svoje učenje, sve dok je prijetila opasnost da se nasilnim sredstvima stvarno primijene. U to vrijeme rimska kurija je svu svoju pažnju usmjerila rješavanju problema heretika u južnoj Francuskoj, gdje su bili u opasnosti vitalni interesi Rimske crkve. Zahvaljujući tim

---

⁶ S. Jalimam, Izvori, 25.

okolnostima rimska kurija je zapostavila Bosnu što će bogomili vješto iskoristiti da slobodno ispovijedaju i još više prošire svoje vjersko učenje. Na kraju možemo konstatovati da je Bilinopoljska izjava, ustvari “mrtvo slovo na papiru”, jer se Bošnjani nisu odrekli bogomilstva, čak šta više Bosna je postala njegovo glavno uporište.

Izvori i literatura

1. Ćirković, Sima: *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd 1964.
2. Jalimam, Salih: *Historija bosanskih bogomila*, Tuzla 2002.
3. Jalimam, Salih: *Izvori za historiju srednjovjekovne bosanske države*, Tuzla 1997.
4. Kniewald, Dragutin: *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*, Rad JAZU, 280, Zagreb 1949.
5. Rački, Franjo: *Bogumili i patareni*, SAN, Posebna izdanja, knj. 87, Beograd 1931.
6. Šanjek, Franjo: *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokreti u srednjem vijeku*, Zagreb 1975.
7. Theiner, Augustin: *Vetera Monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, vol. I. (1198-1549), Romae 1863.

Midhat Spahić

BOGOMILS IN THE TIME OF GOVERNOR KULIN

Summary

In this paper it has been trying, according to the relevant reflections in the literature, to define afresh the problem of acting of Bosnian Bogomils in the time of governor Kulin. All of that has been connected to Bilino Polje's Document, where has been found strong and unambiguous proofs of Bogomil's presence.

Rusmir Djedović, Gračanica

HISTORIJSKO-GEOGRAFSKI ČINIOCI IZGLEDA ŽUPE BROT I TERITORIJA ZENICE I OKOLICE U SREDNJEM VIJEKU

Uvod u problem

Da bismo što bolje proučili i shvatili složene društveno-geografske i društveno-historijske pojave i procese određenog prostora i vremena možemo koristiti i rezultate historijske geografije¹. Svatajući svaku geografsku sredinu kao složeni kompleks prirodno-geografskih i društveno-geografskih elemenata, odnosno više ili manje izmjenjenu i kultiviranu prirodnu sredinu djelovanjem čovjeka i društvene zajednice, historijska geografija upoznaje i objašnjava opće geografske karakteristike i kulturni pejzaž (landšaft) pojedinih krajeva u prošlosti. Na osnovu naučnih rezultata historijska geografija posebno govori o slijedećim elementima geografske sredine nekog prostora u određeno vrijeme: prometu i komunikacijama, političkoj i ekonomskoj organizaciji prostora, geografskom razmještanju stanovništva, etničkoj strukturi i disperziji, načinu života, položaju, tipovima i funkcijama naselja i tradicionalnoj privredi.

Historijska geografija u otkrivanju i objašnjavanju geografskih karakteristika pojedinih krajeva u prošlosti koristi: kartografski materijal, pisane izvore, kulturne spomenike, arheološke nalaze, toponimiku, predanja, itd. Na osnovu svojih

---

¹ Historijska geografija je društveno geografska naučna disciplina koja proučava društveno-geografske i društveno-historijske oblike, pojave i procese, kroz prostor i vrijeme (određnu epohu kulturnog i civilizacijskog razvitka) u pojedinim zemljama i oblastima. Bliska je antropogeografiji i etnografiji, a povezana je i sa historijskom naukom i nekim njenim disciplinama.

istraživanja ona prezentuje rezultate i izradom historijsko-geografskih karata nekog prostora u određenom vremenu.²

Od navedenog polaze i historijsko-geografska istraživanja prostora srednjovjekovne župe Brod i njenog geografskog i historijskog jezgra, koje se nalazi na dnu i padinama Zeničke kotline. Kulturno-geografski pejzaž Zenice i okolice je već u srednjem vijeku kompleksan i razvijen, što su uvjetovali brojni historijsko-geografski činioci od najstarijih vremena. Pokušat ćemo u ovom kratkom prilogu da ukažemo na neke od njih i da pojasnimo njihov značaj u nastanku, razvitku i izgledu geografske (pa i kulturne) sredine, Zenice i njene okolice, kao geografsko-prostorne pozornice, nekih od najvažnijih događanja bosanske srednjovjekovne države.

Geografsko-prometni činioci

Geografski položaj šire okolice Zenice karakteriše kontakt sa juga planinsko-kotlinske i sa sjevera peripanonske Bosne, a dalje Panonske nizije i Mediterana. Transverzalno povezivanje ovih krupnih regija, sa vrlo različitim prirodnim i kulturnim potencijalima, je prosto predisponirano dolinom rijeke Bosne i dalje preko planinskog prevoja Ivan, dolinom Neretve. Još od prahistorije se ovaj pravac koristi za migracije, trgovinu i svekolike kontakte Panonije i Mediterana. Preko Zeničke kotline se od najstarijih vremena kreću i stočari u svojim sezonskim transhumatornim kretanjima: ljetnje ispaše na planinama i zimsko prihranjivanje u nizijama., što ima osobitog značaja u ranom srednjem vijeku kod još nestabiliziranih slavenskih stočarskih plemena. U Zeničkom polju (dnu Zeničke kotline) se stiču i dva sporedna prirodna pravca, onaj sa zapada iz Lašve i zapadne Bosne preko prevoja Vjetrenice i onaj sa sjeveroistoka dolinom rijeke Babine (Babišnice) prema Krivaji i sjeveroistočnoj Bosni.

Ovako predisponirani geografski položaj, oduvijek slijede i značajne putne komunikacije (karavanski putevi i drumovi), prije svega oni pravca sjever-jug. Za vrijeme rimske uprave sigurno dolinom Bosne, kroz Zeničko polje prolazi drum, sa vezom ka Lašvi i Saloni. O velikom značaju i dugom kontinuitetu korišćenja

---

² Ovako izrađene geografske karte treba razlikovati od karata iz prošlosti, koje neko područje prikazuju sa puno nedostataka, zavisno od tadašnjeg nivoa razvitka kartografije i geografskih predstava u društvu a naročito u sredini gdje je nastala.

puta kroz Zenicu dolinom Bosne, govore i činjenice da je rimski drum naslijedio prahistorijsku trasu, Slaveni se naseljavaju njime a pored njega nastaju najstarija naselja srednjovjekovne Bosne i razvija se jezgro Bosanske države. Rimske kolske drumove nasljeđuju srednjovjekovni karavanski putevi, a zbog manjih zahtjeva (uži i većih nagiba) uspostavljaju se i novi, uglavnom grebenima i tjemenima kosa.

Zapravo, zbog izbjegavanja uskih i teško prohodnih klisura, koje je usjekla rijeka Bosna sjeverno i južno od Zeničke kotline, dolinom Bosne idu dva puta po višem terenu, sa obje strane rijeke. Interesantno je da se ovi putevi dodiruju samo na lokalitetu današnjeg centra grada Zenice, odnosno srednjovjekovnog naselja. Od Zenice ka jugu je krak, sa lijeve strane Bosne, išao pored rječice Mokošnice u Gornju (Staru) Zenicu, preko Putiša za Katiće i dalje ka Busovači i Kiseljaku, a krak sa desne strane Bosne je prelazio Bosnu kod Bilimišća, zatim se uspinjao kod Tišine i prevojem Osječeničnik se spuštao u Kakanjsko Polje i dalje za Visoko. Od Zenice na sjever lijevi krak ide kroz Podbrježje i Gradišće a zatim kosama planine Lisac, preko Šarampova do Oborišća, gdje lijevi krak ide ka sjeverozapadnoj Bosni, a desni preko Mahnjače ide ka Žepču i Usori (od njega se odvaja prijevika krak preko Orahovice sa odvojkom za Vranduk). Desni krak prelazi Bosnu kod Bilinog Polja i dalje tjemenima kosa i grebena preko vrha Tvrdkovac ide ka Žepču.³ Na ovoj trasi se vide na Kraljevinama ostaci nekog starog puta (usjeci, nasipi i kaldrma širine oko 3 m.), koji je vjerovatno antičke starosti ali se koristio i u srednjem vijeku, kao i za turske uprave. Ka zapadu iz Zeničkog polja su išla dva stara puta, prvi uz

---

³ Ova trasa je do sada bila nedovoljno istaknuta i vrijedi je nešto detaljnije opisati. Odmah po napuštanju srednjovjekovnog naselja Zenica put prelazi rijeku Kočevu i poljem, sjeverno od Zenice, ide ka starom naselju Bilino Polje (nalazila su se na rastojanju od svega 1 km.). Ubrzo nizvodno od Bilinog Polja prelazi preko Bosne i istočnim obodom Zeničkog Polja, ide ispod naselja Ričice i Donja Gračanica a zatim se tjemonom kose između rijeka Bosne i Gračanice penje ka vrhu Pribija. Odatle opet kosama pored većeg kompleksa zemljišta sa nazivima Kraljevine i Stupovi ide na vrh Bobovac (1075 m) i dalje kosama do vrha Tvrdkovac (1303 m). Tu se u njega upaja stari put iz doline Babine (naselja Gradina i Vrhpolje) i dalje srednjovjekovne župe Trstivnice. Od Tvrdkovca put preko Carišnice ide dalje tjemenima kosa i grebena na Mračajsko i Orahovačko brdo pa silazi u dolinu Bosne u Žepču. Interesantan je toponim Carišnica koji se nalazi na mjestu gdje prestaje "Prava ili Gornja Bosna", a počinje stara srednjovjekovna oblast "Usora".

Kočevu i preko prevoja Vjetrenice u dolinu Lašve a drugi preko Stranjana u dolinu Bile.

Čitav srednji tok rijeke Bosne, na potezu Kakanj - Žepče, zbog klisuraste doline i brzog toka Bosne nije pogodan za prelazak komunikacija preko rijeke. Samo u Zeničkom polju gdje se rijeka na mjestima razljeva i plića, na nekoliko mjesta je prirodno predisponiran lakši prelaz preko nje. Ti gazovi ili "Brodovi" od najstarijih vremena koriste se za prelaz ljudi, stoke i karavana, prvo običnim gazom, zatim skelom i na kraju i mostovima. Poznati su Brodovi: između centra današnje Zenice i Bilimišća, između Bilina Polja i Ričica, prelaz ispod Gračanice (na kojem početkom turske uprave zatičemo skelu), ispod Drivuše i ispod Janjića. Prelazi preko rijeke Kočeve zapadno od Zenice su i V. i M. Broda. Nije onda čudno da se prostrana srednjovjekovna župa čije je jezgro u Zeničkom polju, naziva upravo Brod.⁴ Svakako najvažniji je onaj prvi, između kasnijih mahala Sejmen i Musala, gdje se u Bosnu uliva Babina rijeka i svojim nanosim utiče na širenje njenog korita, a, također, i na oplićavanje i usporavanje brzine matice. Ovi brodovi su odredili topografski položaj i razvoj naselja.

Prirodno-geografski činioci

Brojni su i značajni i prirodno-geografski činioci naseljenosti, nastanka i daljeg kontinuiranog razvoja naselja u okolici Zenice. Ne treba zanemariti uticaje bogatog srednjobosanskog geološko-rudarskog revira, sa dugom tradicijom iskorišćavanja raznih ruda. Osnovne geomorfološke karakteristike šireg prostora se ogledaju u postojanju dvije duže klisure rijeke Bosne i kotline između njih. Južnije od Zeničke kotline je Lašvanska klisura (od Janjića pa do blizu Kaknja) a sjevernije je Vrandučka klisura (koja se, uz manja proširenja, pruža sve do Žepča). Završetak prve i početak druge klisure je narod odavno nazvao Gornja i Donja Vratca (Vraca) i nalaze se na suprotnim stranama kotline. Po dnu kotline (Zeničkom polju) su vrlo značajne fluvio-denudacione terase koje su umnogome predisponirale topografski položaj najstarijih naselja. Osobito su važne terasa na kojoj se razvio srednjovjekovni trg i turski grad (kasaba) Zenica a niz koju se širi grad za vrijeme Austro-ugarske sa lijeve strane

---

⁴ Naziv izgleda potiče od indoevropske osnove "bhredh", preko praslovenske i staroslavenske "bresti, bredo", u značenju toponima za mjesto gdje se prelazi rijeka, gdje nije duboko pa se može rijeka pregaziti ili preći zaprežnim kolima.

Bosne (visoka 5-10 m) i Kamberovičko-crkvička terasa sa desne strane Bosne (visoka 35-40 m). Pored naselja Zenica, Odmud i Crkvice i druga srednjovjekovna naselja u polju se topografski nalaze na riječnim terasama koje Bosna ne plavi (Bilino Polje, Bilimišće, Ričice, Radakovo, Klopče, Janjići). Ostala naselja su na padinama kotline ili u dolinama pritoka Bosne.

Morfološke karakteristike terena su uvjetovale i pojavu župne klime u Zeničkoj kotlini. Dno kotline je na relativno niskih 290-360 m. n. v. a istovremeno dobro zaklonjeno sa sjevera visokim grebenom (Liskovača 1348, Lisac 1303, Vepar 1053, Lisote 1025, Smetovi 1025 m) od hladnih uticaja Panonije. Zbog navedenog je u Zenici srednja godišnja temperatura zraka 10,5 °C, srednja temperatura zimskih mjeseci od 0,9 °C (samo jedan mjesec sa srednjom temperaturom ispod 0 °C) i srednja godišnja amplituda od 20,7 °C, što ukazuje na umjereno-kontinentalnu sa elementima župske klimu Zeničkog polja.⁵ Interesantna je i pojava $\frac{3}{4}$ vremena tišina zbog zaklonjenosti kotline od vjetrova. Hidrografska mreža u okolici Zenice je dobro razvijena, jer na malom prostranstvu, pored glavnog površinskog toka Bosne, se nalazi i desetak njenih pritoka, što je prije svega uvjetovala vodocdrživa geološka osnova. Zeničko polje i naselja u njemu imaju i dosta podzemne vode sa relativno dosta prirodnih izvora. Manje rijeke su od davnina iskorišćene za brojne vodenice potočare, pogotovo one koje imaju jače izvore i vrela i ne presušuju ljeti. I na Bosni je bilo većih vodenica, prije svega na brzacima.

Auvijalna ravan rijeke Bosne, kao i drugih manjih rijeka je sa plodnim pedološkim pokrivačem, dok su padine slabije plodnosti. Primarna prirodna vegetacija ovog područja je redovno šuma. Pored vodotoka poplavne šume vrbe, johe i topole, na nižem zemljištu do 600 m šume hrasta kitnjaka i graba a na višem šuma bukve i jele. Ovi šumski ekosistemi su odavno iskrčeni i kultivirani u poljoprivredne svrhe. Kultivirano je Zeničko polje (aluvijalne ravni i fluvio-denudacione terase), padine kotline (blaže i sa toplim ekspozicijama) i uravnjena tjemena grebena i kosa. Pod šumom su ostali viši tereni i strmije okrenute sjeveru padine.

---

⁵ Zato nisu rijetkost toponimi koji ukazuju na razvijeno srednjovjekovno vinogradarstvo (uglavnom ocjedite padine sa toplim ekspozicijama) kao i registrovani porezi početkom turske na vinogradarstvo.

Društveno-geografski činioci

Brojni geografsko-prometni i prirodno-geografski činioci su vrlo povoljno uticali na naseljavanje ljudi Zenice i okolice još od najstarijih vremena. O gustoj naseljenosti u prahistoriji govori veliki broj arheoloških lokaliteta, prije svega nekropola. Ovo područje je naseljeno i u antičko doba. Iz srednjeg vijeka su očuvane i otkrivene mnogobrojne nekropole koje govore o gustoj naseljenosti ovog prostora. Nadgrobnih spomenika, stećaka ima u: Podbrežju (lokalitet Križ-Bijeli put-15), Rijeci (Glavičice-16, Mramorje), Grmu (Grčko greblje), Janjićima (Greblje), Kozarcima (Križevi), Pojskoj (Kozice, Podvinica), Vjetrenici (Zvijezda), Putovićima, Puhovcu. I dosta toponima upućuje na stanovništvo iz srednjeg vijeka: Dvorišta, Gromilice (Bilimišće), Zidine, Kućerine, Radakovo, Batalovine, Privil, Mišljen, Vlah, Vlahovac, Ptičići, Obre, Predražići, Berkova, Kovačići, Janjići, Didova njiva, Gostinj, Kršćenac,

Od prahistorije ljudi na ovom prostoru organizovano žive u naseljima. Samo u Zeničkoj kotlini su registrovana mnogobrojna gradinska naselja na uzvišenjima (Gradišće-3, Podbrežje, D. Gračanica-2, Klopče, Kopilo, Dobriljevo, Drugovci, Seoci). U rimskom periodu postoje naselja u: Bilimišću, Putovićima, D. Gračanici, Podbrežju. U srednjem vijeku se tokom XIII i XIV stoljeća u pisanim historijskim izvorima spominju sljedeća naselja oko Zenice: Bilino Polje (1203), Klopče (1370), Brode (1370), a tokom XV stoljeća Janjići (1404), Zenica (1436).⁶ Tokom srednjeg vijeka a najvjerojatnije od samog njegovog početka u Zeničkoj kotlini se formiraju i druga naselja od kojih spominjemo samo značajnija: Gradišće, Babina, Ričica, D. Gračanica, G. Vratca, Tišina, Stranjani, Sviće, G. Ptičići, Odmud, Drivuša, Vardište, Gnusi, Čajdraš, Putovići, D. Vratca, Obre, Pečuj, Radakovo. Turski poreski defteri, krajem XV stoljeća, registruju mnogobrojna naselja na prostoru župe Brod i Zeničke kotline.

Po obodu Zeničke kotline, u srednjem vijeku, postoje i utvrđeni gradovi. Nešto sjevernije u klisuri je poznati srednjovjekovni bosanski grad Vranduk. Smatra se da potiče i iz znatnije starine. Zapadno u Stranjanima na lokalitetu Gradina su arheološki konstatovani ostaci manjeg srednjovjekovnog utvrđenja

---

⁶ U historijskim izvorima se Zenica pojavljuje pod nazivima Sjenica, Bzenica, Ibzenica...

na glavici. Vjerovatno je i postojanje utvrđenja na istočnoj strani kotline u dolini Babine, koje se spominje početkom turske uprave pod nazivom Vrh Bilica. Pored ili ispod ovih srednjovjekovnih gradova se nalaze i Podgrađa tj. Varoši. Varošišće je 2 km od Vranduka, pored Gradine u Stranjanima je lokalitet Dvor i nekropola sa stećcima a pored Vrh Bilice je zemljište Gradina na kojima je po predanju bilo zgrada.

U župi Brod je bilo i više trgova a na području srednjovjekovne seoske općine Zenica čak dva, u Staroj Zenici i gradu Zenici, a bit će da je stariji onaj prvi. Trg u Zenici se spominje odmah po dolasku Turaka i starinom se nalazi na prostoru mahale Trgovište u jugozapadnom dijelu naselja.

Nabrojani društveno-geografski činioci (gustina, naselja, gradovi i trgovi) nakalemljeni na povoljnu prometnu i prirodnu osnovu govore o dugom procesu kultiviranja geografske sredine. Pretvaranjem primarnih ekosistema u poljoprivredne površine stvara se osnova za egzistenciju i razvoj brojne ljudske populacije kao i razvijene društvene i kulturne zajednice. Nastali su veliki posjedi krupnih feudalaca, banova i kraljeva ali i kompleksi zemljišta namijenjenih zajedničkom iskorišćavanju cijelih sela na što podsjećaju toponomi: Urije, Dionice, Općine, Ovćine, Zgon, Zagoni, Stup, Stupovi, Vrtla, Kraljevi Zgoni, Kraljevine, Banloz.

U srednjovjekovnoj župi Brod, koja se graniči sa juga i istoka župom Trstivnica, sa zapada Lašvom, a sjevernu joj granicu čini stara međa oblasti Usora sa "Pravom Bosnom" (sjevernije od sela Mračaj i Željezno Polje), možemo prepoznati i najstariju političko-ekonomsku organizaciju prostora u srednjem vijeku, tj. seoske općine.⁷ Seoske općine kao specifično organiziran geografski prostor, sa zajedničkim imenom, teritorijem, kultom i odbranom, se odlikuje i racionalnim i kompatibilnim ekonomskim iskorišćavanjem prostora. U Zeničkoj kotlini prepoznamo sljedeće velike i vrlo stare seoske općine: Babina, koja obuhvata gotovo svu dolinu istoimene rijeke (od Crkvine do Trešnjeve Glave) i prostranstvom je "manja župa", vjerovatno sa utvrđenim gradom, zatim Gradišće (prostor od Podbrežja, preko Predražića do Banloga), Gračanica, oko istoimene rijeke, Zenica, koja obuhvata

---

⁷ Seoske općine su se u Bosni i Hercegovii pokazale kao vrlo trajne pojave, jer mnoge su sačuvale svoje granice i krajem XIX stoljeća. Zapravo Austro-ugarska uprava ih registruje kao katastarske općine (KO) i na osnovu katastarskih planova i topografskih karata možema da ih istražujemo.

prostor Stare Zenice, Vražala, Dobriljeva, Vardišta, V. i M. Broda i trga a kasnijeg turskog grada Zenice, što upućuje na “silazak” središta općine u polje, Ričice (sa Svićem), Vranduk (sa srednjovjekovnim gradom i Podgrađem-Varoši), Stranjani (također, sa gradom i podgrađem), Nemila (koja je na granici Usore), Željezno Polje (isto), Orahovica, Mošćanica, G. Vratca,... Teritorijalno su u srednjem vijeku znatno manja sljedeća sela u bližoj zeničkoj okolici: Bilino Polje, Bilimišće, Odmud, Klopče, Gnusi, Čajdraž, Drivuša, D. Vratca, Pečuj, Radakovo,...⁸

I ovdje se potvrđuje da se najstarije seoske općine formiraju u slivovima rijeka (Zenica u slivu Mokošnice, Stranjani-gornje Kočeve, Orahovica-Orahovičke rijeke, Doglode-Bistrice, Željezno Polje-Željeznice, Seoci- Seočke rijeke) i čak da dobijaju nazive prema nazivu rijeka, naprimjer: Babina, Gračanica, što govori o zaista velikoj starosti ove dvije prostrane srednjovjekovne seoske općine.⁹

Istraživanje sjeverne granice srednjovjekovne župe Brod, otvara do sada u nauci nedovoljno ispitano područje međe između dvije ponajkrupnije političko-teritorijalne oblasti srednjovjekovne bosanske države, Prave ili Gornje Bosne kao prvobitnog njenog jezgra i velike oblasti Usore, sjevernije od prethodne. Na priloženoj historijsko-geografskoj karti je možemo sada znatno preciznije vidjeti. Interesantno je i da se dva potoka sjevernije od Željeznog Polja i Dogloda oдавно nazivaju Ograjina, što upućuje na kraj tj. među Prave Bosne i Župe Brod prema Usori.

Vrlo su značajni kulturni spomenici do sada otkriveni na ovom području kao i pisani historijski izvori vezani za Zenicu i okolice. Oni govore o dostignutom nivou društvene i kulturne nadgradnje još u srednjem vijeku, a može se reći još u XII i XIII stoljeću. Spomenimo ploču velikog sudije Gradiše sa kraja XII

---

⁸ Vrijedilo bi pristupiti detaljnijim historijsko-geografskim istraživanjima pojedinih seoskih općina, kako bi se stekao detaljniji uvid u njihovu teritorijalno-ekonomsku organizaciju i činioce nastanka i razvoja od najstarijih vremena pa do danas. Za ovakva istraživanja je potreban iskusan i svestran istraživač kako na terenu, tako i brojnih izvora (austro-ugarskih katastarskih planova iz 1880-85. i gruntovnih knjiga sa kraja XIX stoljeća, raznih topografskih karata i geodetskih planova), arheoloških nalaza, historijskih izvora, toponima, etnografije,....

⁹ Interesantan je hidronim i ojkonom Gračanica. Tako se u našoj zemlji nazivaju brojne rijeke i naselja, obično u njihovom donjem toku. Redovno se u blizini takvih toponima nalazi neki srednjovjekovni grad i vrijedilo bi istražiti takvu mogućnost i na području stare općine Gračanica.

stoljeća pronađenu u Podbrežju, zatim poznatu izjavu datu na Bilinom Polju 1203. godine, kasnoantičku crkvu u Bilimišću u koju se sahranjivalo sve do XII stoljeća, spomen Dida bosanske crkve u Janjićima 1404. godine, toponime tipa Crkvina, Klisa, Dvorovi itd...Sve ovo govori da je područje župe Brod i Zenice i njene okolice, još u starijem periodu srednjeg vijeka, bilo jako kultivirano, i da je predstavljalo povoljnu pozornicu za neke od najvažnijih kulturnih pojava bosanskog srednjovjekovlja.

Zaključak

Historijsko-geografska proučavanja srednjovjekovne župe Brod i njenog geografskog i historijskog jezgra Zeničke kotline i Zeničkog polja, omogućavaju nam da lakše razumijemo geografske i historijske pojave i procese na tom prostoru u doba bosanskog srednjeg vijeka. Analizom više historijsko-geografskih činioaca na osnovu brojnih elemenata stičemo solidan osnov za upoznavanje ukupne geografske sredine, čije osnovne karakteristike možemo i kartografski prikazati (tako je izrađena i priložena historijsko-geografska karta srednjovjekovne župe Brod, na kojoj su kartografski prikazani neki od elemenata izgleda geografske sredine u srednjem vijeku: granice župe, granice nekih većih seoskih općina, veća naselja, važniji putevi, srednjovjekovni gradovi, podgrađa i trgovi). I ne samo to, navedena istraživanja nam omogućuju da lakše razumijemo (u prostornoj i vremenskoj dimenziji) mnoge suvremene društveno-geografske i društveno-historijske pojave i procese na području grada Zenice i njegove okoline.

Izvori i literatura

1. Anđelić, Pavao: *Studije o teritorijalnopoličkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*, Svjetlost, Sarajevo, 1982.
2. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom 2, Sarajevo, 1988.
3. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine-arheološka karta*, Mapa 2, Sarajevo, 1988.
4. Bešlagić, Šefik: *Stećci kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1971.
5. Bjelovitić, Miloš: *Zenica i njena okolina-ekonomskogeografska studija*, ANUBiH, Djela knjiga XXXI, odjeljnje društvenih nauka knjiga 18, Sarajevo 1968.

6. Bojanovski, Ivo: *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, ANUBiH, Djela-knjiga XLVII, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 2, Sarajevo, 1974.
7. Bojanovski, Ivo: *Rimska cesta dolinom Bosne i njena topografija*, Separat, Zenica, 1973.
8. Curić, Zoran i Curić, Božica: *Školski geografski leksikon*, Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb, 1999.
9. *Enciklopedijski leksikon - Mozaik znanja*, Geografija, Interpres, Beograd, 1969.
10. *General karte von Bosnien und der Hercegovina*, R=1:150000, Zenica, Kladanj und Sarajevo, Militar-geografischen institute, Wien, 1884-1885.
11. *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. godine*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1896.
12. Handžić, Adem: *Nahija Brod krajem XV i početkom XVI vijeka*, Separat, Zenica, 1973.
13. Ibrahimpašić, Fikret: *Srednjovjekovni tragovi u toponomastici zeničkog kraja*, Separat, Zenica, 1973.
14. Jaliman, Salih: *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosanske države*, Tuzla, 1997.
15. *Katastarski plan grada Zenice*, R=1:3125, 1880-85.
16. *Katastarski plan katastarske općine (K.O.) Zenice*, R=1:6250, 1880-85.
17. Skok, Petar: *Etimologijski riječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Knjiga 1, JAZU, Zagreb, 1971.
18. *Spezialkarte von Osterreich-Ungarn*, Zenica und Vares, R=1:75000, Wien, 1914.
19. Šehić, Zijad i Tepić, Ibrahim: *Povjesni atlas Bosne i Hercegovine*, Sejtarija, Sarajevo, 2002.
20. *Topografska karta*, sekcija Zenica, R=1:100000, reambulacija 1930. Vojno-Geografski Institut, Beograd.

Rusmir Djedović

**HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL FEATURE
FACTORS OF BROD TRIBAL STATE AND ZENICA'S
TERRITORY AND ENVIRONMENT
IN THE MIDDLE AGES**

Summary

The author in this paper introduce us an important determiners about natural, geographical and historical factors of medieval tribal state Brod and its central place – Zenica. It turns out that those important determiners influence cultural and civilization development and they are considered rightfully to be valuable and interesting for wide audience too. Beside the facts from historical geography there are in this paper also a numerous interesting proofs of life continuity in these areas between the classical period and the Middle Ages and in modern era.

These researches, in author's opinion, make it easier to understand in space and time many modern socio-geographical and socio-historical phenomena and processes in Zenica and its environment.

ZENICA I BAN KULIN

Potreba da se i danas, 800 godina poslije potpisivanja Bilinopoljske izjave, o njoj govori na nivou naučne konferencije, ukazuje na puni ali i kulturološko-civilizacijski i naučno-historijski značaj događanja vezanih za nju ali i na postojanje određenog broja dilema i neriješenih pitanja koja otvorena stoje pred historijskom naukom.

Mnoga pitanja, interesantnosti i potpuno novi saznanji horizonti se otvaraju pred nama ako pokušano povezati mjesto, događaj i određenu ličnost za koju je već dokazano da je ostavila dubok trag u historiji. Ovo je, naravno, dopustivo samo uz uvažavanje činjenica i historijskih izvora u objektivnoj analizi historijskog procesa što nije lahko ali mnoge do sada manje poznate ili naizgled marginalne činjenice dobijaju jedan novi smisao. Zeničko područje, «*Confessio christianorum bosniensis*» i ban Kulin, pri jednom ovakvom posmatranju, tek se potvrđuju kao bitne i neizbrisive činjenice posebnosti srednjovjekovne bosanske države, civilizacije srednjovjekovne Bosne, ali, ipak, u sklopu i po standardima srednjovjekovne Evrope. Da bi se moglo govoriti uopće o značaju određenog mjesta, događaja ili ličnosti neophodan je uvid u historijske izvore, literaturu, onomastički materijal itd.

Mjesto Zenica sa okolnim naseljima je prema većini istraživača imalo «privilegiju» da bude pozornica, između ostalih događaja i onog koji se zbio 8. IV. 1203. godine. Međutim, u istraživanju ovog kao i mnogih drugih događaja vezanih za Zenicu u srednjem vijeku, javlja se i problem pisanih historijskih izvora. Gotovo po pravilu, ni za jedan grad u Bosni i Hercegovini a

posebno za prigradska naselja i sela, teško se može naći zbirka historijskih izvora ili tekstova iz prošlosti.¹

Ovaj problem, kada je u pitanju Zenica – odnosno srednjovjekovna župa Brod, moguće je donekle prevazići pažljivim objektivnim sučeljavanjem arheoloških nalaza i drugih historijskih izvora, onomastičke i etnografske građe uvažavajući kvalitet podataka i saznanja ne potpadajući pod dojmove kakvi se mogu javiti pri posmatranju kvaliteta trenutno dostupnih činjenica.

Neosporno je da su u pravu istraživači kada tvrde da ima malo bibliografskih podataka i literature koja se bavi, kako područjem Zenice, tako i njezinom neposrednom okolinom.² Više je razloga za takvo što, uprkos bogatstvu materijalnih dokaza - svojevrsnih svjedočanstava o kontinuitetu života – kulturi, civilizaciji i dinamičnom historijskom procesu vezanom za ovaj prostor. Ovo je začuđujuće pogotovo ako se ima u vidu položaj, uloga i značaj centralnih dijelova zemlje za skoro sva bitna dešavanja u srednjovjekovnoj Bosni i opredjeljenje bosansko – hercegovačke historiografije od osamdesetih godina prošlog stoljeća.³

Zahvaljujući arheološkim nalazima utvrđena je naseljenost područja Zenice još u davnoj prošlosti. Otkriveni tragovi naselja potiču još iz vremena neolita – između 3000. i 2000. godine p.n.e.⁴ Između ostalog, ti tragovi su identifikovani u naselju Drivuša i selu Gradišće. Arheološki lokaliteti i nalazi iz metalnog doba su brojniji kao npr. Orahovački potok kod Nemile, selo Gračanica, zeničko naselje Ravan, Brist i gradinsko naselje Kopilo gdje je pronađeno mnogo vrijednog materijala.⁵

---

¹ Mustafa Spahić - Salih Jalimam, *Lastavica od bogomilskog zborišta do muslimanskog dovišta*, Zenica, 1998., str. 32.

² Salih Jalimam, *Prošlost Zenice do 1941. godine – glavni tokovi društvenog razvoja*, Zenica, 1996., str. 5.

³ Vidi o tome: Desanka Kovačević-Kojić, Srednji vijek, Iz knjige: *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982)*, ANUBiH, Posebna izdanja – Knjiga LXV, Odjeljenje društvenih nauka - knjiga 12, Sarajevo, 1983., str. 31-36.

⁴ Dušanka Trajković, *Arheološke karakteristike zeničkog kraja*, iz knjige: *Radovi II Simpozijum: Hronološka i tipološka determinacija keramike u Jugoslaviji*, Muzej grada Zenice, Zenica 1971., str. 13.

⁵ Vidi o tome kraći pregled kod: Salih Jalimam, *Prošlost Zenice do 1941.*, str. 17-18.

U prvom mileniju prije nove ere ovaj kraj je naseljavalo ilirsko pleme Desidijata.⁶ Na ovaj period nas upućuju i sačuvani toponimi kao Gradac, Grad, Gradina, Gradišće, Gračanica itd. Ovome treba dodati odavna prisutno mišljenje o antičkim vezama Vranduka i mitskog grada Ardube iz perioda Batonovog ustanka 6-9. stoljeća nove ere.⁷

Dolina rijeke Bosne je kao prirodna komunikacija i u rimsko doba bila gusto naseljena i privredno iskorištavana, pa, također, i Zeničko polje, što su potvrdila dosadašnja arheološka istraživanja.⁸ O značaju zeničkog kraja u vrijeme rimske vlasti uz brojne arheološke analize direktno govori povezanost ovih prostora magistralnom rimskom cestom sa prostorima sjeverno i zapadno od Zenice.⁹

Ovo dobija na značaju ako se ima u vidu da se rimske ceste pomenutog ranga, grade na područjima od naročitog privrednog, političkog i strateškog značaja. Taj značaj je potvrđen i u srednjem vijeku na što je uticalo, kao i ranije, niz faktora kao npr. prirodno – geografski položaj Zeničkog polja uz rijeku Bosnu kojeg štite Lašvanska i Vrandučka sutjeska, te planinski masivi Ravan planine i Vlašića. Uz sve navedeno ne čude nalazi kao što su rimski natpisi, reljefi, kultni i motivni spomenici, ostaci hramova, grobnica, novca itd. na mnoštvu lokaliteta kao što su Bilmišće (Ranohrišćanska bazilika IV-VI stoljeća).¹⁰ Odmut, Drivuša, Putovići, Bilješevo, Raspotočje, Janjići, Krčevine, Stranjani, Mala Broda, Podbrežje, Višnjica, Tišina, Dvor itd.¹¹

Seoba naroda sigurno donosi mnoge promjene i na ove prostore ali o tome kao i uopće o životu u Bosni, u ranom srednjem vijeku malo je pisanih i arheoloških dokaza. Osim što nam iz tog perioda ne ostaju pouzdani tragovi, uništava se i do tada postojeće antičko kulturno naslijeđe.

---

⁶ Aleksandar Stipčević, *Iliri – povijest, život i kultura*, Školska knjiga, Zagreb, 1974., str. 94.

⁷ Salih Jalimam, *Prošlost Zenice do 1941. godine*, str. 19.

⁸ Ivanka Nikolajević, *Crkva u Bilmišću kod Zenice*, iz knjige: *Radovi III, sa Simpozijuma «Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura»*, Zenica, 1973, str. 240.

⁹ Ivo Bojanovski, *Rimska cesta dolinom Bosne i njezina tipografija*, Iz knjige *Radovi III, sa Simpozijuma «Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura»*, Zenica, 1973., str. 393-414.

¹⁰ Ivanka Nikolajević, *Crkva u Bilmišću kod Zenice*, str. 240.

¹¹ Salih Jalimam, *Prošlost Zenice do 1941. godine*, str. 22-27.

Od desetog vijeka javlja se veći broj historijskih izvora gdje posebnu vrijednost imaju pisani izvori a mnogi se odnose direktno ili indirektno na zenički kraj. Među njih se može svrstati spis vizantijskog cara Konstantina Porfirogeneta iz polovine X vijeka, « De administrando imperio » u kojem se pored pomenute zemlje Bosne pominju i gradovi a jedan od njih je Desnek. Za njegovu ubikaciju postoje različita mišljenja u literaturi, ali ga nijedno ne odvaja dalje od onoga što u širem smislu možemo nazvati zenički kraj ili čak srednjovjekovna župa Brod (od XIII vijeka).¹²

U dosta rijetkim historijskim zapisima kroz period XI-XV vijeka, zenički kraj se javlja pod različitim imenima. U XII vijeku je to Bilino Polje, a kasnije Brod ili Bored da bi se, prema do sada otkrivenim dokumentima, naziv Zenica prvi puta pojavio 20.3.1436. godine.¹³ Najvažniji dokumenti – izvori u kojima se pojavljuju ovi nazivi su Bilinopoljska izjava ili ispovijed bosanskih “krstjana” na Bilinom Polju od 8.4.1203. godine, Povelja mađarskog kralja Bele IV od 20.7.1244. godine gdje se prvi puta pominje župa Brod koja se u historijskim izvorima identificira sa zeničkim područjem. Današnje ime Zenica se kako je rečeno javlja 20.3.1436. godine u jednoj vijesti sačuvanoj u dubrovačkom arhivu a vezana je za provalu osmanskog vojvode Baraka u područje oko Podvisokog i Zenice.¹⁴ Zenica se kasnije češće susreće kao ime, također, u dokumentima dubrovačkog arhiva iz 1447. i 1448. godine.¹⁵ Nasuprot tome neka naselja zeničkog kraja se ranije spominju kao npr. Klopče 1370. godine ili 1373. godine i Janjići 08. 1. 1404. godine.¹⁶ Treba istaći i natpise koji su otkriveni na području zeničkog kraja. Među najvrjednijim, sa aspekta činjeničnih vrijednosti koje nudi, spada ploča velikog sudije Građeše, pisana negdje pred kraj XII stoljeća.

Posebno zanimljivo svjedočanstvo o prošlosti zeničkog kraja i velika kulturološko – civilizacijska znamenitost su stećci, nadgrobni kameni spomenici « dobrih Bošnjana » koje susrećemo u ovom kraju na mnogim lokalitetima kao što su selo Pojske – lokaliteti Kozice i Podvinica, selo Kozarci – lokalitet Križevi, selo Grm, selo Vjetrenica – lokalitet Zvijezda, selo Rijeka – lokalitet

---

¹² Marko Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Svjetlost, Sarajevo, 1982., str. 95-96.

¹³ Salih Jalimam, *Prošlost Zenice do 1941. godine*, str. 31.

¹⁴ Salih Jalimam, *Prošlost Zenice do 1941. godine*, str. 31.

¹⁵ Isto, str. 31.

¹⁶ Isto, str. 31.

Mramorje, selo Puhovac (stećak gosta Mišljena), selo Putovići, selo Janjići, selo Lašva – zaseok Bišće, selo Dusina – lokalitet Dočić i u zaseoku Brdo lokalitet Hrubine.¹⁷

Uz navedene pisane izvore i arheološke nalaze o kontinuitetu života na prostoru Zenice svjedoče i drugi materijali ostaci iz perioda srednjeg vijeka, kao što su i ostaci crkava, novac, utvrde i td. o čemu je napisano i objavljeno više radova.¹⁸

Turci Osmanlije zauzimaju Zenicu 1463. godine i uključuju cijeli kraj u sastav vilajeta i kadiluka Brod. Rani turski defteri pominju nahiju Brod koja prema popisnom defteru iz 1468/69. godine obuhvata 70 naseljenih mjesta.¹⁹ Interesantno je da početkom perioda vladavine Turskog carstva u Bosni vilajet "Kraljeva Zemlja", teritorijalna jedinica bosanskog sandžaka, obuhvata, prema navedenom popisu, poriječje Bosne i njenih pritoka - od Dubrovnika (kod Visokog), Visokoga i Kreševa do Vranduka. Ovdje je uočen naziv «Kraljeva Zemlja».²⁰ Uz ovaj toponim je još krajem XIX i početkom XX vijeka bilo u upotrebi mnoštvo drugih toponima koji po dosadašnjim analizama upućuju na srednji vijek.²¹

Pisani izvori-defteri, kao što su sumarni defter iz 1468/69. godine za bosanski sandžak, sumarni popis za bosanski sandžak iz 1485. i opširni popis iz 1489. godine, nastali neposredno poslije osvajanja pojedinih oblasti bosanske države, daju autentičnu sliku zatečenog stanja.²² S obzirom na čestu praksu Osmanlija da preuzimaju i koriste stare nazive pa tako i naziv kadiluka i nahije Brod, za koju je utvrđeno središte u Zenici, neophodno je za

---

¹⁷ Šefik Bešliagić, *Stećci – kataloško-tipografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1971., str. 145-146.

¹⁸ Mustafa Spahić – Salih Jalimam, *Lastavica od bogomilskog zborišta do muslimanskog dovišta*, str. 48-50.

¹⁹ Adem Handžić, *Nahija Brod krajem XV i početkom VI vijeka*, iz knjige: *Radovi III sa Simpozijuma «Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura»*; Zenica, 1973., str. 383-390.

²⁰ Desanka Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo, 1978., str. 77.

²¹ Fikret Ibrahimpašić, *Srednjovjekovni tragovi u toponomastici zeničkog kraja*, Iz knjige: *Radovi III, sa Simpozijuma «Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura»*, Izdanja muzeja grada Zenice, Zenica 1973., str. 427-436.

²² Desanka Kovačević-Kojić, *Srednji vijek – savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945- 1982)*, str. 35.

određena pitanja iz historije srednjeg vijeka konsultirati i njihove popise-deftere.²³

U mnogobrojnim radovima su korišteni pomenuti historijski izvori kada se pisalo o Zenici uopće pa tako i o historiji zeničkog kraja u srednjem vijeku. U značajnije ranije radove o Zenici i okolini koji istina ne daju potpunu sliku zbivanja i prilika, naročito u srednjem vijeku, spadaju radovi:

- Kemal Hrelja, *Zenica i njena okolina* (historijski prikaz), Sarajevo 1957.,
- Miloš Bjelovitić, *Zenica i njena okolina* (ekonomskogeografska studija), Sarajevo 1968.,
- Radovi III sa simpozijuma *Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*, Zenica 1973.,
- Salih Jalimam, *Prošlost Zenice do 1941. god. – glavni tokovi društvenog razvoja*, Zenica 1996. i više radova od istog i drugih autora.

Rezultati bavljenja prošlošću Zenice do 1985. godine su sumirani u *Bibliografiji radova o istoriji Zenice*, Saliha Jalimama, gdje su prikupljene 1184 bibliografske jedinice, od čega se 188 radova u određenom obimu odnosi na period srednjeg vijeka.²⁴

O bosanskom banu Kulinu evidentirani su podaci u pisanim historijskim izvorima i natpisima nastalim u periodu njegove vlasti u Bosni (1180-1204), ali i kasnije. Objavljeni su u više zbirki koje su korištene pri pisanju velikog broja djela koja se, uglavnom, ne bave posebno banom Kulinom. Do 1977. godine imamo 41 u kojem se pominje ban Kulina, a koja se nalaze u: *Bibliografija objavljenih izvora i literature o srednjovjekovnoj Bosni* od Pave Živkovića.²⁵ Danas je taj broj, vjerovatno, mnogo veći.

I pored ovog ne malog broja napisanih radova još nisu u potpunosti objašnjena mnoga interesantna pitanja vezana za Zenicu i zenički kraj i bana Kulina. Među tim pitanjima su svakako porijeklo i značaj određenih naziva nastalih za XII i XIII vijek, vladavinu Kulina bana, porijeklo naziva Zenice i ulogu ovog prostora u historiji srednjovjekovne Bosne. Već je rečeno da se u historijskim zapisima zenički kraj javlja pod različitim imenima. U

---

²³ Adem Handžić, *Nahija Brod krajem XV i početkom XVI vijeka*, str. 383.

²⁴ Salih Jalimam, *Zenički kraj kroz arheološke spomenike*, Članci i prilozi, Prilozi 28, 1999., str. 105.; vidi detaljnije u Salih Jalimam, *Bibliografija radova o istoriji Zenice*, Muzej grada Zenice, knjige IX, Zenica, 1985., str. 166., lat.

²⁵ Pavo Živković, *Bibliografija objavljenih izvora i literature o srednjovjekovnoj Bosni*, Zavičajni muzej Travnik, Sarajevo, 1982., str. 252., lat.

historijskoj literaturi preovladava mišljenje da je čuvena Bilinopoljska izjava od 8.4.1203. godine potpisana na prostoru današnje Zenice - Bilinom Polju. U samom dokumentu se navodi da je Izjava potpisana kao «Actum apud Bosnam iuxta flumen, loco qui vocatur Bolino Poili».²⁶

Bilo je više pokušaja različitih tumačenja i određivanja lokaliteta za mjesto «Bolino Poili». Susreću se i mišljenja u historijskoj literaturi da je ispravnije ovaj naziv tumačiti kao na «Bilinom pojilu».²⁷

Postoje i mišljenja, koja su sa određenom argumentacijom ili bez nje, da se Bilino Polje nalazi u Milama (Arnautovići) kod Visokog²⁸ ili u Lašvi.²⁹ Ipak većina ponuđenih i argumentiranih rješenja govore o dolini rijeke Bosne, od Visokog do Zenice, sa naglašenijim stavom da se baš radi o Bilinom Polju kod Zenice.

Sličan izraz upotrijebljen je za naziv mjesta u pomenutoj Povelji mađarskog kralja od 20.7.1244. godine koja je sačuvana u Vatikanskom arhivu. U njoj se među pobrojanim posjedima bana Matije Ninoslava spominje posjed «in supa Bored Belmapola» I ovdje se termin Belmapola tumači kao Bilino Polje i argumentirano veže za prostor Zenice. Riječ Bored u izrazu «in supa Bored Belmapola» je ujedno prvi sigurni spomen srednjovjekovne župe Brod (Bored) u historijskim dokumentima.³⁰

Postojalo je više pretpostavki i mišljenja oko porijekla naziva Brod. Uglavnom, zna se da je to ime srednjovjekovne župe i turske nahije i kadiluka po osvajanju Zenice i to sa sjedištem oko današnje Zenice.³¹ Riječ Bored znači prijelaz preko rijeke i to tamo gdje se presijecaju značajni putevi i postoji mogućnost pogodnog prijelaza rijeke što, također, upućuje na današnju Zenicu.³² I danas

---

²⁶ Eusebio Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiasticus cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752.*, JAZU, Zagreb, 1892., str. 7.

²⁷ Stjepan Krasić, *Djelovanje dominikanaca u srednjem vijeku*, Iz knjige: *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne*, Radovi simpozija povodom 9 stoljeća postojanja bosanske biskupije (1089-1989), Sarajevo 1991., str. 179. (napomena br. 25)

²⁸ Marko Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, str. 106.

²⁹ Pavo Živković, *Društveno-političke prilike u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, Iz knjige: *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne*, str. 22.

³⁰ Isto, str. 43.

³¹ Adem Handžić, *Nahija Brod krajem XV i početkom XVI vijeka*, str. 383.

³² Fikret Ibrahimpašić, *Srednjovjekovni tragovi u toponomastici zeničkog kraja*, str. 429.

se dva zenička naselja zovu Velika Broda i Mala Broda. O sjedištu župe Brod u literaturi se susreću i drugačija mišljenja.³³

U objašnjavanju nastanka i značenja toponima Zenica izdvaja se nekoliko mišljenja. Prema narodnoj legendi ovaj naziv se vezuje za izjavu kraljice Katarine – «osta moja zenica», pri čemu se može zaključivati da je voljela zenički kraj «kao zjenicu oka» ili se možda misli na izgled kotline u obliku oka i naselja u njoj kao zjenice.³⁴ Dugo vremena, preovlađujuće mišljenje u filologiji i onomastici je bilo da korijen naziva Zenica treba tražiti u razvojnom ciklusu izmjena i prilagođavanja riječi. U turskim izvorima Zenica se nazivala B'Zenica, Ib 'Zenica, I'Zenica. Prema ovome naziv grada je došao od staroslavenske riječi u turskoj preradi. Korijen riječi je Baz što upućuje na bazgu ili zovu.³⁵

Pomenuti izvor Dubrovačkog arhiva od 20.03.1436.godine upućuje na sasvim novu potrebu istraživanja jer se u tom izvoru Zenica naziva Senize.³⁶

Veza zeničkog kraja bez obzira kako se on nazivao i bana Kulina je neupitna. U historijskoj literaturi je već konstatirano da se dolaskom Kulina na mjesto bana (1180-1204), srednjovjekovna bosanska država više uvezuje što je stvorilo pretpostavke za dodatno intenziviranje kako protoka ljudi i roba tako i za opće jačanje države i sticanje povoljnije pozicije u odnosu na okruženje.³⁷

Intenziviranje trgovine u Evropi u XI vijeku a onda i u Bosni u XII vijeku, o čemu svjedoči i Povelja bana Kulina iz 1189.godine, podstiče i razvoj gradova. Utvrđeni srednjovjekovni gradovi ili tačnije, feudalne rezidencije od kojih je do danas više ili manje sačuvano oko 240, nastali su pretežno u vremenu od XIII do XV vijeka, a samo manji broj još u XII vijeku i to **na području**

---

³³ Jedan od primjera vidi u: Marko Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, str. 77.

³⁴ Fikret Ibrahimpašić, *Srednjovjekovni tragovi u toponomastici zeničkog kraja*, str. 428.

³⁵ Isto, str. 428.

³⁶ Salih Jalimam, *Prošlost Zenice do 1941. godine*, str. 31.

³⁷ Ahmet Hadrović, *Bosanskohercegovački grad – raskršće istoka i zapada*, Iz knjige: *Urbano biće Bosne i Hercegovine*, Međunarodni centar za mir - Institut za historiju Sarajevo, 1996., str. 174.

centralne Bosne koja je ostala jezgrom bosanske države, gdje su se i nalazile rezidencije bosanskih vladara.³⁸

Mnogobrojni podaci i analize govore o banu Kulinu koji znalački upravlja zemljom sa uporištem u srednjoj Bosni kamo spada i zenički kraj. Jačanje ugleda i moći srednjovjekovne bosanske države krajem XII i početkom XIII vijeka može se posmatrati i u sklopu povoljnih spoljopolitičkih prilika po Bosnu kao što su unutrašnje neprilike u okolnim zemljama, bujanje drugih heretičkih pokreta i porazi u krstaškim pohodima. Mudra uprava i širenje teritorije dovest će do pojave da papa Inoćentije III naziva Bosnu 1202. godine «Zemljom Kulina bana», a naredne godine crkveni krugovi traže da se u Bosni uspostave novi biskupi – tri ili četiri jer je prostrana i ne može se prepješačiti za deset dana.³⁹

Za snagu države primarnu ulogu osim trgovine ima i sposobnost i mogućnost nabavke ili proizvodnje oružja što je u direktnoj vezi sa razvojem rudarstva. S pravom se može tvrditi da je postojala intenzivna rudarska djelatnost u doba Kulina bana na prostorima srednjobosanskog škriljavog gorja. Osvajanja ne idu bez oružja a njih je itekako bilo.⁴⁰

Uz sve rečeno u srednjovjekovnoj Bosni se razvija i heretički pokret po mnogo čemu specifičan u odnosu na druge pokrete, kako po vjerskom sadržaju tako i po društvenom i političkom uticaju. Bosansko bogomilstvo ima oslonac u državnoj vlasti koja u toleranciji različitih vjera razvija vjerski pluralizam što je za ono vrijeme vjersko blago i «središnja vrijednost Bosne».⁴¹ Ovo je ujedno i sredstvo putem koga država prema okruženju ostvaruje i potvrđuje samostalnost a u unutrašnjosti političku i vjersku ravnotežu što bogomilstvu daje sasvim novi smisao u vrijeme bana Kulina.

Kada se sagledaju mnogi aspekti života i prilika u Bosni s kraja XII i početka XIII vijeka kao i dešavanja u okruženju, vidljivo je da Bosna ne tangira posebno ni jednu stranu trougla Rim-Vizantija-Ugarska. U kontekstu svega rečenog Bilinopoljska

---

³⁸ Nedžad Kurto, *Ishodište urbanog bića u bosni i Hercegovini*, Iz knjige: *Urbano biće Bosne i Hercegovine*, str. 15.

³⁹ Marko Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, str. 28.

⁴⁰ Marko Vego, *Rudarstvo u Bosni i Hercegovini u srednjem vijeku*, Iz knjige: *Radovi sa simpozijuma «Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka*, Muzej grada Zenice, Zenica, 1999., str. 187.

⁴¹ Rudolf Martius, *Odnos srednjovjekovne Bosne prema Evropi i odrazi kasne antike*, Iz knjige: *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne*, str. 120.

izjava predstavlja dragocjen historijski izvor otkrivajući mnogo o vjerskim prilikama ali i o političkom položaju srednjovjekovne bosanske države i značaju vladara.⁴²

Ističući državnost Bosne ali i ulogu Kulina bana, Nada Klaić piše: «Što Kulin znači tada za Bosnu i u Bosni, doznajemo posredno s «heretičkog zbora» na Bilinom Polju 1203.godine. «Priori»bosanskih heretika odriču se svoga naučavanja u nazočnosti ne samo spomenutog papina poslanika Ivana nego i «presente bano Culino domino Bosne! («zaštitnikom banom Kulinom, gospodarom Bosne» - op.a.) Stilizacija teksta ne dopušta sumnje u to radi li se o ugledu ili časti! Da je, naime, pisar htio kazati da je Kulin gospodin, onda bi odabrao drugačiji poredak riječi. Rekao bi:»presente domino Culino, bano Bosne». Prema tome, Kulin uzima naslov «gospodina» da pokaže kako je njegova vlast nad Bosnom jača od banske.»⁴³

Već je u literaturi davno konstatirano da je prihvatanje Izjave od strane bana Kulina bio mudar taktičko-politički potez koji je ojačao vjerski život bosanskih bogomila dok za Katoličku crkvu nije imao nikakva efekta.⁴⁴

Da li se i koliko u Kulinovoj snazi i uticaju kao državnika svoga vremena i njegovoj naklonosti ka bogomilstvu krije uzrok i podsticaj jačanja Crkve bosanske i u narednom periodu? Činjenica je da pritisak na Bosnu kroz dokument koji je nastao 8. aprila 1203. godine – «Confessio Christianorum bosniensis» nije uspio zaustaviti jačanje bogomilskog pokreta, nego obrnuto, bogomilstvo se širi na sve dijelove srednjovjekovne Bosne.⁴⁵

O vezi zeničkog kraja sa djelatnošću bana Kulina svjedoči još jedan izvor, a to je Ploča sa natpisom velikog sudije Gradješe, otkrivena u selu Podbrežje. Prema obliku bi mogla biti gornja polovina dovratnika. Na otesanim stranama su dva napisa pisana starijom ćirilicom a datira se na kraj XII vijeka.⁴⁶ Ploča je značajna potvrda postojanja institucije sudstva kao važnog segmenta države i njezine nezavisnosti.

---

⁴² To je prepoznatljivo u sadržaju teksta Izjave. Vidi prijevod u: Salih Jalimam, *Izvori za historiju srednjovjekovne bosanske države (izbor)*, Tuzla, 1997., str. 25.

⁴³ Nada Klaić, *Srednjovjekovna Bosna – politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.)*, Zagreb, 1994., str. 79.

⁴⁴ Salih Jalimam, *Historija bosanskih bogomila*, Tuzla, 2002., str. 35.

⁴⁵ Isto, str. 68.

⁴⁶ Salih Jalimam, *Zenički kraj kroz arheološke spomenike*, str. 106.

U ispisanom tekstu na ploči jasno se iznosi tvrdnja o organiziranoj državnoj vlasti srednjovjekovne Bosne čiji su atributi: veliki ban Kulin, veliki sudija Gradješa, arhitekta i graditelj Draže Ohmućanin, pisar Pro, hram sv. Jurja, mauzolej Gradješe.⁴⁷

Kroz svoje vladanje ban Kulin je ostavio neizbrisiv trag koji će se u događajima kasnijih vremena prepoznavati. Na njegovu zakletvu se poziva ban Matej Ninoslav u Povelji Dubrovčanima 1234. godine,⁴⁸ a kralj Tvrtko II traži 1406. godine od napuljskog kralja Ladislava potvrdu granica države iz Kulinova vremena.⁴⁹

Navedeni podaci iz historijskih izvora i literature o temi Zenica i ban Kulin, bar donekle govore o posebnom mjestu i ulozi ličnosti velikog bosanskog bana Kulina ali i zeničkog kraja sa svim njegovim specifičnostima u sveukupnom historijskom procesu i hodu kroz vrijeme prostora Bosne i Hercegovine unutar čega se profiliralo, na bazi autentičnosti, ono što bi se moglo nazvati kultura i civilizacija srednjovjekovne Bosne. Primijetno je da su pojedina pitanja nedovoljno istražena ili čak potpuno otvorena. U njih svakako spada pitanje konkretnijeg određenja granica srednjovjekovne župe Brod i njezine pozicije u sklopu sveopćih političkih, kulturnih, privrednih i vjerskih prilika srednjovjekovne Bosne. Potrebno je, također, dalje istraživati onomastičku građu zeničkog kraja kako bi se, možda, dobili odgovori na neka pitanja.

Sigurno je da odabirući put borbe i politike koja vodi ka potpunoj samostalnosti Bosne kroz svoju, ni istočnu ni zapadnu vjeru, ban Kulin ima istaknuto mjesto ne samo u historiji Bosne i Hercegovine već i u širim – evropskim okvirima. Uz ovo se ne može zaobići ni zenički kraj kao poprište i prostor rađanja međunarodnih političkih i vjerskih pitanja ali i njihovog rješavanja u procesu rađanja bosanske posebnosti – «modus bosniensis».

Izvor i literatura

1. Bešlagić, Šefik: *Stećci – kataloško-tipografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1971.

---

⁴⁷ Salih Jalimam, *Prošlost Zenice do 1941. godine*, str. 30.; Marko Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, str. 186.

⁴⁸ Salih Jalimam, *Izvori za historiju srednjovjekovne bosanske države (izbor)*, str. 41.

⁴⁹ Marko Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, str. 30.

2. Bojanovski, Ivo: *Rimska cesta dolinom Bosne i njezina tipografija*, Iz knjige *Radovi III, sa Simpozijuma «Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura»*, Zenica, 1973.
3. Fermendžin, Eusebio: *Acta Bosnae potissimum ecclesiasticus cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752.*, JAZU, Zagreb, 1892.
4. Hadrović, Ahmet: *Bosanskohercegovački grad – raskršće istoka i zapada*, Iz knjige: *Urbano biće Bosne i Hercegovine*, Međunarodni centar za mir - Institut za istoriju Sarajevo, 1996.
5. Handžić, Adem: *Nahija Brod krajem XV i početkom VI vijeka*, iz knjige: *Radovi III, sa Simpozijuma «Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura»*; Zenica, 1973.
6. Ibrahimpašić, Fikret: *Srednjovjekovni tragovi u toponomastici zeničkog kraja*, Iz knjige: *Radovi III, sa Simpozijuma «Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura»*, Izdanja muzeja grada Zenice, Zenica, 1973.
7. Jalimam, Salih: *Bibliografija radova o istoriji Zenice*, Muzej grada Zenice, knjige IX, Zenica 1985.
8. Jalimam, Salih: *Historija bosanskih bogomila*, Tuzla, 2002.
9. Jalimam, Salih: *Izvori za historiju srednjovjekovne bosanske države (izbor)*, Tuzla, 1997.
10. Jalimam, Salih: *Prošlost Zenice do 1941. godine – glavni tokovi društvenog razvoja*, Zenica, 1996.
11. Jalimam, Salih: *Zenički kraj kroz arheološke spomenike*, Članci i prilozi, Prilozi 28, 1999.
12. Klaić, Nada: *Srednjovjekovna Bosna – politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. god.)*, Zagreb, 1994.
13. Kovačević-Kojić, Desanka: *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo, 1978.
14. Kovačević-Kojić, Desanka: *Srednji vijek*, Iz knjige: *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982)*, ANUBiH, Posebna izdanja – Knjiga LXV, Odjeljenje društvenih nauka - knjiga 12, Sarajevo, 1983.
15. Krasić, Stjepan: *Djelovanje dominikanaca u srednjem vijeku*, Iz knjige: *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne*, Radovi simpozija povodom 9 stoljeća postojanja bosanske biskupije (1089-1989), Sarajevo, 1991.

16. Nikolajević, Ivanka: *Crkva u Bilmišću kod Zenice*, iz knjige: *Radovi III, sa simpozijuma «Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura»*, Zenica, 1973.
17. Spahić, Mustafa – Jalimam, Salih: *Lastavica od bogomilskog zborišta do muslimanskog dovišta*, Zenica, 1998.
18. Stipčević, Aleksandar: *Iliri – povijest, život i kultura*, Školska knjiga, Zagreb, 1974.
19. Trajković, Dušanka: *Arheološke karakteristike zeničkog kraja*, iz knjige: *Radovi II Simpozijum: Hronološka i tipološka determinacija keramike u Jugoslaviji*, Muzej grada Zenice, Zenica, 1971.
20. Vego, Marko: *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Svjetlost, Sarajevo, 1982.
21. Vego, Marko: *Rudarstvo u Bosni i Hercegovini u srednjem vijeku*, Iz knjige: *Radovi sa simpozijuma «Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka*, Muzej grada Zenice, Zenica, 1999.
22. Živković, Pavo: *Bibliografija objavljenih izvora i literature o srednjovjekovnoj Bosni*, Zavičajni muzej Travnik, Sarajevo, 1982.

Idriz Alihodžić

ZENICA AND GOVERNOR KULIN

Summary

This paper is about checking earlier assertion that Bilino Polje's Document has been signed in Zenica, and that fact author has been confirming with strong proofs. There are in Zenica and its environment so many strong acknowledgements about life continuity and certain nuances in cultural and political life that one could rightfully claim that it had exceptional position in the Middle Ages too.

HISTORIJSKI ZNAČAJ BILINOPOLJSKE IZJAVE

Saopćenje *Historijski značaj Bilinopoljske izjave*, napisano je prigodno, da se obilježi osam stotina godina nastanka ovog zanimljivog dokumenta. U historijskoj literaturi Bilinopoljska izjava okarakterizirana je kao jedan od najproblematičijih dokumenata crkvene historije Bosne i Hercegovini uz koji se isto tako, vežu brojne dileme s kojima se starija i novija historiografija susretala i susreće i vrlo teško razrješavala. Razlog tome je i činjenica da se u historijskoj literaturi susreće pravo šarenilo mišljenja o Bilinopoljskoj izjavi, dokumentu od 8. aprila 1203. godine, kao i brojnim njenim dodirima. U konačnom definiranju uglavnom su se postavljali neki uvjetovani realiteti i odnosi kojim se može i treba tumačiti sama Izjava.

U historijskoj literaturi i komunikaciji koristilo se i koristi nekoliko različitih naziva za jedan isti dokument (abjuratio ili odricanje, izjava, ispovijed) kao i za to šta se stvarno desilo na Bilinom Polju (sabor, sastanak, koncil, skupština).

Bilinopoljska izjava je modernu historijsku interpretaciju doživjela u kapitalnom djelu polihistora Franje Račkog: *Bogomili i patareni*, već daleke 1869. godine. Učeni historičar Franjo Rački naziva je "listinom kojom su se nekoliko odličnijih Patarena odrekli svoje vjere" i to će biti jedan od razloga da se ovaj dokumenat naziva Bilinopoljskom abjuracijom (odricanje od hereze) i do današnjih dana.

Potrebno je na samom početku ukazati da se tekst Bilinopoljske izjave sačuvao samo u savremenom latinskom prijevodu kojeg je objavio, prema originalu, Augustin Theiner. Inače Bilinopoljska izjava iz 1203. godine privlačila je i privlači sporadičnu pažnju brojnih istraživača historije srednjovjekovne Bosne koji su je, zavisno od brojnih pretpostavki i viđenja, tumačili, komentirali i davali joj određena značenja.

Zanimljivo je spomenuti da je Bilinopoljska izjava privlačila pažnju historičara isključivo sa željom da protumače brojne nedoumice i kontraverze vezane za bosansku srednjovjekovnu herezu, vjerske prilike i odnose u prvim vijekovima srednjovjekovne bosanske države tako da je stekla status i važnog dokumenta kojim se tumače historijske, društvene, kulturne i socijalne promjene srednjovjekovne Bosne.

Ovim tekstom će se pokušati, metodom interpretacije same Bilinopoljske izjave, nekih dokumenata nastalih prije i poslije izjave, proširiti dijapazon dešavajućeg, kroz istraživanje i komentiranje duhovnih i vjerskih kretanja u srednjovjekovnoj Bosni početkom XIII vijeka. Poseban naglasak je usmjeren na pitanje vjerskih i crkvenih odnosa u srednjem vijeku, posebno poslije XI vijeka, kada malobrojni, a dragocjeni historijski izvori bilježe određene promjene u društvu, čime se može donekle prodrijeti u tajne srednjovjekovlja.

Potrebno je naglasiti da je Bilinopoljska izjava iz 1203. godine nastala u specifičnoj srednjovjekovnoj atmosferi kraja XII i početka XIII vijeka. Za ovaj prvi period historije srednjovjekovne Bosne od sredine XII vijeka evidentirano je nekoliko važnih i ključnih historijskih dokumenata, koji svaki ponaosob, ali i zajednički ukazuju na nekoliko bitnih činjenica o razvoju društva, crkvenih odnosa i vjerskih prilika o kojima se, uglavnom, u postojećoj historijskoj literaturi samo parcijalno pisalo a koji su svaki na svoj način, donekle, uticali na nastanak Bilinopoljske izjave.

Iz Bilinopoljske izjave potiču mnoge, raznorazne nedoumice, kontraverze, tu su i pojmovi koji unose raznorazne zabune, čak i zablude, te je potrebno, u pravom smislu riječi, skoro svaki pojam identificirati, tumačiti i smjestiti u poznate historijske okolnosti, te provjeravati u historijskim izvorima i u historijskoj literaturi.

To se posebno odnosi na pojmove koji imaju određena tj posebna značenja a tiču se vjerskih i crkvenih odnosa u srednjovjekovnom bosanskom društvu, posebno onih krajem XII i početkom XIII vijeka. Kako je već napisano malobrojni a dragocjeni historijski izvori bilježe neke, tačne i primjetljive promjene u društvu, posebno iz domena crkvenih prilika, čime se može donekle prodrijeti i u neke tajne heretičkog mišljenja.

Za samu temu ovog priloga smatra se važnim ukazati na postojanje potvrda o direktnim i nedvosmislenim vezama i

odnosima bosanskih i zapadnoevropskih heretika, posebno što se u dijelu historijske literature ovaj problem još uvijek smatra otvorenim. Naime, na postojanje evidentnih veza, dodira i konteksta između gornjoitalijanskih heretika (iz Lombardije) bugarskih bogomila i bosanskih heretika, ukazuje veći broj činjenica sadržanih u nekoliko protivheretičkih rukopisa i kontraverzističkih priručnika, koji sadrže ubicirane potvrde posebno u drugoj polovini XII i početkom XIII vijeka.

Taksativno, pisci i djela kontraverzističkih priručnika su Eberardo, učeni gramatik koji je napisao: *Liber antihaeresis*, *Ermenegerdo* i *Opusculum contra haerecos, qui dicuntet mundum istum et omnia visibilia non esse a deo facte sed a diabolo*, zatim *Alanus ab Insulis* i *Summa Anonim* iz Lombardije, *Duran de Husce*, *Salvo Burci*, *Grgur* iz Firenze, *Stjepan od Bellevile*, *Eckbert* i *Sermones adversus Catharos*.

Zajedničko za skoro sve spomenute kontraverzističke priručnike jeste da su u njima zabilježeni samo dijelovi heretičkog učenja, često u formi traktata, pjesme, govora ili blage negacije tog i takvog mišljenja. Tek sa instaliranjem dominikanskog prosijačkog reda 1216. godine tip i oblik djelovanja protiv hereze i heretika dobija smisleniji oblik i značaj, u čemu se posebno ističu sljedeći dominikanci: *Bonacursus* iz Milana, *Moneta* iz Cremona, *Raynerii Sacchoni*, čija rukopisna pisana ostavština skoro da oblikuje jednu cijelu školu vezanu za borbu protiv heretičkog mišljenja.

Takav oblik i tip kontraverzističkog djelovanja nije mimoišao ni srednjovjekovnu bosansku državu, gdje se, u vremenskom intervalu od kraja XII i početka XIII vijeka, na vjerskom planu mnogo toga zanimljivog dešava. Sama *Bilinopoljska izjava* iz 8. aprila 1203. godine ima u sebi neke segmente i osobine antiheretičkih priručnika i kontraverzističke literature, posebno u tome što se kroz formu i oblik ukazivanja na neke elemente heretičkog učenja razvija specifičan oblik borbe protiv svega toga. Posebno je interesantna i neobična forma same *Bilinopoljske izjave* koja, u nekim svojim dijelovima, ukazuje na niz neobičnosti koje će se na narednim stranicama komentirati.

Prva od evidentnih neobičnosti je da se kroz *Bilinopoljsku izjavu* mogu prepoznati neki jaki dokazi da se u srednjovjekovnoj Bosni vodio specifičan i neobičan dijalog među suprotstavljenim stranama. Riječ je o specifičnoj dijaloškoj formi osobenoj za kraj XII i početak XIII vijeka kojom se identificira hereza čime se posredno ukazuje i na njenu teološku misao.

U ovom slučaju, u duhu grčke foneme dijalog se označava kao razgovor dvoje. Riječ je ipak o literarnom značenju ovog toposa, bilo da je riječ o teorijskoj (filozofskoj) ili njegovoj praktičnoj (historijskoj) dimenziji, ali treba znati da je uvijek, do kraja XIV vijeka zadržao osnovni i izvorni smisao, da se pored ostalog tu radi o izmjeni riječi i misli među neistomišljenicima. U srednjovjekovnom društvu vodi se dijalog u prostoru vjere, među vjerama a za historičare srednjeg vijeka posebno je naglasivo i dragocjeno da je tu moguće naći i dio duhovnog bogatstva i historijske građe jer je vjera milost, dar, eufizija Duha svetoga i susret s Bogom.

Svaki dijalog o vjeri u srednjem vijeku, bez obzira da li je riječ o vjernicima ili nekim drugim, mora voditi računa o milosti i priznati posvemašnju čovječiju ovisnost o Bogu. Vjerniku je u dužnosti prihvatiti svu Objavu i to onako kako je tumači crkvena dogmatika. Prema Tomi Akvinskom, svako naučavanje ili pisanje u suprotnosti sa Objavom, službenim ili vrhovnim naučavanjem Crkve znači herezu.

Već je rečeno da Bilinopoljska izjava ima određene elemente dijaloga, putem kojeg se bosanski heretici ispovijedaju, odnosno priznaju svoju krivicu učinjenu prema Katoličkoj crkvi i u prvom licu drugoj strani kazuju o svom vjeroučenju. Posebno je interesantno da je tekst Bilinopoljske izjave, u jednom dijelu historijske literature, protumačen kao ispovijed bosanskih "krstjana" (Confessio "Christianorum Bosniensium"), te se u samom tekstu ništa ne preporučuje u kaznenom pogledu, nema nikakve represivne mjere za heretike i herezu. Treba napomenuti da se prema tom krugu historičara ispovijed na Bilinom Polju pojavio se desetak godina prije Četvrtog lateranskog koncila, kada je ispovijed postao obligatan za sve katolike.

Da se i na teritoriji srednjovjekovne Bosne nešto slično dešava kazuju poznati događaji. Naime, u vremenskom intervalu između 22. februara 1199. i 21. februara 1200. godine dukljanski knez Vukan ili kako to tačno u "Relatio Wucani regis Diocleae de haeresi in Bosnia" piše "W(ucanus) eadem gratia Dioclie atque Dalmatie Rex" obavijestio je papu Inocenta III o novonastalim vjerskim prilikama u srednjovjekovnoj Bosni optužujući bosanskog bana Kulina da je zajedno sa familijom i deset hiljada ljudi prihvatio herezu ili tačnije kako piše "širi nemalu herezu". U istom Relatio (Izvještaj) naglašava se da je bosanski ban Kulin heretike cijeni više od katolika i zove ih "autonomasice christianos". Ovim

procesom otvara se dvosmjerna aktivnost rimske kurije, praktična i teorijska, što će, s malim prekidima trajati sve do političkog sloma srednjovjekovne bosanske države 1463. godine.

U historijskoj literaturi o srednjovjekovnoj Bosni mnoge činjenice i podaci iz Bilinopoljske izjave nisu dobili tačnu, preciznu i potpunu interpretaciju niti su je smjestili u okvire razumijevanja srednjovjekovnih prilika i odnosa u srednjovjekovnoj Bosni krajem XII i u prvoj polovini XIII vijeka. U samom definiranju toga što se desilo na Bilinom Polju 1203. godine mišljenja pojedinih historičara kreću se od toga da je “družba bosanskih krstjana bila službeno priznata od strane Katoličke crkve” kako tvrdi dr. fra Dominik Mandić, zatim da pruža zanimljivu sliku o njihovom vjerovanju, načinu života i ustroju njihove zajednice kako to izričito navodi prof. dr. Jaroslav Šidak do toga da se u tekstu Izjave može naći temeljna potvrda dualističkog učenja bosanskih heretika (mišljenje uglednog historičara Ante Babića).

Jedna od prvih nedoumica vezanih za vjerske prilike u Kulinovo doba a koje proističu iz Bilinopoljske izjave odnosi se na pravilno tumačenje pojmova “autonomasice christiani” koje pojedini historičari različito prevode i tumače. Među prvima koji je nastojao odgovoriti na to pitanje je Franjo Rački koji to prevodi kao “pravi krstjani”. Isti prijevod koristi i Jaroslav Šidak što je već davno u historijskoj literaturi ocijenjeno kao neobično jer bi to značilo da je papa Inocent III dopustio da se iznad naziva katolik pojavljuje i “pravi krstjani”. Historičar Sima Ćirković tvrdi da je bosanski ban Kulin “navodne krivoverce isključivo povlašćivao imenom “krstjani” ali upotrebljava i “pravi” i “istinski hrišćani”. U novije vrijeme dr. Franjo Šanjek “autonomasice christiani” prevodi kao naprosto kršćani. U najnovijim komentarima pojmovi “autonomasice christianos”, koji su u Bilinopoljskoj izjavi upotrijebljeni adverbijalno, prevode se kao “prema svojim vlastitim zakonima “ ili uopćeno “prema svojoj vlastitoj volji”, a ne, dakle, prema propisima crkvene dogme.

Sljedeća zanimljiva nedoumica koja sigurno da je i najintrigantija, vezana je za interpretaciju i pojmovno određenje termina hereza (“sectati fuerimus hereticam pravitatem”) koji je prisutan u historijskim dokumentima iz Kulinovog doba, kao i maniheji (“manicheum”), patareni, katari. Heretičko učenje koje se javilo u XI i XII vijeku a čije pristalice u historijskim izvorima zapadnoevropskih srednjovjekovnih društava spominju se pod različitim imenima, prije svih u srednjovjekovnoj Francuskoj pod

imenima katari ili albigenzi, izazvalo je opću zabrinutost crkvenih i svjetovnih vlasti.

Papa Inocent III, kao protivmjeru 1201. godine odobrio je: Pravila katoličkih poniznika ("Humilisti catholici") u koja su uključena neka pravila obraćenih patarena iz Milana. Na taj način papa je odobrio mnoge njihove običaje, nepoznate katoličkoj vjeri. Sigurno da je ovaj podatak od interesa za pravilnu interpretaciju vjerskih prilika i u srednjovjekovnom bosanskom slučaju koji je imao neke određene odjeke i kod koncipiranja Bilinopoljske izjave kao i historijskih dokumenata koji su nastali prije i poslije same Izjave.

Hereza u srednjem vijeku nastala je prije svega na općim zahtjevima za korjenitim reformama društvenog i crkvenog života, razvijala se već sa prvim vjekovima historijskog trajanja Kršćanske crkve. Razmah je doživljavala prema različitim prilikama, mogućnostima u državama i društvima, prema različitim strujama i pravcima, približavajući se ponekad manihejstvu, pavlikijanstvu, masilijanstvu, gnosi a često i ortodoksnom kršćanstvu.

Vjerovatno da su mnogobrojne objektivne i subjektivne okolnosti uticale da se hereza nije mogla tretirati u pojedinim evropskim srednjovjekovnim društvima kao statična pojava u svim vjerskim, društvenim, političkim, socijalnim prilikama i odnosima. U historijskoj literaturi to je vrlo plastično objašnjeno da hereza nije mogla "da bude nezavisna od ekonomske i političke baze koja je diktirala i reproducirala takve odnose".

Prema srednjovjekovnim uvjerenjima prava kršćanska vjera sastoji se od dobrovoljnog prihvatanja Isusa Krista i svega onoga što on propovijeda. Vjernici prihvataju sve ono što propovijeda Kršćanska crkva, a heretici samo onaj dio koji je preporučljiv za njihovo vjerovanje. Heretičko učenje može ignorirati pravu vjeru, ono je suprotstavljeno vjeri.

Tvrđoglavo prihvatanje učenja suprotnog vjeri, po Katoličkoj crkvi je hereza prvog stepena. Ali ako to učenje nije tačno označeno kao vjera po Katoličkoj crkvi, to je "sententiae haeraesis proxima", tj. učenje slično herezi i to je drugi stepen hereze. Sljedeće je učenje koje se direktno ne suprotstavlja Crkvi i sadrži u sebi neke elemente vječne istine, po Crkvi, nije heretičko već "propositio theologicae errorae" tj. grješka u teologiji i to je treći stepen hereze. Dalje, ako suprotstavljanje činu vjere nije ničim pokazano, već samo postoji mogućnost da ono postoji, Katolička crkva to naziva "sententia de haeresis suspecta, haeresim sapieri"

tj. sumnja u herezu kod opčinjenog čovjeka, i to bi bio četvrti stepen hereze.

Inače, pojam hereza, označava etimološki i izvorno izbor i ono izabrano, međutim, značenje je suženo na izbor religijskih doktrina. Hereza je grijeh po prirodi, jer je destruktivna prema kršćanstvu kako je to na zanimljiv način obrazložio jedan od srednjovjekovnih kontraverzista “njena zloba se mjeri savršenošću kojom duši oduzima Bogom dati dar”.

U Bilinopoljskoj izjavi iz 1203. godine, “Nos priores illorum hominum”, obavezuju se da neće “si aliquo tempore deinceps sectati fuerimus hereticam prauitatem” pomagati savjetom ostale braće, birati ubuduće “prelatum a romano pontifice tantum confirmandum”. Kao i u kraljevoj ispravi, potpisanoj 30. aprila 1203. godine, tako se i ovdje formule, koje govore o jamstvu i zaštiti heretičke “Crkve bosanske”, podudaraju sa formulama originalnih historijskih dokumenata u svim svojim pojedinostima.

Potrebno je posebno napomenuti da se u historijskoj literaturi nastaloj osamdesetih godina XX vijeka s pravom tvrdi da prema navodima iz Bilinopoljske izjave bosanski “krstjani” imaju svoj poseban identitet te da je sama Izjava vrhunac mnogih specifičnih odnosa i prilika koje su se desile u srednjovjekovnoj bosanskoj državi krajem XII i početkom XIII vijeka. Skoro svi istraživači složili su se oko toga da Bilinopoljska izjava sadržava prvorazredne historijske potvrde o njihovom specifičnom načinu života te se kao takva treba i posebno tretirati.

Uglavnom, mišljenja su suglasna da su pojedini dijelovi Bilinopoljske izjave iz 1203. godine u mnogo čemu neobični, ipak pružaju vjerodostojnu potvrdu za optužbe zbog pristajanja uz heretičko učenje. Jedna skupina historičara smatra da ovaj dokumenat sadržava u cjelini samo obaveze praktične i organizacione a nipošto vjerske ili crkvene prirode.

Pored pape Inocenta III i kneza Vukana posebno je interesantna ličnost papina poslanika Johannes Casamare ,koji je, kako je to u historijskoj literaturi primijećeno “bio podesan za zadatak na Bilinu Polju”. Potvrđeno je da je legat prije toga, još 1199. godine dakle u vrijeme pripreme Četvrtog krstaškog rata bio poslat u Duklju, gdje je držao pokrajinski crkveni sabor. Odmah poslije potpisivanja Bilinopoljske izjave boravio je na mađarskom kraljevskom dvoru gdje je i potvrđena Izjava na kraljevskom ostrvu Čepel 30. aprila 1203. godine. Poslije kratkog boravka u Mađarskoj, već sljedeće 1204. godine, u proljeće Johannes de

Casamare, kao papin poslanik pokušava da izgladi ozbiljan spor koji je izbio između pape Inocenta III i francuskog kralja Filipa Augusta.

Postoji još jedna vrlo ozbiljna nedoumica kada je u pitanju Bilinopoljska izjava iz 1203. godine. Naime, u zbornicima historijskih dokumenata koje su zasebno priredili Augustin Theiner i Eusebio Fermendžin, prije Bilinopoljske izjave nalazi se Izvještaj koji je Johannes de Casamare uputio papi Inocentu III da se “ut aliquis Latinus in episcopatu Bosnensi poneretur”. Legat traži od pape da se umjesto preminulog bosanskog biskupa postavi neki latinski biskup. Tom prigodom tvrdi da u kraljevstvu bana Kulina (“in regno bani Culini de Bosna”) postoji samo jedna biskupija i da treba da se osnuju tri ili četiri nove biskupije “od čega bi za Crkvu nastala nemala korist jer se Kraljevstvo sastoji od najmanje deset okruga pa i više”.

U historijskoj literaturi izostao je komentar “posebnog” razmještaja ova dva dokumenta. Vjerovatno da postoji logični razlog da je poslije Vukanove prijave nastao ovaj zahtjev. Tako se može tumačiti javnost Bilinopoljske izjave kao i njena historijsko-vjerska posebnost. U Izvještaju Johannes de Casamare spominje još jedan zanimljiv podatak, naime doslovno kaže: “tractato negotio illorum quondam patarinatorum in Bosna” (raspravljajući o djelovanju nekih patarena u Bosni). Sama činjenica da se Izvještaj u historijskom pregledu može čitati prije Bilinopoljske izjave kazuje puno, da je rimska kurija imala tačne informacije o bosanskim hereticima.

Papin legat stigao je na teritoriju srednjovjekovne Bosne početkom aprila 1203. godine te je u prisustvu velikog bosanskog bana Kulina, arhidakona Marina i “nos priores illorum homine, qui hactenus singulariter Christiani” održao sastanak na Bilinu Polju (“actum apud Bosnam iuxta”), “pored rijeke” (na području Zenice). Ispitivanjem prisutnih ustanovio je da su njihova vjerska shvatanja i obredni običaji u bitnim tačkama suprotni učenju Katoličke crkve i zvaničnog kršćanstva. Legat je zatražio i dobio Izjavu kojom priores “onih ljudi koji su dosada sebi posebno uzimali pravo da se nazivaju” “christiani” usvajaju dogme Rimske crkve, odričući se time pojedinih tačaka heretičkog učenja.

Bilinopoljska izjava iz 8. aprila 1203. godine je javni dokument koji su pored bana Kulina i arhidakona Marina kao svjedoci potpisali: Dragič, Ljuben, Dražeta, Pribiš, Ljuben, Radoš i Vladoš. U historijskoj literaturi su se različito nazivali potpisnici

ovog dokumenta: starješine bosanskih “krstjana”, priori ili predstavnici krstjanske zajednice, iako se u samoj Bilinopoljskoj izjavi nigdje to tačno ne određuju. Ako su bili starješine ili priori šta su onda u tom popisu ban Kulin ili arhidakon Marin, koji su istina naslovljeni funkcijama i titulama koje su imali ali to ne mijenja pitanje.

Davno je u historijskoj literaturi postavljeno pitanje ko su to “christiani” iz Bilinopoljske izjave okupljeni 1203. godine, da li pripadnici “jedne zanemarene redovničke biskupije”, monasi koji su živjeli po pravilima i u tradiciji istočnog monaštva, redovnici nekog katoličkog reda (benediktinaca) ili heretici, pripadnici već organizirane dualističke vjere u srednjovjekovnoj Bosni.

Najstariji historijski izvor u kome se javlja ime krstjanin je Kulinova ploča, otkopana u blizini Visokog, kod sela Muhašinovići, vjerovatno je s kraja XII vijeka, možda 1183. godine, na kojoj je, pored ostalog urezano “se pisa Radohna krstjanin“. Sljedeći spomen je u Bilinopoljskoj izjavi od 8. aprila 1203. godine kada su bosanski “krstjani”, očito na zahtjev papinskog legata Johannes de Casamare, morali da izjave da se ubuduće više neće nazivati “krstjani” već braća (“nos autem de cetero non Christianos, sicut hactenus, sed fratres nos nominabimus, ne singularitate nominis aliis christianis iniuria inferetur”), što znači: »ubuduće nećemo se, kao dosada nazivati krstjanima već braćom, da se onim naročitim imenom ne nanese nepravda drugim krstjanima«. U Izjavi se već spominje i njihova “zajednica braće” (societas fraternitatis), »vijeće braće» (consilio fratrum) ili “bratovština” (fratrum conventus).

U historijskoj literaturi se s pravom tvrdi da je Bilinopoljska izjava potvrdila da su bosanski “krstjani” imali svoj poseban identitet, svoju posebnu vjeru, svoju crkvu i njenu specifičnu hijerarhiju, vrlo jak upliv i ugled u bosanskoj srednjovjekovnoj državi i da su kao takvi evidentirani u pouzdanim historijskim izvorima i izvan srednjovjekovne Bosne od kraja XII do XVI vijeka i što je posebno važno, da ih nisu priznavali ni Katolička crkva na Zapadu, a ni Pravoslavna crkva na Istoku.

Sljedeća važna činjenica, koja proizilazi iz same Bilinopoljske izjave, je da se radi o javnom istupanju bosanskih “krstjana” na Bilinom Polju 1203. godine kao bosanskih «krstjana» kao i da se članovi kasnije heretičke “Crkve bosanske” dosljedno nazivaju «krstjani». Javnost istupa dokazuje njihov poseban identitet, a u isto vrijeme, svakako, i da im je državna vlast bila

naklonjena, jer je bosanski ban Kulin bio njihov zaštitnik (patron). Historijski izvori ukazuju da su i kasniji banovi ukazivali im sve počasti i priznaju ih kao ustanovu od velikog ugleda i posebne društvene važnosti.

Sve do Bilinopljske izjave 1203. godine Katolička crkva nije ništa preduzimala protiv bosanskih heretika. U historijskoj literaturi i to se na različite načine tumačilo, prema jednoj skupini, uglavnom starijih historičara možda nije ni znala za njih, prije kraja XII vijeka, a kada je tek konkretno protiv njih istupila, a bili su to predstavnici Katoličke crkve iz susjedstva, a ne biskupije u samoj srednjovjekovnoj Bosni.

Danas preovladava mišljenje da je Katolička crkva bila informirana o tome šta se stvarno dešava na teritoriji srednjovjekovne Bosne te je preduzimala mjere koje su bile opravdane. Iz same Bilinopoljske izjave može se zaključiti da je zajednica heretika te 1203. godine bila već dobro organizirana i stabilizirana i to kao dominantna vjersko-društvena snaga u cjeloj tadašnjoj srednjovjekovnoj Bosni. Pretpostavlja se da su u raznim mjestima postojale njihove bratovštine, a njeni članovi bosanski «krstjani» imali su svoja privatna imanja i dobra, koja su oni očito naslijedili, a nisu im tek dodjeljena od države. Pored njih se uopšte ne spominje neka druga crkvena zajednica. To svakako ukazuje na jednu dužu heretičku tradiciju, a ne na neku tek novu pojavu.

Teško je zamisliti da bi starješine (prieores) bosanskih «krstjana» pred papinom legatom Johannesom de Casamare u prisustvu njihovog zaštitinika (patrona) bana Kulina i sa znanjem mađarskog dvora i Dubrovnika istupili kao predstavnici cijele svoje heretičke zajednice i davali obaveze i obećanja u ime svih, da se radilo o nekoj efemernoj, manjoj pojavi nastaloj tek u posljednjih nekoliko godina.

Kad bi to bio slučaj dovoljnija bi bila strogo izrečena zabrana i prijetnja, sa najavom odgovarajućih mjera, u prisustvu i sa znanjem papinog legata, pa da se problem isto tako smatra riješenim, a ne jedna prava manifestacija međunarodnih razmjera. Da bi bosanski «krstjani» mogli postati tako organizirani da imaju svoje «kuće» ili svoja vjerska sjedišta po raznim mjestima srednjovjekovne Bosne, moralo je da prođe više decenija dok su to postepeno ostvarili, a prvi počeci su vjerovatno još stariji. Kako u zemlji nije postojala stabilna državna vlast, a pogotovu ni crkvena, moguće je da se vjersko učenje, koje su bosanski «krstjani» zastupali, vrlo rano i postepeno učvrstilo.

Već je naglašeno da u Bilinopljskoj izjavi iz 1203. godine na Bilinom Polju bosanski “krstjani” istupaju kao odlučujuća vjersko-društvena snaga, jer pored njihove zajednice nema ni riječi o nekoj drugoj instituciji ili crkvi u srednjovjekovnoj Bosni. Bilinopoljsku izjavu supotpisao je i Marin, arhiđakon dubrovački, u ime dubrovačke nadbiskupije, u čiju crkvenu nadležnost je spadala srednjovjekovna Bosna. Iz toga nužno slijedi da je i onaj mali broj bosanskih biskupa, koji su posvećivani u Dubrovniku, imao posla samo sa zajednicom bosanskih “krstjana”, jer se pored njih ne spominju neki drugi, pravovjerni kršćani, koji ne moraju učestvovati u potpisivanju Bilinopoljske izjave. Isto tako je značajno što među potpisnicima Bilinopljske izjave nema niko iz bosanske katoličke biskupije, koji bi zastupli umrlog biskupa, a to bi bilo i logično i normalno.

U tumačenju naziva “krstjani” kao i njenog konteksta u Bilinopoljskoj izjavi u historijskoj literaturi evidentirana je cijela lepeza mišljenja. Postoje vrlo različita i oprečna gledišta, koja jasno pokazuju kako je daleko od punog rješenja samog toposa “krstjani” a preko njega i skoro sva pitanja vjerskog i crkvenog života u srednjovjekovnoj Bosni.

Bez obzira na mnogobrojne nijanse i mišljenja u historijskoj literaturi o tumačenju pojma “krstjani” moguće je dati neke njegova određenja. Pored jezičkog određenja možda je još važniji njihov položaj i uloge u vjerskom i društvenom životu srednjovjekovne Bosne, posebno u doba vladavine bosanskog bana Kulina. Da bi se stekla neka određena slika, potrebno je osvrnuti se i na ona mišljenja u literaturi da su bosanski “krstjani” ustvari bili redovnici-monasi koji pripadaju redu svetog Vasilija i preko toga da nisu ni bili heretici kao i da su pripadali benediktincima..

Prvo je to sredinom XIX vijeka hipotetički iznio Franjo Rački uz manju mogućnost da su to mogli biti i benediktinci. Franjo Rački je uvjerenja da je Bilinopoljska izjava, iz 1203. godine, bila “od obraćenika patarenskih, a ne od bivših članova iztočne crkve».

Mišljenje da su bosanski “krstjani” redovnici reda sv. Vasilija prihvaćeno je u historijskoj literaturi kao definitivno i sigurno, kao i to da sam pojam «krstjani» (christianus) potiče iz terminologije vasilijanskih monaha koji je uveo sam sv. Vasilije. Jaroslav Šidak, naglašava da dokaz koji je donijela Maja Miletić o ovom problemu «više ne podliježe sumnji».

Potrebno je ukazati na nekoliko činjenica pa da se vidi da bosanski «krstjani» nisu imali veze sa istočnim monaštvom ili sa nekim «monaškim redom» sv. Vasilija, a isto tako ni sa zapadnim redom benediktinaca ili bilo kojim drugim. Treba napomenuti, kako je to u historijskoj literaturi već potvrđeno da u istočnom kršćanstvu uopće nema redova, bilo školskih, vojničkih, prosjačkih ili misionarskih kao u Katoličkoj crkvi.

U istočnom kršćanstvu postojao je samo jedan red, koji je bio striktno reguliran, i to izvorno najviše na temelju savjeta i uputstava sv. Vasilija, koja su se kasnije inaugurirala u Novelama vizantijskog cara Justinijana (527-565) i, prema tome, u pojedinim slučajevima u posebnim ustavima (tipik, typikon), što nikada ne znači neki novi red, bez obzira na interne i ekstremne promjene koje su se kasnije javljale ili bile uvedene u pojedine manastire ili u monaški život.

Istočni manastiri, kao i sav monaški život bili su pod strogim nadzorom nadležnog episkopa, u skladu sa sinodskim odlukama, i to ne samo kad je u pitanju gradnja i osnivanje novih nego i cijeli monaški život i njihova organizacija u već postojećim manastirima. Ne može se reći da su bosanski “krstjani” ili njihovi *fratrum conventus*, odnosno *loca*, bili ikada pod takvim nadzorom nekog episkopa (biskupa) koga uopće nije bilo, nego se spominju samo priori koje brojni historičari prevode kao starješine heretičkih zajednica, poznati kasnije pod imenom strojnika, starca, gosta ili djeda (već prema rangu), a nijedan od njih, dakle ni djed, nije se mogao smatrati episkopom u onom smislu kako to zahtijeva istočnoppravoslavne ili zapadnokatoličke crkva.

Svaki manastir u istočnoppravoslavnoj crkvi morao je imati svoga redovnog sveštenika ili jeromonaha radi vršenja Božije službe, a to bosanski “krstjani” u Bilinopoljskoj izjavi tek obećavaju, isto kao što obećavaju da će imati i posebne bogomolje (*oratoria*).

Redovnik-monah nije smio imati nikakvo imanje ili privatne svojine, a poznato je iz Bilinopoljske izjave da bosanski “krstjani” imaju svoja privatna imanja i dobra, kojima njihovi predstavnici jamče i tako očito i dalje ostaju u svom posjedu (“*obligantens nos pro omnibus, qui sunt de nostra societate et loca nostra, cum possessionibus et rebus omnibus...*”). To je još više vidljivo iz kasnijih svjedočanstava o životu bosanskih “krstjana”, a naročito iz primjera gosta Radina.

Istočni redovnici-monasi ne smiju se miješati niti u crkvene a niti državne poslove, a to se ni u kom slučaju ne može reći za bosanske “krstjane” koji ne samo što pišu ili potvrđuju povelje nego i putuju po raznim državnim poslovima.

Manastiri u Istočnopравoslavnoj crkvi nisu smjeli biti upotrebljavani u sekularne svrhe, a “kuće” (domus) koje su držali “bosanski krstjani (patareni) bilo kao pojedinci bilo kao družba (societas)” služile su i kao posrednici u trgovini. (Kulturna istorija 435)

Što se tiče samog naziva “krstjani”, christianus, kojim se redovnici-monasi nazivaju prema pravilima sv. Vasilija, kako se to tvrdi, može se slobodno reći da se tu radi o velikom nesporazumu. Kada je sv. Vasilije (ca. 330-379) pisao i borio se za ustrojstvo kršćanskog cenobitskog monaštva, borba između kršćanstva i paganstva bila je još uvijek žilava i puna iskušenja za kršćane, a tako je bilo još i dugo vremena poslije njega.

Postojalo je ne samo kršćansko nego i pagansko monaštvo, zasnovano na neopitagorejstvu i neoplatonizmu, koje je bilo tako privlačno da nisu rijetki slučajevi otpadništva iz kršćanskog u pagansko monaštvo, ili, pak učestvovanje kršćanskih monaha u obredima paganskih monaha. Pod takvim okolnostima jasno je da je crkveni otac sv. Vasilije insistirao na monaškoj odanosti samo kršćanstvu i tražio je od monaha da budu podražavaoci (mimetes) Isusa Krista i da kao takovi ne mogu biti pagani nego christiani te da obrazuju kršćanske, a ne paganske monaške zajednice. Inače i monasi-“vasilijanci” međusobno su se nazivali isključivo braća (adelphoi) kao znak jednakosti i jedinstva, isto kao u jednoj familiji.

Prema tome upotreba naziva “krstjani” (christianus) kod sv. Vasilija i navodno kod redovnika - monaha njegovog “reda” je u smislu christianus versus paganus dok to kod bosanskih “krstjana” očito ne dolazi u obzir, nego samo u smislu “krstjani” prema pripadniku Katoličke ili Pravoslavne crkve i zato im se u Bilinopoljskoj izjavi i zabranjuje da se ubuduće nazivaju “krstjani” (christiani) već braća. Ovakav smisao naziva “krstjani” jasno se nazire i iz pisma pape Inocenta III mađarskom kralju Emeriku (od 11. oktobra 1200. godine) u kome mu javlja da je ban Kulin patarenima osuđenim od crkve u Dalmaciji dao utočište “nazivajući ih samovoljno hrišćanima (vocans eos autonomasice christianos). Izraz “autonomasice” o kojem je raspravljano upotrebljen je ovdje adverbijalno, znači “prema svojim vlastitim zakonima” ili uopćeno

“prema svojoj vlastitoj volji a ne, dakle, prema propisima crkvenih kanona”.

U historijskoj literaturi se često navodi da su učesnici Bilinopoljskog skupa bili pripadnici benediktinskog reda. Pojedini historičari su to posebno prihvatili, posebno i zbog toga što se u Izjavi koriste pojmovi fratres, prioeres i christiani. Historičar Franjo Šanjek s pravom tvrdi da se ne može na osnovu nekoliko riječi, kakve god bile, davati tačan karakter jednom dokumentu pa ni Bilinopoljskoj izjavi.

Prema Pravilima sv. Benedikta postoje četiri vrste monaha. Prva je cenobitska, kojoj pripadaju oni koji žive u samostanu «i vojuju pod pravilom i opatom». Druga skupina je anahoreta ili pustinjaka, koja «život ne započinju u prvoj revnosti svog obraćenja, nego tek nakon što u samostanu provedu dugo vremena u iskušavanju». Treća, kako to sv. Benedikt naglašava «loša vrsta monaha» su sarabaiti koji nisu «pokušani kao zlato u vatri stegom nijednog pravila nego su mekani poput olova». Četvrta vrsta monaha su takozvani girovagi koji «cijelog svog života obilaze jednu pokrajinu za drugom i po raznim samostanima borave tri ili četiri dana». Uvijek su u pokretu i ne mogu se «smiriti, robovi su svoje samovolje i neumjerenosti u jelu, te su u svemu gori od sarabaita». Ovo je najvjerojatnije koptski izraz i vrijedio je za askete koji su živjeli bez veze s nekim u samostanu.

Prema podacima iz Bilinopoljske izjave nemoguće je pronaći neke sigurne dokaze da su učesnici ovog skupa pripadali nekoj od skupina benediktinskog reda kao i uopće da su bili redovnici. I pored činjenice da su mnogi navodi kontradiktorni moguće je ipak utvrditi neke zajedničke elemente kojima se mogu objasniti i određeni ozbiljni crkveni prijestupi, radikalno odmicanje od nekih dogmatskih relacija i normi, koji u sebi sadrže tačne i precizne heretičke oznake.

Ipak, Izjava ostavlja utisak vrlo blagih mjera i zahtjeva koje je papin poslanik Johannes de Casamare postavio pred bana Kulina i bosanske heretike i pored toga što je očito svjestan činjenice da ima težak zadatak da komunicira sa hereticima u srednjovjekovnoj Bosni.

U historijskoj literaturi su obrađeni i određeni spoljnopolitički razlozi koji su uticali na nastanak Bilinopoljske izjave. Sve se to dešava u prvim mjesecima 1203. godine, kada su krstaši u Četvrtom krstaškom ratu boravili u Zadru. Spor oko vođenja i cilja Četvrtog krstaškog rata, bar u fazi njegovog prvog

skretanja i oružanog zauzimanja grada Zadra ozbiljno je podijelio evropske srednjovjekovne države u dva tabora, oko pape i njegovih pristalica, među kojima se posebno isticala Mađarska i druga grupacija okupljena oko Filipa Švapskog, pretendenta na Carstvo njegovih saveznika, francuskog kralja Filipa Augusta i Mletačke republike.

Druga struja nastojala je iskoristiti te okolnosti da pomoću princa Alekseja, sina svrgnutog cara Isaka Anđela zavlada vizantijskim carstvom i tako u potpunosti zasjene Rimsku kuriju. Historijski je poznato da je papa Inocent III još ranije (1201-1202. godine) već bio izgubio kontrolu nad krstašima i njihovim planovima i kada su oni silom osvojili Zadar 12. novembra 1202. godine, koji je bio pod vlašću Mađarske, papa je ekskomunicirao sve one krstaše koji su učestvovali u osvajanju Zadra.

Opoziciona grupa krstaša, predvođena Simonom iz Montforda i opata Guy de Vaux de Cernay-a odlučno su se suprotstavili napadu na grad Zadar i kada im to nije uspjelo da to spriječe ta grupa krstaša se odvojila i krenula u drugom pravcu, a vođe su prešle na teritoriju, koja je bila pod mađarskom vlašću preko Mađarske s kojom su imali ugovor povratili se u Francusku. Opoziciona grupa očito bila je u manjini.

Planovi većine krstaša i njihovo uporno držanje protiv volje i odobrenja rimske kurije u ovoj prvoj fazi znatno su uzbudili pristalice obiju strana širom srednjovjekovne Evrope, što je mjestimično dovelo i do građanskih sukoba. Tako je u Lombardiji došlo do otvorenih borbi u toku kojih su pristalice francuskog kralja Filipa Augusta protjerale biskupa i katolički kler iz Piacenze, što je pomoglo katarima da se baš tu i rašire.

Spoljnopolitičke okolnosti i to one iz neposredne blizine srednjovjekovne bosanske države donekle su odredile i ponašanje papskog poslanika Johannes de Casamare « da se ne stvaraju novi, aktivni protivnici Rimske kurije u neposrednoj blizini krstaša, da ne otuđe Ugarsku i Dubrovnik» i da pridobiju bosanskog bana Kulina uz «vrlo blage uvjete i bez ikakvih pretnji». Naime, što je od bosanskih «krstjana» blago zatraženo da se oni verbalno odreknu hereze i niza opasnih postupaka i obećaju da će ubuduće u svom držanju i ponašanju, ispuniti minimalne zahtjeve Rimske crkve, a dalja briga o tom pitanju prepuštena je bosanskom banu Kulinu i mađarskom kralju Emeriku, sa očitom nadom u bolje vjersko i crkveno stanje u srednjovjekovnoj Bosni.

Bilinopoljska izjava iz 8. aprila 1203. godine ima izuzetnu važnost za historiju srednjovjekovne bosanske države. Njeni podaci pružaju mogućnost da se identifikuju brojni segmenti političke i društvene prošlosti sa važnim i evidentnim vjerskim i crkvenim promjenama iz kraja XII i početka XIII vijeka. U Izjavi dominiraju podaci pragmatične naravi, preovladava mišljenje u historijskoj literaturi da je riječ o službenom aktu, sastavljenom prema pravilima uobičajenim kancelarijsko-pravnim normama, Bilinopoljska izjava, iako ne daje stvarnu sliku vjerovanja i društveno-hijerarhijske strukture bosanskih heretika, pomaže u razrješavanju brojnih dilema iz rane srednjovjekovne historije Bosne i Hercegovine.

Izvor i literatura

1. Anđelić, Pavao: *Revizija čitanja Kulinove ploče*, GZM, Arheologija-nova serija, XV-XVI, Sarajevo, 1961.
2. Čremošnik, Gregor: *Original povelje Kulina bana*, GZM u BiH, Istorija i etnologija, nova serija, XII, Sarajevo, 1957.
3. Ćirković, Sima: *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd, 1964.
4. Ćirković, Sima: *Jedan prilog o banu Kulinu*, Istorijski časopis, 9-10, Beograd, 1959.
5. Ćorović, Vladimir: *Ban Kulin*, Godišnjica Nikole Čupića, XXXIV, Beograd, 1921.
6. Ćorović, Vladimir: *Historija Bosne*, Knj. I, Beograd, 1940.
7. Jalimam, Salih: *Historija bosanskih bogomila*, Tuzla, 2002.
8. Jalimam, Salih: *Prošlost Zenice do 1941. godine*, Zenica, 1906.
9. Klaić, Nada: *Srednjovjekovna Bosna, Politički položaj bosanskih vladara do krunidbe Tvrtka I*, Zagreb, 1994.
10. Klaić, Vjekoslav: *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb, 1882.
11. Kukuljević, Ivan: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, Vol. II (1102-1199), Zagreb, 1875.
12. Milobar, Fran: *Ban Kulin i njegovo doba*, GZM u BiH, XV, Sarajevo, 1903.
13. Truhelka, Ćiro: *Natpis Kulina bana*, GZM u BiH, X, Sarajevo, 1898.

Salih Jalimam

HISTORICAL SIGNIFICANCE OF BILINO POLJE'S DOCUMENT

Summary

In the paper: *Historical Significance of Bilino Polje's Document* author has been identified a number of confusions linked to this important document of medieval Bosnian history. The problems are about naming the document itself, which makes some misunderstandings or even diametrically opposed opinions of what this document is about.

Every observation turns out that key document is being discussed here which is considered as one of the most controversial church documents of the entire history of Bosnia and Herzegovina. Putting it as a part of knowledge about the past and also analyzing it you can find many interesting details, which was also the subject of this report.

DRUGI DIO

Radovi nastavnika i saradnika Fakulteta

Prof. dr. Mujo Slatina

OBRAZOVANJE SPOSOBNOSTI OPAŽANJA I PROMATRANJA

Pokušajte nekom ispričati kako vam je svijet izgledao kao djetetu. Odmah ćete se suočiti s određenim poteškoćama. Iako smo proživjeli svijet djetinjstva, teško se sjećamo kako nam je kao djeci taj svijet izgledao. Razloge ovom možemo naći (i) u samoj činjenici našeg rasta i razvoja. Naš rast i razvoj sadrži čitav niz malih i skoro neprimjetnih promjena. Zato nije začuđujuće što su ljudi uglavnom skloni misliti da se dječiji svijet ne razlikuje mnogo od svijeta odraslih. Ovo shvatanje nije začuđujuće, ali jeste površno. Pitanje kako izgleda svijet odraslih i svijet djetinjstva započinje uvidom u probleme opažanja i promatranja.

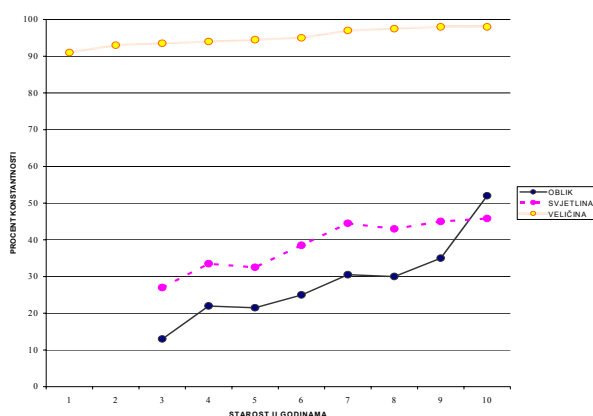
Promatranje djeteta malo liči na promatranje odraslog čovjeka

Niži rast djeteta utiče na opažaj svijeta u kojem živi. Svijet odraslih nije prilagođen dječijem svijetu. Veličina, oblik i dužina predmeta ili veličina, dubina i nagib prostora, primjerice, odrasli su prilagodili svojim tjelesnim i drugim potrebama. Sve ovo dijete mora da promatra drugačije. Prostor, predmeti i objekti u njemu, djetetu izgledaju nesavladivi, moćni i veći nego što jesu. Djetetu jedni predmeti izgledaju kao nešto što se mora »odozgo« dohvatiti, druge mora promatrati stojeći na vrhovima prstiju, treće nije kadro podići, četvrti su izvan njegova domašaja itd. Zbog toga se u konfluentnom obrazovanju mora pripremiti okolina.

Drugo, granice prostora i vremena za dijete su veoma uske. Ono što se pojavljuje u dječijoj neposrednoj sredini to se „pojavljuje svugdje u svijetu“; ono što se zbilo prije mjesec dana, upravo se „desilo juče“. Dječije viđenje i prostora i vremena je suženo i kao takvo više je podložno iluzijama. Ograničen je obim onoga što dijete može u jednom trenutku motriti, paziti i primiti. Za razliku od odraslog čovjeka dijete mnogo teže izdvaja glavne crte i

konstantnost oblika, svjetline i veličine nekog objekta (vidi sliku 1.). Zbog svega spomenutog dječiji opažaj čak i sopstvene ličnosti razlikuje se od opažaja ličnosti odraslog čovjeka.

Kod odraslog čovjeka otkrivamo dvije osobine opažanja: a) njegova opažanja su *postojana* i b) njegova opažanja su *smislena*. Ove osobine opažanja nisu prisutne kod djece. One nastaju na određenom stupnju dječijeg razvoja. Malo dijete je spremno za opažanje predmeta, radnji, svojstava i odnosa. Promatranje djeteta, također, malo liči na promatranje odraslog čovjeka. Iako su postojanost i smislenost opažanja proizvod razvoja, dijete veoma rano promatra predmet koji se **kreće**. Samo kretanje prije opaža nego li sam predmet. Ako je postojanost i smislenost opažanja proizvod razvoja onda je neophodno vježbanje čulnih funkcija.

Slika 1. Grafikoni pokazuju sve veći stepen konstantnosti oblika, svjetlina i veličina uporedo sa uzrastom djece.

Na vertikalnoj osi ucrtani su procenti postignute konstantnosti kod grupe djece određenog uzrasta. Uočavamo da i ako je konstantnost veličina veoma visoka već u drugoj godini, postoji i dalji napredak poslije tog doba, sve dok se oko desete godine ne postigne savršena konstantnost. Konstantnost oblika i svjetline je slaba u početku i popravlja se vrlo brzo, mada je čak i u desetoj godini daleko od savršene konstantnosti. IZVOR: Brunswik, E. (1956), *Perception and the representative desing of psychological experiments*, Berkeley: Univ. Of California Press.¹

¹ Prema: Krech-Crutchfield (1973), *Elementi psihologije*, Beograd, »Naučna knjiga«, str. 44.

Važan je zadatak konfluentnog obrazovanja² povećavanje djelatne sposobnosti čula. Ljudska čula imaju velike mogućnosti vježbanja. Zato je važno da se još u obdaništu obrati pažnja na ovo vježbanje, tim prije što škola ovom vježbanju ne posvećuje dovoljno pažnje. Ne treba zaboraviti da se vježbanje na ovom uzrastu uglavnom odnosi na povećanje *sposobnosti opažanja*. Razlog ovome je jednostavan. Opažanje je nevoljna, a promatranje voljna radnja. Za razliku od promatranja koje se oslanja na ciljeve, opažanje može teći bez ikakvih namjera i ciljeva. Opažanje i promatranje su dvije različite funkcije koje se mogu vježbanjem usavršavati.

Opažanje je baza svakog znanja

Pomoću i preko svojih fizičkih i duhovnih osjetila dijete percipira svijet. "Osjetila su vrata kroz koja svijet ulazi u čovjeka. To možemo pojasniti na primjeru onih osjetila koja nedostaju: što slijepcu znači boja ili gluhome glazba?" (Seitz, M. i Hallawachs, U. 1997:132.). Osjetila se sjedinjuju u promatranju. Nije dovoljno da djeca vide stvari samo očima. Ona moraju »stvari vidjeti i rukama«. Pipanjem, mirisanjem, kušanjem, osjećanjem, voljenjem itd., a ne samo gledanjem dijete formira svoju percepciju. Ne samo fizičkim nego i duhovnim osjetilima dijete unosi svijet u sebe.³ Opaziti, znači biti svjestan predmeta. Iako je opažanje *pretežno* čulno, utjecaj prethodnog iskustva neizostavni je dio svakog novog opažnja. Riječi *vidjeti* i *opaziti* ne treba upotrebljavati kao sinonime jer opažanje obuhvata mnogo veću količinu podataka. Opažajni akt je jedan organizirani sadržaj u kojem se mogu raspoznati njegove kognitivne, afektivne i voljne komponente. S druge strane, u procesu promatranja, fizička i duhovna osjetila se sjedinjuju tako

---

² Konfluentno obrazovanje je društveno organizirani proces učenja i podučavanja u kojem biološki individuuum i/ili jedno individualno nagonско biće, pomoću obrazovnih dobara, samo/aktiviteta i unapređujućeg poticanja i djelovanja, u svojoj totalnosti izrasta iz unutarnjeg toka formiranja/obrazovanja u jedno zdravo jedinstveno duševno, duhovno i djelatno ljudsko biće.

³ Rudolf Steiner govori o dvanaest osjetila: ja osjetilo, osjetilo za razmišljanje, osjetilo za riječi i osjetilo sluha podređeni su mišljenju, to su po njemu »vanjska osjetila«. Osjetilo za toplotu, osjetilo vida, osjetilo ukusa i osjetilo mirisa podređena su osjećanjima i naziva ih »vanjsko-unutarnjim osjetilama«. Htijenju su podređena osjetila ravnoteže, osjetila za kretanje, osjetila života i osjetila opipa koje isto naziva »unutarnjim osjetilima«. Seitz, M. i Hallawachs, U. (1997), *Montessori ili Waldorf?*, Zagreb, »Educa«, str. 133.

da je opažanje kao rezultat, teško odvojiti od asocijacija, sjećanja i osjećanja koji, također, nastaju u ovom procesu. Iako je percepcija više rezultat kognitivnih nego afektivnih ili konativnih procesa, ona je uvijek manifestacija sva tri ova aspekta. "Rečenica »gledati samo s očima« mogla bi pasti na pamet samo odraslom čovjeku čija percepcija nije razvijena" (Isto, str. 43).

Slika 2. Djeca moraju »stvari vidjeti i rukama«⁴

Opažajući boje, likove, pokrete, tonove, slike, slova itd. dijete registrira i prima utiske. Opažanje daje ogromno blago činjenica koje se tokom nagomilavanja pojavljuju u vidu same ljudske snage. S oduševljenjem Lorenz ističe da sjedinjena osjetila u promatranju čine aparat koji po kompleksnosti i dometima nadilazi svaki računar. Njegova snaga "leži u tome što može primiti gotovo nevjerovatno velik broj pojedinačnih podataka, registrirati njihove nebrojene međuodnose, te u tim odnosima apstrahirati imanentne zakonitosti. U tome nadilazi čak i one vrhunske moderne računare, koji iz superpozicije brojnih krivulja mogu izdvojiti zakonitost koja je svima zajednička." (Lorenz, 1986:58). Opažanje je baza svakog znanja. Naše znanje o stvarnosti koja nas okružuje temelji se na saopćavanju, kako kaže Lorenz, čudesnog senzornog i nervnog aparata koji iz osjetilnih podataka oblikuje naše opažanje. Ova saopćavanja zasnovana su na procesima potpuno nepristupačnim i samopromatranju i razumskoj kontroli, ali su u svojim funkcijama analogna racionalnim operacijama.⁵

⁴ <http://www.communityreformed.org/321empathy.htm>

⁵ Više u: Lorenz, K. (1986), *Temelji etologije*, Zagreb, »Globus«.

Upotrebljavajući i fizička i duhovna osjetila u procesu promatranja čovjek se koristi mnoštvom pristiglih podataka dovodeći ih u različite međudnose iz čega nastaje jedinstven rezultat – umna percepcija.⁶ Ona je integrirana cjelina koju sačinjavaju akti opažanja, asocijacija, sjećanja i osjećanja. Zato ona istodobno pokazuje svoje kognitivne, afektivne i voljne sadržaje. Umnu percepciju čini troplet kognitivnih, afektivnih i konativnih akata spoznaje. Ona je visoko organizirani sadržaj nastao djelatnošću čovjekovih fizičkih i duhovnih osjetila. Prema tome, saznanje kojim prvenstveno upravlja sadržaj čulnih receptora, ali koje je, također, pod utjecajem drugih faktora, pripada promatranju. Opažanje i racionalno mišljenje su neodvojivi. Oni “na isti način pripadaju čovjekovom kognitivnom aparatu”, i u “stanju su funkcionirati samo kad su *zajedno...*” (Lorenz, 1986, 58). Senzorni procesi (opažanje, osjećanje, recepcija) i viši saznajni procesi (učenje i mišljenje) isprepliću se u procesu promatranja. Pedagoški smisleno povezivanje ovih dvaju procesa pretpostavlja poznavanje **opažajne interakcije** (opažajna indukcija, simultana i sukcesivna interakcija).⁷ Pomoću čulnih procesa i pod utjecajem seta i trajnijih iskustava mi postajemo svjesni predmeta, odnosa ili osobina.

Slika 3. i 4. Promatranjem dolazimo do velikog broja podataka⁸

⁶ Filozofi s razlogom govore o tzv. umnoj percepciji.

⁷ Više u: Pečjak V.(1981), *Psihologija saznanja*, Sarajevo, »Svjetlost«. str. 111. i dalje.

⁸ <http://www.communityreformed.org/321empathy.htm>;
m_453_Aquarium_Allegra_Dada.htm; CnECollege.jpg

Smislenost i stabilnost opažanja

Eksperimenti sa »besmislenim mrljama« (Rorschach, Bine) pokazali su da je u čovjeku prisutna **tendencija** da u običnim mrljama vidi i pronađe smisao. Rorschachovi eksperimenti su pokazali da čovjek u besmislenim mrljama u normalnom stanju vidi, čas ovaj čas onaj oblik: svjetiljku, jezero, oblak i sl. Čovjek u normalnom stanju mijenja načine osmišljavanja. Samo u **dementnom** stanju, osobito pri epileptičnom stanju, osoba u besmislenim mrljama ne može da vidi nikakav smisao.

Slika 5. Primjer iz Rorschachova testa⁹

Bineovi eksperimenti sa mrljama mastila pokazali su da djeca nikad nisu ove mrlje opažala kao besmislene. U njima su uvijek prepoznavala neku životinju, oblak ili neku drugu smislenu formu. Otuda se u procesu formiranja sposobnosti promatranja treba iskoristiti spomenuta tendencija. Također, eksperimenti su pokazali da stabilnost i konstantnost našeg opažanja nastaju tako što se sam opažaj tijesno sjedinjuje sa tzv. ejdetskom slikom, koja je kod djece jako prisutna. Obrazovanje/formiranje stabilnosti i konstantnosti opažaja, dakle, nastaje **stapanjem** procesa opažajnog mišljenja i samog opažanja. Prema tome, ove se dvije funkcije ne smiju odvajati u procesu učenje/poduka.

I iluzije su rezultat osmišljavanja

I same iluzije, koje se pojavljuju u procesu opažanja, rezultat su osmišljavanja. Lijep primjer za ovo je Charpentierova iluzija. Ako ispitanik prosuđuje težinu dvaju cilindara jednake težine, istog oblika i izgleda ali različito velikih, manji cilindar mu se čini teži. Zašto?

---

⁹ <http://www.branson.k12.mo.us/langarts/cmflower/rorschac.htm>

Na osnovu iskustva ispitanici očekuju da će veći cilindar biti teži, ali kako se osjetilini podaci ne slažu s očekivanjem, oni bi prenisko ocijenili težinu većeg predmeta. Pogrešno opažanje dva cilindra, ističe Pečjak (1981) nastaje usljed pogrešnog očekivanja (veći cilindar trebao bi biti teži). Dakle, ovo pogrešno opažanje prouzrokuju motivacijski činilac – očekivanje. Ovim se samo dijelom objašnjava Charpentierova iluzija. Potpuniji odgovor dat je u prilogu 1.

Prilog 1

Charpentierova iluzija - vrijedan indikator razvoja dječijeg opažanja

“Ako je zadano da se odredi istovremeno ili naknadno težina dva cilindra jednake težine, oblika i istog izgleda, ali od kojih je jedan veći od drugog, nama se uvijek čini da je manji od tih predmeta teži. Makar i pred vašim očima izmjerili oba cilindra i vi se uvjerali da su oni iste težine vi ipak kada uzmete u ruku jedan i drugi ne možete se osloboditi ovog osjećanja. Objašnjenja za ovu Šarpantjeovu iluziju, kao što je poznato, predlagano je veoma mnogo, a tek niz istraživanja izvršenih na planu ovih problema koje sam vam iznio pokazala su: ove greške, pravo govoreći, nastale su odatle što je naizgled pogrešno opažanje, zapravo, u izvjesnom smislu pravilno opažanje. Kao što je ukazao jedan od istraživača ove iluzije, kada mi neposredno ocjenjujemo mali predmet kao teži, mi ga ocjenjujemo ispravno s tačke gledišta njegove relativne težine, takoreći njegove gustine, odnosa njegove težine prema njegovoj zapremini: jer ovaj predmet je doista »teži«, i upravo zbog toga što je neposredno opažanje težine kod nas zamijenjeno uvjetnim smisaonim opažanjem težine u odnosu prema zapremini. Upravo zahvaljujući tome i izvitoperuje se neposredno opažanje. Ali, dovoljno je zatvoriti oči, pa da mi oba ova predmeta opažamo kao jednaka po težini. Ono što je najinteresantnije u istraživanju iluzije, međutim, sastoji se u tome što, mada svaki odrasli čovjek uvijek opaža manji cilindar kao teži, kad zatvori oči opaža ih kao jednake po težini. Od rođenja slijepi ljudi, također, su podvrgnuti Šarpantjeovoj iluziji, tj. u trenutku ogleda ne vide cilindre, ali opipavajući ih, slijepi opažu manji od ovih cilindara kao teži.

Očigledno da je to smisljeno opažanje u kojem se neposredno opažanje upoređuje sa zapreminom predmeta.

(...) Eksperimenti su pokazali da gluhonijema djeca, bez obzira što ona vide, nisu podvrgnuta Šarpantjeovoj iluziji. Dalja istraživanja pokazala su da ova iluzija ima izvanredno važan dijagnostički značaj. Ovaj tzv. Demorov simptom sastoji se u tome da kod teško zaostale djece ne nastaje Šarpantjeva iluzija, njihova opažanja ovako ostaju neosmišljena i za njih manji cilindar ne izgleda teži. Stoga, kada imate pola s dejetom od devet-deset godina a hoćete da ustanovite dijagnostičku razliku između teškog stepena zaostalosti i manje teškog, odsutvo ili prisustvo Demorovog simptoma u tom pogledu je vanredno važan kriterijum. Idući ovim putem i provjeravajući Demorove podatke, E. Klapared je izrekao misao da iluzije mogu postati odličnim indikatorom razvoja dječijeg opažanja, a istraživanja su pokazala da normalna djeca otprilike do petogodišnjeg uzrasta ne podliježu Šarpantjeovoj iluziji: mali cilindar njima ne izgleda teži.”284.

Lav S. Vigotski, Problemi opće psihologije, »Zavod za udžbenike i nastavna sredstva«, Beograd, 1996, str. 283/4.

Fenomen koji je Charpentier promatrao nije samo pokazao da su iluzije koje se pojavljuju u procesu opažanja rezultat osmišljavanja. Istraživanja ovog fenomena otkrila su i da: 1) fenomen kojeg je Charpentier promatrao nastaje u razvoju dječije ličnosti; 2) normalna djeca, otprilike do petogodišnjeg uzrasta, ne podliježu Charpentierovoj iluziji: mali cilindar njima ne izgleda teži; 3) kod teško zaostale djece ovaj se fenomen ne pojavljuje; 4) on se ne pojavljuje ni kod većine gluhonijeme djece; 5) kod slijepa djece redovito se pojavljuje. Demor, belgijski ljekar i pedagog uočio je da se ova iluzija ne pojavljuje kod zaostale djece. Njihova opažanja ostaju neosmišljena. Zato se ova iluzija može koristiti u dijagnostici, tj. može biti indikatorom razvoja dječijeg opažanja.¹⁰

Razvoj sposobnosti promatranja

Dijete rano počinje razlikovati osobine stvari. Tako razlikuje dimenzije: dugačke i kratke, debele i tanke, velike i male predmete. Ono rano iskusi što je mehko, glatko, tvrdo, hrapavo, šta je ukus, a šta miris. Ono te predmete počinje da svrstava po njihovim različitim kvantitativnim i kvalitativnim osobinama, po boji i obliku. Preko diferencirane percepcije¹¹ ono postepeno osvaja svijet i razvija svoje sposobnosti promatranja. “Diferencirana percepcija je rezultat bogate i poticajne okoline” (Seitz, M. i Hallawachs, U. 1997:43). Bogata i poticajna okolina omogućuje da se nesmetano povezuju gledanje i predmet gledanja, slušanje i

---

¹⁰ Principi organiziranja obrazovne inkluzije oslanjaju se na ove i slične indikatore. Inkluzija podrazumijeva ne samo pravilno uključivanje djece u odgojno-obrazovni proces, već i pravilno isključivanje. Dijete ne smije postati sužanj u ovom procesu. Zar je naučno razumno i moralno dopušteno uključiti dijete u proces školskog učenja da bi postalo njegov zarobljenik! Postoji, dakle, lažno isključenje i lažno uključivanje, validno uključivanje i validno isključenje. Pravilno uključivanje individue isto je što i *validno pozitivna inkluzija*; pravilno isključenje individue isto je što i *validno negativna inkluzija*. Uporedi: *Inkluzija u školstvu Bosne i Hercegovine* (2003), Zbornik radova, Sarajevo, TEPA.

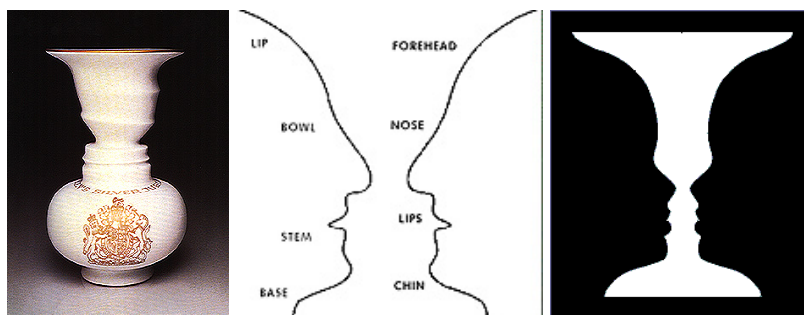
¹¹ Čovjek s diferenciranom percepcijom “zna što je to crveno kao vino, cinober crveno, crveno kao lak, crveno kao vatra, bordo crveno, crveno kao cvijet fuksije, crveno kao ptica plamenac, crveno kao koralji, crveno kao trešnja, ružičasto, roza, crveno poput crvene narandže, nježno crveno, tamno crveno, kardinalski crveno, crveno kao losos, crveno kao malina, crveno kao zemlja, žarko crveno, crveno kao hrđa, šarlah crveno, crveno kao svjetlo na semaforu, pastelno crveno, blijedo crveno, crveno kao krv, crveno kao crveni makovi, crveno kao ruža” itd. Seitz, M. i Hallawachs, U. (1997), *Montessori ili Waldorf?*, Zagreb, »Educa«, str. 41/2.

predmet slušanja, mirisanje i predmet mirisanja, htijenje i predmet htijenja, mišljenje i predmet mišljenja, voljenje i predmet voljenja, maštanje i predmet mašte itd. Drugim riječima to je okolina u kojoj je omogućena snažna interakcija između *prirode* predmeta i njoj *odgovarajuće prirode* čovjekove snage. Tako nesmetano “osjetilni podražaji stižu u mozak čovjeka, tamo se razlažu i diferenciraju. Konvergentne zone povezuju iskustvo u cjelinu. Preko tog iskustva i dojmova doživljavamo svijet kao cjelinu. Takva percepcija je temelj za naše djelovanje, temelj za kreativni način ponašanja” (Isto, str. 43). Na ovaj način čula koja čovjek svojim rođenjem donosi bivaju oblikovana obrazovnim dobrima koja su izvan tih čula. Ona omogućuju da se dijelom *potvrđuju* a dijelom *razvijaju* čovjekove individualne snage. Ovaj razvoj i potvrđivanje ovise o prirodi obrazovnog dobra i o prirodi njemu odgovarajuće suštinske snage. Oko ima svoj predmet kao što ga ima uho ili nos, primjerice. Baš ova određenost odnosa između *prirode* predmeta i njoj *odgovarajuće prirode* ljudske snage čini poseban zbiljski način potvrđivanja jedne od njegovih individualnih snaga. Muzika budi čovjekov muzikalni smisao, kao što i ljepota oblika godi oku. S druge strane, pak, za nemuzikalno uho i najljepša muzika nema nikakvog smisla. Ili, oko koje nema minerološkog smisla ne može vidjeti osobitu prirodu i ljepotu nekog minerala. Stoga su *osjetila* odgojenog i obrazovanog čovjeka drugačija od osjetila neodgojenog i neobrazovanog čovjeka. Prema tome, “*ljudsko* oko drugačije uživa nego grubo, neljudsko oko, ljudsko *uho* drugačije nego grubo uho itd.”¹² Zato je ovdje suštinsko pitanje: Kakva treba biti okolina i koja obrazovna dobra treba da dolaze u susret dječijim osjetilima? Ovdje se ne radi o tome da dijete što više vidi, miriše, kuša, dodiruje ili osjeća. Poplava podražaja nije dobra. Nagomilavanje hrpe igračaka i didaktičkog materijala ne može da potiče dječija osjetila. Današnja atrapska pedagogija zatupljuje dijete. Ukoliko dijete svojim rukama pere lutkinu odjeću ono povećava svoju djelatnu sposobnost, što dakako ne dešava stavljanjem te odjeće u mašinu za pranje rublja. Igrati futbol na livadi i na kompjuteru nije ista stvar. Rad fizičkih osjetila omogućuje i rad praktičnih, duhovnih osjetila (radoznalost, volja, mašta, ljubav, moralnost). U obrazovanju osjetila presudan je samostalni rad djeteta i njegovo duhovno kretanje u tom radu.

---

¹² Marks, K. (1968), Djela, tom III, Beograd, »Prosveta«, str. 240/1.

U procesu razvoja sposobnosti promatranja osnovni odnos jeste: **opažanje – pokret**. Ovo je prvobitni prirodni međusobni odnos koji se javlja u procesu promatranja. U istoj dinamičkoj cjelini promatranja, opažanje i pokret su dva neodvojiva elementa. Oni funkcioniraju unutar istog psihološkog sistema. Između opažanja i pokreta u razvoju sposobnosti promatranja postepeno se uvlači neki posrednik, riječ ili neki drugi znak. Tako se odnos »opažanje – pokret« zamjenjuje drugim međusobnim odnosima struktura.¹³ Prema tome, iz ovog prvotnog odnosa niču opažaji predmeta, likova, slova itd. Ovom osnovnom prirodnom odnosu teži sama aktivnost nervnog sistema. Geštaltistički fenomen »lik - pozadina« lijepo potvrđuje ovu tezu (vidi sliku xx).

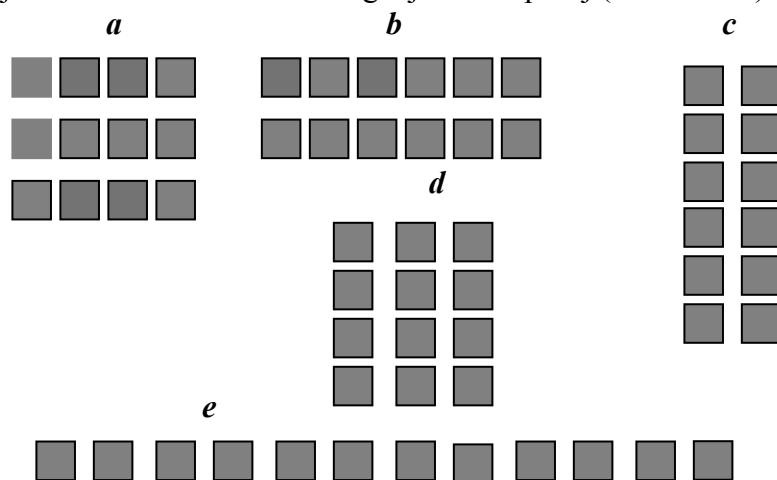
Slika 6. Lik i pozadina mogu se međusobno mijenjati¹⁴

U prvi mah možete vidjeti lik vazne koja leži na crnoj podlozi. Poslije izvjesnog vremena pojavljuju se i dva ljudska profila. Ono što je bilo figura postaje sada pozadina. Sa produženim promatranjem ponovo će se pojaviti prvobitni način viđenja slike. Mijenjanje lika i osnove ide spontano, kao da su u pokretu. Ovo naizmjenično javljanje vazne i profila trajat će sve dok promatrate sliku. Ovdje se nikakva promjena nije dogodila u fizičkoj draži. Osnova opažajne promjene potpuno leži u aktivnosti nervnog sistema. Ovim nije samo objašnjeno zašto dijete prije opaža kretanje nego sam predmet nego i potreba da se omogući opažanje koje počiva na pokretu.

¹³ Više u Vigotski (1966), *Problemi opšte psihologije*, Beograd, »Zavod za udžbenike i nastavna sredstva«.

¹⁴ http://www.illusionworks.com/html/figure_ground.html

Drugo što je važno znati za razvoj sposobnosti promatranja odnosi se na problem »dio - cjelina«. U promatranju dijete ne ide od dijela prema cjelini. Opažanje cjeline *prethodi* opažanju posebnih dijelova. Dakako, to opažanje cjeline ne znači da mi opažamo odmah povezanost tih dijelova. Sposobnosti promatranja ne izrasta iz posebnih osjeta, predstava koje se povezuju jedna s drugom pomoću procesa koji se zbivaju u našim očima i ušima. Ta gradnja **izrasta** iz struktura ili likova, tj. **geštalta**. Drugim riječima, "opažanje uvijek obuhvaća samo relacije i konfiguracije, a nikada apsolutne podatke. Tako i nemuzikalan čovjek raspoznaje kvintu od terce, ali ne može ništa reći o apsolutnoj visini tona. Opažanje je u velikoj mjeri karakterizirano svojom neovisnošću o apsolutnoj veličini podataka. Bez daljega prepoznamo melodiju bilo da je pjevana u basu ili u falsetu. *Tu sposobnost transformiranja* kao bitan kriterij opažanja oblika istakao je već Christian von Ehrenfels, jedan od pionira psihologije geštaltizma" (Lorenz, 1986:57). Ili, primjerice, naše opažanje boja sastoji se u tome što neki predmet prepoznamo po njegovim svojstvima refleksije, a ne po tome što utvrđujemo apsolutne valne dužine svjetlosti. Upravo svojstva refleksije su ono što u svakodnevnom govoru nazivamo »bojom«. Da opažanje nastaje kao cjelovit proces pokazuje činjenica da moramo napustiti zamršene linije na nekoj slici da bismo mogli vidjeti samu sliku. Posebne dijelove možemo ovdje mijenjati, ali opći zakon polja uvijek ostaje. Karakter opažaja ostaje očuvan bez obzira na ove promjene. Jednostavnom promjenom jedne strukture stvara se drugi cjeloviti opažaj (vidi sliku 7).

Slika 7.

Ma kako izmijenili strukturu od 12 kvadratića uvijek, nakon te izmjene, njihovo grupiranje redovito opažamo kao cjelinu.

Zašto mi umjesto dispartatnih, tj. odvojenih kvadratića opažamo cijelu figuru koju grupirani kvadratići čine bez obzira kako tu strukturu napravili? Očito je da se naše opažanje ne gradi atomistički, njega nosi karakter cjeline.

Već na ranijim stupnjevima djeci su svojstvena strukturiranost i cjelovitost (vidi prilog 2). Opažanje cjeline je prvotno u odnosu na opažanje dijelova. Asocijacionistička i strukturalističke teorija ovdje se razilaze. Zašto?

Asocijacionistička psihologija je smatrala da povezanost u opažanju nastaje poput povezanosti koja nastaje u pamćenju. Naime, ova psihologija smatra da se pamćenje gradi prema zakonu asocijacije predstava kao općeg zakona povezivanja zasebnih elemenata. Ovaj zakon, smatrali su predstavnici asocijacionističke psihologije, važi i za opažanje. Po njima je opažanje sveukupnost osjeta. Naime, opažaj nastaje iz zbira izdvojenih osjeta pomoću međusobnog asociiranja tih osjeta. Poluga razvoja opažaja nalazi se u sposobnosti asociiranja, tj. „povezivanja onog što se doživljava istovremeno ili u bliskom slijedu“. Prema autorima asocijacionističke psihologije “dijete od opažanja odvojenih osjeta prelazi na opažanje grupe međusobno povezanih osjeta, odatle - na opažanje povezanih međusobno odvojenih predmeta i, najzad cijele situacije”(Vigotski, 1996/II, 277). Ovo je i put i razvoj ličnosti. Naime, za ovu psihologiju “učenje o razvoju dječijeg opažanja potpuno je analogno učenju o psihičkom razvoju uopće” (Vigotski, 1996/II, 277).

Prilog 2

Što je prvobitna crta opažanja: cjelovitost opažaja ili odvojeni osjeti

„...Kada sam studirao na univerzitetu, opažanje odojčeta razmatralo se na ovaj način: odojče je sposobno da opaža ukus – gorki, kiseli; ono opaža toplo., hladno; vrlo brzo poslije rođenja ono opažac zvukove, boje. Ali, sve su to razdvojeni osjei. Pošto su poznate grupe osjeta koje pripadaju jednim te istim predmetima u poznatoj kombinaciji ponavljaju posebno često, onda dijete počinje da opaža kompleksno, tj. pomoću istovremenog obuhvaćanja. Zahvaljujući tome nastaje opažanje u pravom smislu riječi.

Razvoj ili nastanak tako kompleksnog opažaja, za razliku od javljanja odvojenih osjeta, ovi ili oni itraživači povezivali su s različitim mjesecima prve godine života. Najesktremniji predstavnici su govorili da u četvrtom mjesecu kod odojčeta možemo konstatirati opažanje kao povezan cjelovit proces. Drugi su pomakli nastanak opažanja prema sedom – osmom mjesecu njegovog života.

S tačke gledišta strukturalističke psihologije takva predstava o razvoju dječijeg opažanja jeste neosnovana, kao što je neosnovana sama ideja izvođenja složene psihičke cjeline iz zbira posebnih izoliranih elemenata. Strukturalistička psihologija posebno drži do činjenica koje su dobijene na nižem razvoju i koje pokazuju da cjelovitost i jeste prvobitna crta našeg opažanja“.

Lav S. Vigotski, *Problemi opšte psihologije*, »Zavod za udžbenike i nastavna sredstva«, Beograd, 1996, str.

277.

Strukturalistička teorija, međutim, insistira na strukturalno cjelovitom nastajanju opažaja. Opažanje cjeline prethodi opažanju posebnih dijelova. Ovo je osnovna tačka njihovog razlikovanja. Preneseno na logiku razvoja ličnosti to bi značilo da se „psihički život ne izgrađuje iz posebnih osjeta, predstava koje se povezuju jedna sa drugom, već se on izgrađuje iz posebnih cjelovitih tvorevina, koje su nazvali čas strukturama, čas likovima, geštaltima“ (Vigotski, 1996/II:276). Prema tome, po strukturalistima nije osnovana ideja “izvođenja složene psihičke cjeline iz zbira posebnih izoliranih elemenata.” Cjelovitost je na samom početku. Ona je prvobitna crta našeg opažanja. Ako je

cjelina na samom početku, a ne nastaje kao rezultat, onda se nameće pitanje u čemu se sastoji proces razvoja dječijeg opažanja?. Ako je njegova najbitnija karakteristika strukturalnost, ako je cjelovit karakter opažanja jednako prisutan i kod djeteta i kod odraslih, u čemu se onda sastoji razvoj? Ovo je tačka na kojoj hramlje strukturalistička psihologija. Helmholtz kaže da učitelji slikarstva „moraju prilično truda da potroše na to da bi pokazali učenicima da oni u stvarnosti vide ne sto u cjelini, već samo dio toga stola“(Vigotski, 1996:279.). Zahvaljujući ortoskopskom opažanju moguća je “više ili manje trajna i od subjektivnih i slučajnih posmatranja nezavisna slika”. I ortoskopsko opažanje nastaje (obrazuje se) u procesu razvoja. Postepeno stečena postojana slika može odražavati postojano svojstvo predmeta. Da li je ovo najvažniji sadržaj u razvoj dječijeg opažanja? Potpuna konstantnost ili potpuna promjenljivost (u smislu nestalnosti opažanja) bila bi biološki štetna. “Ako bismo živjeli u svijetu stalno promjenljivih predmeta, tada bi apsolutna stabilnost opažanja značila da mi ne bismo mogli primijetiti rastojanja koja odvajaju predmete od nas”(Vigotski, 1996/II, 281).

Ako je opažanje cjeline prvotno u odnosu na opažanje dijelova, kako onda objasniti nalaze Stern i Blonskog, primjerice?

Po Šternu stupnjevi razvoja sposobnosti promatranja su:

- 1) opažanje zasebnih predmeta - **stadij predmeta**
- 2) zatim dijete počinje da imenuje predmete i da ukazuje na radnje koje se vrše ovim predmetima - **stadij radnje**
- 3) kasnije počinje da obraća pažnju na svojstva opaženog predmeta - **stadij kvaliteta i obilježja** i najzad,
- 4) dijete počinje da opisuje sliku kao cjelinu, polazeći od toga što ona predstavlja u ukupnosti dijelova – **stadij cjeline**.

Sa nešto drugačijim nijansiranjem ovom problemu pristupa Blonski. Po njemu dijete prvo opaža sliku, svijet kao neki **skup** predmeta, zatim počinje da ih promatra kao ukupnost aktivnih i pokretnih predmeta, zatim ovo obogaćuje kvalitetima i svojstvima, i najzad, dolazi do opažanja izvjesne cjelovite slike, koja je kod nas analogna stvarnoj, smisljenoj cjelovitoj situaciji, opažaj cjelovite stvarnosti.

Međutim, obično promatranje unosi sumnju u slijed stupnjeva (stupanj predmeta, radnje, kvaliteta, odnosa), tj. sugerira

da ne odgovara toku razvoja dječijeg opažanja. Vigotski smatra da se ovaj razvoj u potpunosti podudara s razvojem dječijeg govora. On za sve ovo kaže: „Ako predložimo djetetu da ispriča što je nacrtano na slici, onda ćemo zaista dobiti taj redoslijed stupnjeva koji su zapazili svi istraživači. Ako djetetu tog istog uzrasta, ili upravo istom tom djetetu, predložimo da odigra to što je nacrtao na slici (pod uvjetom da je slika dostupna njegovom shvaćanju), onda ono neće nikada predmete tamo naslikane igrati odvojeno... Zapravo, djeca će uvijek igrati sliku kao cjelinu, tj. redoslijed igranja slike pokazuje se tu drugačijim”(Vigotski, 1996, 287.). Tačno je da dijete u opažanju ide od cjeline ka dijelovima, ali u opažanju slika ide od dijelova ka cjelini. Kako objasniti činjenicu da dijete ide u opisivanju slika putem koji je oprečan stvarnom putu razvoja njegovog ostalog opažanja? Stern je ovu činjenicu objasnio time da zakon strukturalnog razvoja opažanja od cjeline ka dijelovima važi za neposredno opažanje, a obrnuti slijed važi za osmišljeno opažanje, tj. za opažanje koje je sjedinjeno s opažajnim mišljenjem.

Djeca koja su na početku sticanja svoga iskustva ne prestaju postavljati pitanja odraslima. Ta njihova pitanja su istraživanja i otkrivanja mogućih odgovora. Ova će pitanja prestati onog momenta kada se dijete zamori od svoga istraživanja. Ne samo da je ovdje neophodna strpljivost i metodičnost odraslih nego je i potrebno djetetu nuditi odgovarajuće zadatke. Na različitim uzrastima koristiti različite zadatke znači voditi računa o perceptualnom razvoju djeteta. Zadaci kao što su geometrijske i druge figure, slike za sparivanje, slike za precrtavanje itd. su zadaci koji razvijaju percepciju. Procjene što je veće, manje, jednako, teže, lakše i sl. i pitanja izdvoji, uporedi, sredi, pokaži, vidi itd. olakšavaju vježbanje i razvijanje sposobnosti promatranja. Prema tome, ono što dijete opaža, osjeća, misli, predstavlja, zavisi od onog što mu se nudi. Ovo je samo jedna strana vježbanja sposobnosti promatranja. Ovo vježbanje počiva i na urođenim, spontanim ili stečenim sklonostima (pažnja, koncentracija) i interesovanjima.

Na ranim stupnjevima opažanje je povezano s motorikom. Ono je dakle samo jedan dio u cjelovitom senzomotornom procesu koji sa godinama počinje da stiče znatnu samostalnost oslobađajući se djelimične veze s motorikom. Levin je npr. pokazao kako s godinama nastaje oslobađanje od psihomotornog procesa i da je tek sa ovim oslobađanjem omogućena sprega između opažanja i

opažajnog mišljenja. Da je opažanje u ranim fazama svoga razvoja neodvojivo od senzornog procesa i od emocionalnih reakcija pokazali su i G. Folkelt i Kriger.¹⁵ Zato je Kriger predložio da se opažanje u ranom uzrastu nazove „osjećajnim“, „emocionalnim“. On je, također, utvrdio da se vremenom opažanje postepeno oslobađa od veza sa neposrednim afektom, s neposrednom emocijom djeteta.

Slika 8. Na ranim uzrastu opažanje je povezano s motorikom

Promatranje ovisi o sposobnostima koncentracije pažnje. Njeno povišenje u procesu konfluentnog obrazovanja traži da se oslonimo na dječija interesovanja.

Slika 9. Kakva koncentracija¹⁶

---

¹⁵ Više u: Vigotski, S. L. (1996).

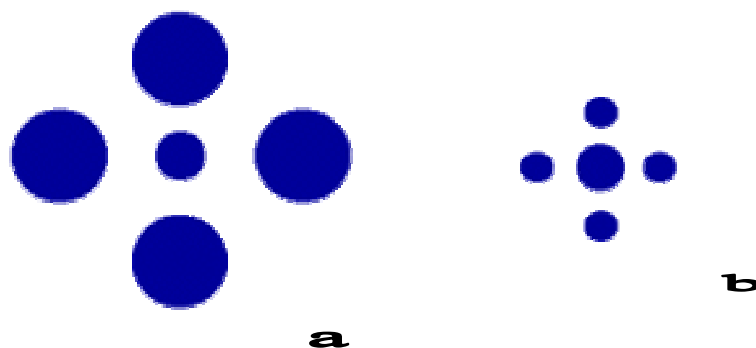
¹⁶ <http://216.239.57.100/search?q=cache:IVS74XkyFpkJ:www.wilmingtonmontessori.com/Samantha.htm+&hl=hr&ie=UTF-8>

Uticaj sredine na opažanje

Dijete obrazovno dobro opaža na osnovu prostih vizuelnih atributa, kao što su veličina, oblik, struktura površine i boja, i atributa kao što su miris, ukus, dodir i zvuk. Međutim, opažajni atributi nekog dobra u velikoj mjeri mijenjaju se u zavisnosti od ukupnog konteksta draži sa kojima se javljaju. Objekti se, primjerice, ne opažaju izolirano, već u odnosu¹⁷ sa drugim objektima. I sam opažaj jednog predmeta zavisi dijelom od viđenja izvjesnih **odnosa** koji stvaraju cjelinu. Vizuelne iluzije veličine i oblika su izraziti primjeri te pojave.

Primjer 1.

*Ebbinghaus Illusion*¹⁸

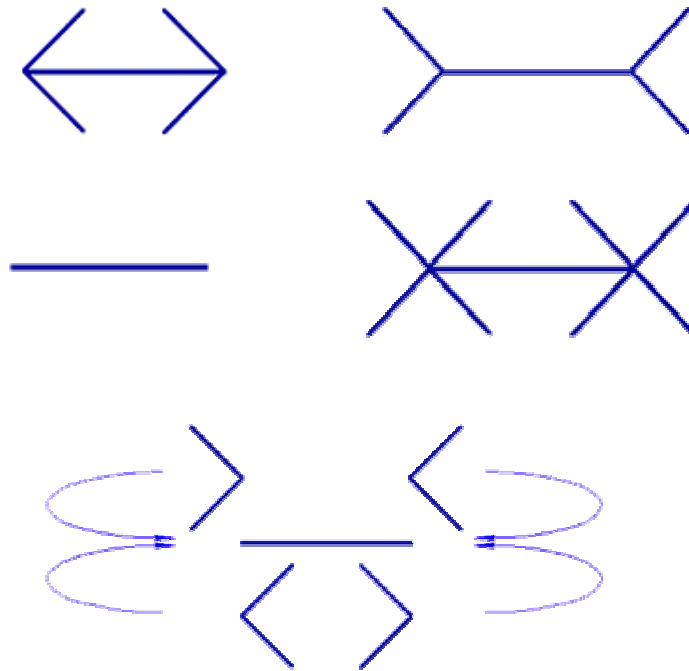

Slika 10. Opažena veličina pod uticajem je neposredne okoline. Iako su oba kruga u sredini slike a i b ista, u slici b nam izgleda veći zbog drugačijeg okruženja.

¹⁷ „Poseban način na koji su opaženi odnosi između pojedinih dijelova koji stvaraju cjelinu naziva se stručno opažajnom **strukturuom** predmeta.“ (Krech – Crutchfield, 1973:22).

¹⁸ http://www.rci.rutgers.edu/~cfs/305_html/Gestalt/EbbIllusion.html

Primjer 2.
*Mueller-lyerova varka*¹⁹

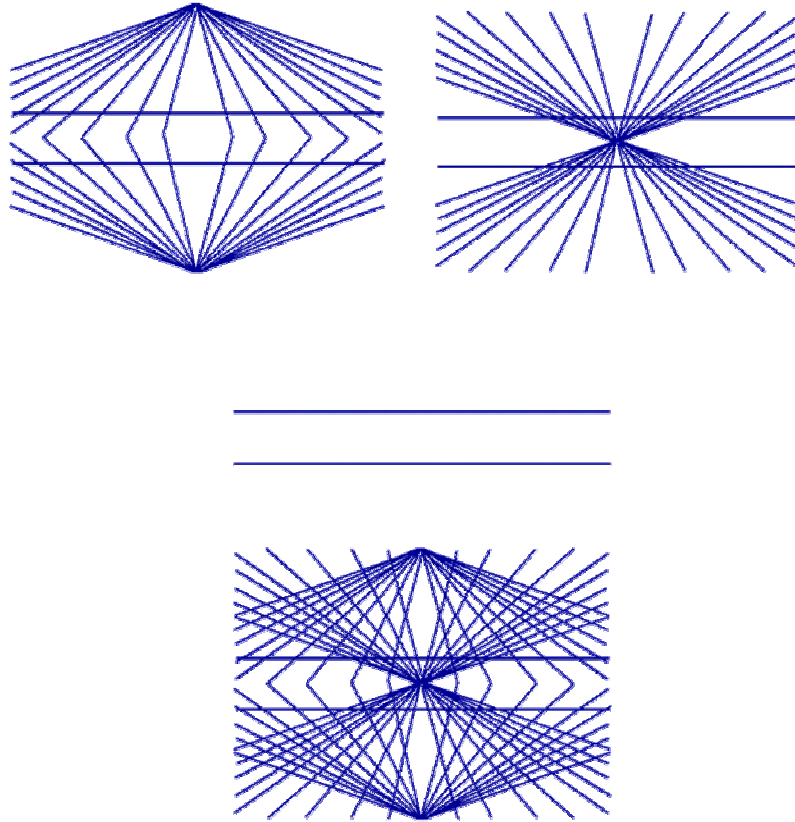
Slika 11. Dvije linije jednake dužine izgledaju nejednake zbog strjelica na krajevima.

Percepcija kao djelatan i složen proces, kao složena reakcija na osjete kao neposredne doživljaje podražaja, održana je sredinom u kojoj je osoba odgojena. „Određena okolina u kojoj je osoba odgojena i u kojoj živi ima snažan utjecaj na percepciju... Segall i sur. (1966) su „pokazali da se poznata Mueller-Lyerova varka, gdje je zatvorena linija (slika xxa) percipira kraćom od otvorene linije (slika xx b), ne pojavljuje u kulturama gdje ravne linije i pravi kutovi nisu važne značajke okoline. Dvije linije (a) i (b) pokazane su pripadnicima nekih afričkih plemena i oni ih *nisu* vidjeli kao različite po duljini; nasuprot tome, gotovo svi ispitanici iz zapadnih društava podliježu toj varci“ (Pennigton, C. D. 2001, 141/2).

---

¹⁹ http://www.rci.rutgers.edu/~cfs/305_html/Gestalt/ML_illusion.html

Primje 3.
*Hering-Helmholtz Illusion*²⁰

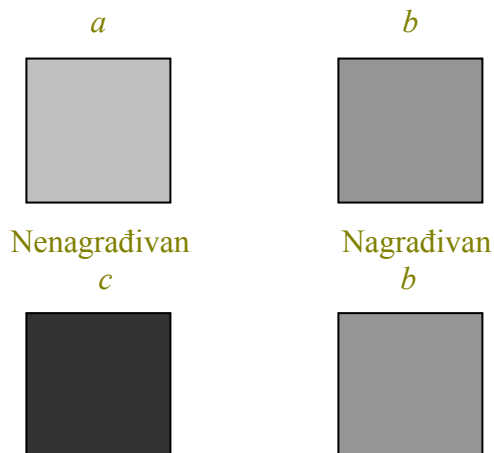

Slika 12. I ovo je primjer utjecaja sredine na opaženi oblik. Linije koje leže na prugastoj osnovi izgledaju nam krive.

Mi često opažamo kvalitete jednog predmeta u usporedbi sa sličnim kvalitetima drugih predmeta: ova jabuka je crvenija od one, ova stolica je manja nego ona, ovaj ton je viši nego onaj. (vidi prilog 3).

Prilog 3

Što se naučilo – Eksperimenti sa transpozicijom

Koji je izbran?

“Subjekt je naučen da bira srednjesivi karton (b) prije nego svjetlosivi karton (a) na taj način što redovito nalazi nagradu iza kartona (b). Kartoni slučajno mijenjaju mjesta i tako subjekt ne može da nauči da jednostavno bira desni ili lijevi. Što će se desiti kada se karton (b) prvi put da zajedno sa jednim novim kartonom (c) koji je zatvorenije sive boje?

*Bira se karton (c). Očigledno subjekt je naučio da bira karton koji je **relativno** zatvoreniji - tj. (b) prije nego (a). Otuda kada su (b) i (c) dati, (c) se bira zato što je zatvorenije od (b), **iako** je (b) bio redovito nagrađivan. Odnos otvorenosti je ‘transponovan’ duž skale različitih sivih boja.*

Ispitivanja koja su dala u suštini slične rezultate izvršena su na pilićima, pacovima, majmunima, djeci i sa drugim dimenzijama draži, kao što su veličina i oblik.“

Kreč, D. i Kračfeld, R. (1973, *Elementi psihologije*, »Naučna knjiga«, Beograd, str. 23.

Koja su opažanja posebno važna za razvoj sposobnosti promatranja?

Iz ugla obrazovanja sposobnosti promatranja značajna su ona opažanjâ koja se “nametnu svijesti kao »čudnovata«, kada nas zapanje, kada nameću pitanje: Što je to? Ali već u tom trenutku prelazi nevoljna radnja opažanja u voljnu radnju pravog

²⁰ http://www.rci.rutgers.edu/~cfs/305_html/Gestalt/Her_Illusion.html

promatranja – koja se u *bitnosti ne razlikuje od toka jednog logičkog procesa mišljenja*”. (Keršenštajner, 1932:155.) Ovdje, dakle, odmah počinje promatranje. Naime, to »čudnovato« se prosuđuje. “Zatim nastupaju sudovi, poređenja, zaključci, koje prate pretpostavke, isključivanja, zaključivanja, ispitivanja, naknadna ispitivanja – ukratko funkcioniра cio proces mišljenja” (Keršenštajner, 1932:155). Upravo zbog ovakve povezanosti, promatranja i nema bez volje. Prvim hoćemo da svoj predodžbe svijet provirimo, ispravimo, ujednačimo. “Nema pravog promatranja bez logičkog procesa mišljenja, ali nema ni logičkog procesa mišljenja bez pažljivog promatranja” (Keršenštajner, 1932:155). Promatranje nam omogućuje mnoštvo pristiglih podataka iz kojih dobivamo potpuno jedinstven rezultat o kojem svijest biva obavještena.

Umjesto zaključka

Za proces obrazovanja sposobnosti promatranja Keršenštajner (1936:155-158) smatra da je potrebno imati u vidu sljedeće prethodne spoznaje:

- Nema jedinstvene obdarenosti za promatranje. U jednoj oblasti se može biti odličan promatrač, ali u drugoj se može sasvim podbaciti. Nastrojenost, zaposlenost, zanimanje, naše interesovanje određuju krug u kome se razvija obdarenost za promatranje.
- Svako promatranje vođeno je jasnom namjerom, podešeno je prema ciljevima. Cilj je ispitivanje jednog ranijeg iskustva ili jedne novopostavljene pretpostavke uslijed nekog »čudnog« opažanja.
- Promatranje je naravno i opažanje, ali u vezi sa stalnim poređenjem, suđenjem, zaključivanjem, raščlanjivanjem i vezivanjem. Analiza i sinteza stalno se međusobno mijenjaju.
- Promatranje nije ništa drugo nego bogatim iskustvom zasićen logički postupak mišljenja koji se nadovezuje na o p a ž a n j a .
- Svako promatranje pretpostavlja posredno ili neposredno nagonско interesovanje za ono što treba promatrati. Za vježbanje sposobnosti promatranja nije dovoljna vanjska pobuda koja dolazi naređivanjem ili zapoviješću ili vještačkim metodskim nadražajima. Promatranje traži

spontana, na urođenim ili stečenim sklonostima zasnovana egocentrična, altruistična, socijalna ili stvarana interesovanja. Samo promatranje uvijek je upravljeno na saznanje; ali pobuda sa saznanjem dolazi uvijek ili neposredno iz stvarnog interesa za saznanjem ili pak posredno iz drugih stvarnih interesovanja. Dakako, iza ovih interesovanja nalazi se cilj, iza cilja vrednota i jedna njime probuđena ili stečena sklonost. Promatranje ovisi o sposobnostima koncentracije pažnje. No njeno povišenje nije moguće bez interesovanja.

- Crtanje nije uopće sredstvo za unapređenje dara promatranja. Crtanje služi samo unapređenju takve sposobnosti promatranja koja je upravljena na proširenje i objašnjenje predstava oblika. Ono nas ne sili na analizu oblika jedne pojave, a time na promatranje pojedinosti i njihovih smislenih veza.

Izvori i literatura

1. Havelka, N.: *Socijalna percepcija*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1992.
2. *Inkluzija u školstvu Bosne i Hercegovine*, Zbornik radova, TEPA, Sarajevo, 2003.
3. Kerschensteiner G.: *Teorija obrazovanja*, Geca Kon A.D. Beograd, (Nema godine izdanja)
4. Krech, D. i Crutchfield, R.: *Elementi psihologije*, Naučna knjiga, Beograd, 1973.
5. Lorenz, K.: *Temelji etologije*, Globus, Zagreb, 1986.
6. Marks, K i Engels, F.: *Djela*, tom III, Prosveta, Beograd, 1968.
7. Pečjak V.: *Psihologija saznanja*, Svjetlost, Sarajevo, 1981.
8. Pennington, C. D.: *Osnove socijalne psihologije*, 2. izd., Naklada Slap, Jastrebarsko, 2001.
9. Seitz, M. i Hallawachs, U.: *Montessori ili Waldorf?*, Educa, Zagreb, 1977.
10. Vigotski, S. L.: *Problemi opšte psihologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1996.
11. Wood, E.: *Trening uma i pamćenja*, IP Babun (Biblioteka praksis), Beograd, 1996.
12. Zarevski, P.: *Psihologija pamćenja i učenja*, 3. izd., Naklada Slap, Jastrebarsko, 1997.

13. Internet:

- <http://216.239.57.100/search?q=cache:IVS74XkyFpkJ:www.wilmingtonmontessori.com/Samantha.htm+&hl=hr&ie=UTF-8>
- <http://www.branson.k12.mo.us/langarts/cmflower/rorschac.htm>
- <http://www.communityreformed.org/321empathy.htm>
- <http://www.communityreformed.org/321empathy.htm>;
[m 453 Aquarium Allegra Dada.htm](#); [CnECollege.jpg](#)
- http://www.illusionworks.com/html/figure_ground.html
- http://www.rci.rutgers.edu/~cfs/305_html/Gestalt/EbbIllusion.html
- http://www.rci.rutgers.edu/~cfs/305_html/Gestalt/Her_Illusion.html
- http://www.rci.rutgers.edu/~cfs/305_html/Gestalt/ML_illusion.html

Ph. D. Mujo Slatina

FORMATION OF THE ABILITY OF PERCEPTION AND OBSERVATION

Summary

An important task of confluent education is increasing of active ability of senses. Human senses have great possibilities of practicing. For that reason it is important to pay attention to this practicing even in the nursery school. Practicing in this age first of all refers to increasing of the ability of perception. The reason of this rests on a fact that perception is an unconscious action while observation is conscious action. The child perceives motion before the object itself. The perception of the adult is known for its stability and sensibleness. There are no these perception features at the children. That means that these features are result of development, so sensory functions can and should be practiced. This work just treats the forming the ability of perception and observation.

Rich and stimulating environment makes it possible to connect peacefully observing and observing object, hearing and hearing object, smelling and smelling object, wish and wish object, thinking and thinking object, fondness and fondness object, imagination and imagination object etc.

In the process of developing the ability of observing the basic relation is observing – motion. Nervous system activity itself longs for this basic relation. Second important thing to know about developing the ability of observing is the problem '*the part – the totality*'. Perceiving the totality precede perceiving separate parts.

Key words: senses, formation of perception and observation, sensibleness and stability of perception, perceptual thinking.

Prof. dr. Dževdeta Ajanović

ZNAČAJ PROFESIONALNOG ANGAŽIRANJA ŽENE U SAVREMENOM DRUŠTVU

U predindustrijskom periodu porodice su se sastojale od mnogo članova. To je uključivalo mnogo rođaka, koji su se nalazili u različitim dijelovima zemlje i igrali važnu ulogu u društvu. Porodica nije bila samo zajednica koja reproducira, sredina iz koje se rađaju i odgajaju djeca, već i važna ćelija društva, kulturnog, političkog i religioznog života. Članovi porodice su razgovarali o svemu što se događalo na javnim trgovima, ulicama, vjerskim objektima i prodavnicama. Mnoge diskusije kod kuće su se ticale javnih događaja i rješenja su se tražila za najsloženije probleme. To što ostaje kod kuće i “što ima pune ruke posla” za ženu, nije značilo isključenje iz široke društvene okoline. Kroz brojne prijatelje i rođake imala je uvid u javni život, mogla je učestvovati u njemu i često mogla uticati na njega. Nekada je takav uticaj znao biti jako važan. Historija je sačuvala imena onih žena koje su uticale na dešavanja u politici i koje su odlučile o mnogim važnim događajima. Naprimjer, takav je bio slučaj sa markizom Jeanne A. Pompadour koja je snažno uticala na Luja XV, francuskog kralja, u odlučivanju u domaćoj i stranoj politici. Ona je bila zaštitnica naučnika, pisaca, umjetnika, i “enciklopedista”, koji su dali izvanredna djela francuskoj kulturi tog vremena. August II, poljski kralj, je bio pod uticajem barunice Anne H. Cosel.

Žene nisu uticale samo na najvišem društvenom nivou na širu društvenu stvarnost i na odluke koje su donosili muškarci. Bio je to uobičajen fenomen u svakoj plemićkoj kući u svakom gradu, na svakom selu. Historija, naravno, ne može pomenuti sve takve žene. Ona je sačuvala jedva imena onih najpoznatijih čija je pojava ostavila traga na društveni i politički život. Iza mnogih odluka koje su donijeli muškarci, stajale su žene, čak i ako je on bio zvanično gospodar domaćinstva i glava porodice i ako se ona nije zvanično

pojavljivala na pozornici javnog života. Javno pojavljivanje je bilo isključivo pravo muškarca i oni su to htjeli zadržati za sebe.

Današnja porodica, koja se sastoji od manjeg broja članova, čini relativno povezanu društvenu sredinu. Ona ima karakteristike velike prisutnosti privatnosti u životu. Nekoliko općih stvari se tu pojavljuje. Takve stvari su obično ostavljene na poslu, u salama za konferencije, klubovima, kafanama, i u razgovorima ljudi. Ipak, savremena porodica nije više tako specifičan "prozor u svijet", kao što je to porodica prije znala biti. Kao posljedica toga žena, koja ostaje u kući, osjeća nedostatak učešća u javnom životu i nedostatak dodira sa ljudima koji oblikuju taj život. Njene prirodne potrebe za kontaktom sa širom okolinom se ne mogu zadovoljiti televizijom, novinama, ili videom. Prilika da se zadovolji ovakva potreba, ponuđena joj je samo sa zapošljavanjem van doma i društvenim aktivnostima.

Iako zaposlenje nije jedini način da se uključi u javni život, ipak je jako važno za ženu da ne odustaje. Zaposlenje joj pruža priliku da uđe u širu okolinu, da se uključi i u probleme koji nisu samo lični i porodični, a to je potrebno za razvoj njene ličnosti.

Savremena žena ne prihvata više mjesto u "sjeni" svog muža, koja je u sferi javnog života bila prihvatljiva njenoj nani-baki. Želi da govori u svoje ime, i ona to čini dok je ubijeđena da je sposobna za to.

Potreba da se živi u široj okolini, nego što je to porodica, razvija se u savremenim ženama još od ranog djetinjstva. Ženske osobe provode mnoge sate van kuće, u obdaništu, u školi sa vršnjacima, i tako se ne razlikuju od muškaraca.

Mnoge godine obrazovanja i pripreme za profesionalni život, i uopće, za život generalno, često povezanim sa članstvom u različitim organizacijama za mlade, razvijaju u modernoj ženi, potrebu da je u kontaktu sa širom okolinom. Ova potreba ne zamire u trenutku udaje, iako može oslabiti na određeni period, posebno tokom trudnoće, porođaja i podizanja djeteta. Poslije nekog vremena, kada dijete odraste, potreba je ponovo ojačana i žena je voljna da se pridruži životu van porodice. Potreba za društvenim kontaktima je posebno evidentna kod obrazovanih žena, okarakterisana širim horizontima i većim željama.

Žena danas pokazuje jaku težnju da učestvuje u društvenoj stvarnosti, ali moderno društvo je češće izvlači iz doma, nego društvo u predindustrijskom periodu, ili čak ono na prvim stupnjevima industrijskog života.

Industrijsko društvo u svojim prvim stupnjevima, u kojima se razvija velika industrija i kada se dižu veliki gradovi, zahtijevaju mušku radnu snagu, ali kada se ono pretvorilo u društvo više orijentirano prema kulturi, i potreba za žensku radnu snagu je porasla. Žene su sve više i više potrebne u administraciji i uslugama koje se snažno razvijaju u modernom društvu, kao što su obrazovanje, zdravstvo, kulturne aktivnosti, trgovina i drugo. Proces u kojem žene preuzimaju poslove je olakšan u modernom društvu savremenom tehnologijom i organizacijom posla, koja čini rad manje napornim, sigurnijim i ugodnim. U mnogim slučajevima napredak u tehnologiji, higijeni i organizaciji posla zabranjuje podjelu rada na muški i ženski, već se podjela ovih poslova vrši po sposobnosti muškaraca i žena. Iako u ovom takmičenju određenu ulogu i dalje igra spol (u korist muškaraca), faktori kao što su obrazovanje, specijalizacija i iskustvo u životu postaju sve više mjerodavni, te ovi kriterijumi pri zapošljavanju su obično u korist žena, koje još uvijek unapređuju svoje vještine i nekada nadvise muškarce.

Društveni položaj pojedinca je određen brojem različitih faktora, od kojih su najznačajniji: prihod, profesija, obrazovanje, stav spram imovine, veličina i vrsta autoriteta koju on/ona ima, društveno porijeklo, vrsta korištenih dobara, način ponašanja i druge odlike. U modernom društvu većina ovih faktora je usko povezana sa poslom koji osoba obavlja. Ako je žena zaposlena, onda ona ima osnovu za svoj sopstveni društveni status i ne mora ovaj status bazirati na društvenom položaju porodice iz koje potiče, ili na (društvenom) položaju svoga muža. Ovakva je situacija kod većine žena, čak i prije braka.

Žena, koja je već dobila svoj društveni status i koja je materijalno nezavisna, ima svoju sopstvenu životnu okolinu i može uživati u profesionalnim postignućima, teško će da se odrekne svega ovoga nakon udaje i nakon rođenja prvog i svakog narednog djeteta. Bit će joj krajnje teško da se vrati u položaj u kojem zavisi od muža, koji njome upravlja, i dijeli njegov društveni status, koji je obično niži od njenog. Napuštanje posla, čak i na samo kratko vrijeme, mnoge žene, a posebno one sa višim obrazovanjem, doživljavaju kao osobnu i društvenu degradaciju. Ovo je dobro ilustrirano sljedećom ispovijesti:

“Poslije studija prihvatila sam posao u velikoj građevinskoj firmi. Nakon pola godine unaprijeđena sam u nadzornika gradilišta,

a onda u nadzornika izgradnje velikog postrojenja. Moj profesionalni rad je savršeno napredovao. Gradila sam velika skladišta, industrijska postrojenja, trgove i ceste. Zadobila sam povjerenje svojih nadređenih i bila sam partner u diskusijama sa projekt-dizajnerima. Sve je bilo dobro dok nisam ostala u drugom stanju. Slijedio je neplaćeni porodiljski dopust. Kada su mojoj kćerki bile dvije godine, vratila sam se na posao, ali sam postala jedna od onih žena koje rade u administraciji, zatvaraju kancelarije u 15^{00h} i mirno idu kući. Sada nam se kuća čisti svaki dan, dijete je dobro zbrinuto, imamo vremena za zajedničke šetnje sa kćerkom, za čitanje bajki i prve ozbiljne razgovore. Moj muž je prilično zadovoljan situacijom i mirom koji vlada kod kuće. Ali ja se osjećam izigranom i oštećenom. Moje kolege sa studija i one kolege za vrijeme mojih prvih mjeseci rada, su sada menadžeri, visoko cijenjeni stručnjaci, a ja pomijeram papire sa jednog mjesta na drugo, dok se moje stručno znanje praktično trači. Stalno se nadam da ću jednog dana naći posao koji će mi donijeti satisfakciju. Ali koliko će mi tada biti godina, ako su mi već sada 34! Praktično ću morati započeti svoju profesiju od početka. Sva ova iskustva su u meni ubila volju za rađanjem i podizanjem još jednog djeteta...” (T. Kukulowicz)

Žene koje mogu učiniti slična priznanja danas su mnogobrojne. Nakon što su napustile posao, imaju jak osjećaj gubitka određenog društvenog statusa, konkretnog i društveno cijenjenog rada koji im je istovremeno davao i satisfakciju. Kada postanu odgajateljice i učiteljice svoje djece i organizatori bračnog i porodičnog života, ne dobijaju ni zasluženno poštovanje društva, niti zadovoljavajuće priznanje u očima svojih najbližih. To je tako, jer i u očima javnosti, muža-oca, kao i u očima same žene, posao supruge-majke nema istu vrijednost kao zaposlenje van kuće. Mnogi ljudi, posebno muževi, su ubijedeni da žena koja ostaje kod kuće, ne radi i da vodi lagodan život. Mnogi muževi otvoreno naglašavaju ovo ubjeđenje govoreći svojim suprugama da samo oni rade i da su umorni, i zbog toga žene koje ostaju kod kuće sa djecom trebaju obavljati sve kućne poslove. Pored svega ti muževi za sebe zahtijevaju posebno poštovanje, jednostavno zato, jer oni donose novac i obezbjeđuju porodicu, a ne zbog nekih osobnih vrijednosti. Takva niska procjena njenog rada, kao supruge-majke, kod kuće doprinosi ženinom unutrašnjem nezadovoljstvu i potiče je da nađe posao. Žena koja dobije zaposlenje, ne mari mnogo za

povećanje finansijskog prihoda, nego ona obraća pažnju na dobijanje boljeg priznanja za sebe u očima muža-oca i društva.

Potcjenjivanje rada supruge-majke, kod kuće se razvilo iz ideje, jako naglašene u marksističkoj ideologiji, barem prvih godina nakon 2. svjetskog rata, da je mjera svakog pojedinca rad, koji se najčešće identificira sa proizvodnjom za društvo. Ženin posao kod kuće nije smatran produktivnim, čak i njegovi društveni aspekti nisu primjećivani. To se općenito smatralo poslom privatnog karaktera.

Još jedan razlog za relativno nisko poštovanje rada žene u kući, je opća sklonost ka postizanju brzog uspjeha sa minimalnim naporom. Efekte kućnog posla je teško izmjeriti i procijeniti. U društvu su oni postali evidentni tek nakon nekih godina, dok su efekti proizvodnog rada bili vidljivi gotovo odmah. Tako, potraga za odmah vidljivim rezultatima, tako tipična za naše vrijeme, na poseban način utiče na odluku, supruge-majke, da nađe profesionalno zaposlenje.

Nalaženju profesionalnog zaposlenja, supruga-majka, želi ne samo postići svoj sopstveni društveni status i nezavisnost od muža, i nastaviti svoju, često dugu pripremu za profesiju, nego želi imati sigurnost, da ono što ima neće biti izgubljeno u slučaju muževe bolesti, ili smrti, ili u slučaju razvoda. Ona je savršeno svjesna činjenice da je u tim slučajevima situacija žene bez profesionalnog zaposlenja, mnogo gora, nego situacija žene koja je profesionalno zaposlena. Osnove njenog uzdržavanja su tada smanjene i njen povratak na posao, čak i ako je dobro pripremljena za profesiju, i ako je već neko vrijeme radila, je mogo teži. Također, ima manje mogućnosti za dobijanje dobrog, zanimljivog i dobro plaćenog posla. Često je tako samo zato što nema neophodne kontakte (veze). Prisiljena je da prevaziđe mnoge poteškoće kojih bi bila pošteđena, da je profesionalno radila bez prekida. Žena današnjice razmatra te razloge i oni je navode da se profesionalno angažira, čak i ako iz samih finansijskih razloga takav rad nije neophodan.

Pojačano uplitanje žena u posao, također, utiče na ideologiju jednakosti, koja izražava jednakost prilika za muškarce i žene u društvenom, političkom i ekonomskom životu. Princip jednakosti gradi jednu od osnovnih pretpostavki društvene politike, ali je u praksi situacija drugačija. Učestvovanje žena u društvenim i političkim organizacijama, nije veliko u odnosu na muškarce. Žene

se mogu obrazovati na svim poljima, isto kao muškarci, ali nema više jednakosti u nalaženju posla. S druge strane, postavlja se pitanje u ovom principu i ono se može realizovati. U praksi zapošljavanja, princip jednakosti spolova je podređen principima efikasnosti i predanosti osobe koja se prijavila za posao. Situacija žena na radnom tržištu, je slična onom sa stranim radnicima u najbogatijim zemljama zapadne Evrope. Oni dobijaju posao samo onda kada građani iz tog mjesta ne žele da ga uzmu, ili su zaposleni kada su visoko kvalifikovani, ili se slažu da rade za mnogo manje plate. Slična je situacija kada žena, posebno ako ima djecu, traži posao. Poslodavac će joj dati posao samo ako ne može naći muškarca da preuzme taj posao, ili ako je žena mnogo bolja, ili ako će ženu slabije platiti od muškarca. Ova nepoštena realizacija principa jednakih šansi za muškarce i za žene, postaje očita za potonje kada dobivaju mjesečne plaće. Po pravilu, njihove plaće su niže nego muške, čak i kad žena drži istu poziciju kao muškarac.

Razmatrajući društvene razloge koji uključuju šire profesionalno aktiviranje žene u modernom društvu, treba se dodati još jedan faktor: ekonomski život je danas proširen i kao nikada prije usko je vezan sa društvenim životom, da bi bio siromašniji da žene u njemu ne učestvuju. Njihovo prisustvo na radnom mjestu predstavlja određenu osjećajnost, emotivnost, više konkretnog, a manje apstraktnog razmišljanja, osjetljivost na ljepotu i nježnost. Ovo su vrijednosti koje čine radno mjesto prirodnijim i humanijim, i da nema porasta učešća žena kao radne snage, muškarcima bi sigurno nedostajale.

Zaključak

Brojna naučna istraživanja, koja proučavaju bitne aspekte društvenog života ličnosti, često zanemare specifičnost djelovanja žene u društvu, nijanse njenog duhovnog života, suptilni način razmišljanja i osjećanja. Naučnom saznanju često izmiče taj spektar ženskih osobina, dublje poniranje u suštinu tanahnog bića, kao i okrutnost okruženja u kojem djeluje i u kojem je, nerijetko, žrtva u profesionalnom i emocionalnom smislu.

Žena je personifikacija demokratije jednog društva. Da bi se uvjerio u stepu ljudskih prava i demokratičnost neke zemlje, ne razmatraj njen ustav, nego razmotri status žene i njen položaj u društvu.

Ličnost žene se ne može lišiti individualnosti i svesti isključivo na sociološku funkciju, jer raspolaže specifičnom unutrašnjom strukturom, ali se s njom u potpunosti ne podudara. Psihički svijet žene uvjetovan je načinom života, sredinom koja je okružuje, obrazovanjem, načinom njenog potvrđivanja u društvu, odnosno stepenom profesionalnog aktiviranja žene.

Izvori i literatura:

1. Halas, E.: *Obiteljska sociologija*, Lublin, 1994.
2. Kunowski, S.: *Postwy wspolczesnej pedagogiki*, Lodz, 1996.
3. *The Family In A Transforming Society*, Lublin, 2000.
4. Kukulowicz, T.: *Edukacja prorodzinna*, Lublin, 1996.

Ph. D. Dževdeta Ajanović

**HUMANIZATION OF THE RELATIONS BETWEEN
SEXES: EMPLOYING THE WOMAN AS A BASIC OF HER
SOCIAL STATUS**

Summary

Some of the factors influencing wife or mother to find employment are subjective, for example need for development, acknowledgment from the others, need for participation in wide community, need for independence and every woman's need to have personal social status and safety. There are also objective factors like: difficult financial situation in family, increasing number of professions and opportunities to work, increasing level of women's education, technological progress, developing of labor organization and also intentional orienting the women to a job. The result of all these factors is the fact that employing of the wives or mothers has become everyday phenomenon and employed woman has become a part of our culture.

Nevertheless, there are also many factors influencing wife or mother to stay at home. Some of the biologists and psychologists claim that unlike the men the women possesses some characteristics that connect them to home. Throughout the pregnancy, delivery and taking care of the child, especially through first months of child's life, the wife or mother is more connected to the home than father. She's the one who will make appropriate conditions for child's development. This biological and psychological bond between the mother and the child has already been founded and developed inside the European culture, where, in its poetry, art and customs, woman has been pictured in the household milieu and mostly with child while the man has been pictured in the outside milieu, as been devoted to the social life and political activity. However, it has been emphasized nowadays that the man is as important in the home as the woman.

Doc. dr. Dževad Zečić

RAZVOJ SREDNJOVJEKOVNE ARAPSKE I EVROPSKE MATEMATIKE

Kratak pregled srednjovjekovne arapske matematike

Vladajuća predstava u povijesti znanosti je da se zasluga znanstvenika islamsko-arapskog kulturnog kruga srednjovjekovnog perioda sastoji samo u tome da su sačuvali grčko predanje, pri čemu ga nisu samostalno i stvaralački proširili, te da su probudili interes Evrope. Suvremena istraživanja su sakupila dovoljno materijala za sasvim drugačiji pristup ovoj oblasti. To isto tako ne znači da su arapski srednjovjekovni znanstvenici isključivo djelovali stvaralački. Međutim, mi smo daleko od jedne cjelovite slike arapske znanosti jer postoje značajne praznine zbog toga što su mnoga djela izgubljena i mnogobrojna druga poznata djela nisu istražena.

Matematika na arapskom koja pripada srednjovjekovnom periodu, može se hronološki podijeliti na tri stupnja sa prijelazima koji isto tako karakteriziraju ostale discipline.

“Prvi se sastoji od perioda recepcije i asimilacije matematike prethodnika. Iza ovoga slijedi stvaralački period, koji počinje sredinom 9. stoljeća. Karakteristika ovog vremena je činjenica da su znanstvenici bili u stanju poboljšati rezultate svojih prethodnika učitelja i njihovo učenje proširiti i korigirati. Treći period je karakterističan po tome što se matematičari nisu osjećali kao direktni učenici antičkih znanstvenika iako su često koristili njihova djela. Hronološki se može uzeti da ovaj period počinje u drugoj polovini 12. stoljeća.”¹

Brzo probuđeni interes za teoretsku matematiku doveo je, od početka 9. stoljeća, do prijevoda grčkih originala, knjiga ili

---

¹ Fuat Sezgin, *Geschichte Des Arabischen Schrifttums*, Band V, Matematik BIS ca. 430 H., E. J. Brill, Leiden, 1974, str. 26.

njihovih poboljšanja s jedne strane i s druge strane do proučavanja Arhimeda, Apolonijusa, Menelaja i drugih. S ovim je matematika na arapskom već u fazi recepcije i asimilacije dovedena na visoki teoretski nivo.

Elementi indijske matematike, preuzeti u ranoj fazi indirektno od Perzijanaca a zatim sredinom 8. stoljeća direktno od Indijaca, nalaze u islamsko – arapskim krugovima, pod utjecajem grčke pretežno deduktivne metode, nove mogućnosti za dalji razvoj.

Arapski radovi u oblasti egzaktnih znanosti, koji su započeli sa *Al-Fazari-jevim* prijevodom *Siddhant-a*, dostigli su svoj prvi uspon u djelima *Muhameda ibn Muse al-Horezmija* (780-850) i, može se reći, da povijest arapske srednjovjekovne matematike počinje sa njim. U njegovim rukopisima grčka i indijska matematička tradicija postaju jedinstvene. On je napisao dosta djela iz matematike i astronomije. Arapski originali tih radova su izgubljeni ali neki imaju latinske prijevode iz 12. stoljeća. U svojoj aritmetici on uspostavlja indijski sistem pisanja brojeva i njegovo djelo, u prijevodu na latinski jezik pod naslovom *De numero Indorum*, je poslužilo kao izvor pomoću kojeg je zapadna Evropa upoznala decimalni pozicioni zapis brojeva. U jednom drugom rukopisu autor je imenovan *Algorismus* i *Algorithmus*, odakle je u matematički jezik uveden termin *algoritam* što predstavlja latinizirano ime autora.

Njegovo djelo iz algebre pod naslovom *Kitab muhtasar min hisab al-džabr va-l-mukabala* (*Kratka knjiga o računanju al-džabr i al-mukabala*) označava “nauku o jednadžbama”, čiji je originalni tekst izgubljen ali je sačuvan na Zapadu u prijevodu na latinski jezik i riječ *al-džabr* ostala je u upotrebi kao sinonim čitave algebre, koja je do 19. stoljeća bila znanost o jednadžbama. Za Al-Horezmija se može reći da je u svojim radovima upotrijebio algebru u našem modernom smislu. On je to učinio kada je objasnio kako je moguće da reducira neke probleme jedne od šest standardnih formi jednadžbi upotrebljavajući dva procesa, prvi znan kao *al-džabr* i drugi kao *al-mukabala*.

Al-Horezmi nije koristio simbole kao što mi danas činimo i svoju matematiku je izražavao riječima. Isto tako nije operirao sa negativnim brojevima. Retoričko izražavanje u matematici i neupotreba negativnih brojeva bit će karakteristika čitavog budućeg perioda arapske matematike. Prema tome arapska geometrija je bila strogo deduktivan sustav kakav je dao Euklid a u algebri su preuzeli od Grka strog geometrijski dokaz. Od Diofanta su

prihvatili izbjegavanje negativnih brojeva. U predočavanju jednadžbi Arapi se vraćaju na retorički oblik, a napuštaju sinkopatski koji je razvio Diofant. Izvršili su aritmetizaciju geometrije. U spoju grčke strogosti i indijske aritmetizacije uspjeli su dobiti izvanredne rezultate, osobito u algebri.

Time u islamskom svijetu, tradicije indijske i grčke matematike se susreću i započinje jedinstvo unutar strukture u kojoj algebra, aritmetika i geometrija su bile u posjedovanju kontemplativnog, spiritualnog i intelektualnog aspekta. Praktični i čisti racionalni aspekt je bio dio srednjovjekovne arapske matematike, nerazdvojiv i razvijen za kasniju zapadnu znanost, poznatu pod istim imenom.

Arapske srednjovjekovne znanstvenike je posebno interesirala trigonometrija koja je dugo vremena promatrana u sklopu astronomije. Značajan dio trigonometrije je sadržan u radovima *Muhameda al-Battanija* (oko 850-929). On je raspolagao tablicama sa vrijednostima kotangensa za svaki stupanj i kod rješavanja zadataka je primjenjivao kosinusnu teoremu za sferne trokute. Njegovi radovi su pokazali da arapski matematičari nisu bili samo prepisivači nego su unijeli i nove elemente u razvoj matematike.

Abu-l-Vafa al-Buzdžani (940-998) je uveo sinusnu teoremu u sfernu trigonometriju i sačinio je tablicu vrijednosti za sinus, u intervalima $15'$, sa tačnošću do deset decimala. On je, također, nastavio, slijedeći Grke, izučavavati jednadžbe trećeg i četvrtog stupnja.

Mnogobrojne političke i etničke izmjene u islamskom svijetu su izazvale uspone i padove u razvitku astronomije i matematike. Jedni centri su iščezavali, drugi su doživljavali procvat, ali u suštini karakter arapske znanosti je ostao neizmijenjen. Tako je, u tom smislu, u sjevernoj Persiji u 11. stoljeću započela koncentracija znanosti. Tu je živio *Omar Hajjam* (1048-1131) koji je načinio reformu persijskog kalendara. On je napisao algebarski traktat u kojem je sadržano sistematično istraživanje jednadžbi drugog stupnja. U drugoj knjizi, u kojoj je razmatrao radove Euklida, Omar Hajjam je zamijenio euklidsku teoriju proporcija brojevnom teorijom i uopće shvatio je efikasnost brojeva.

Poslije toga, godine 1258, Mongoli su razrušili Bagdad i nedaleko odatle je nikao novi cenatar u obliku *Maraginske opservatorije*, koja je bila uspostavljena mongolskim vladarom

Hulaguom, pod upravom *Nasir ad-Dina at-Tusija* (1201-1274). At-Tusi je odvojio trigonometriju od astronomije kao samostalnu disciplinu. Pokušao je dokazati aksiome o paralelnosti kod Euklida pri čemu je slijedio rad mislioca Omara Hajjama, pokazujući da je cijenio teoretski metod kod Grka. On je bio privržen tradiciji Hajjama i u svojoj teoriji brojeva računao je približne vrijednosti iracionalnih brojeva.

Maraginska škola je posvetila posebnu pažnju prema grčkoj geometriji a posebno prema Euklidu. Veliki sirijski enciklopedista *Abu-l-Faradž* je predavao u Maragi Euklida i to 1268 godine. Pod upravom At-Tusija i *Muhia ad-Dina al-Magribija* u ovom gradu je izašlo izdanje *Kitab al-mutawassitat*, knjiga koja je bila velika kolekcija grčkih i arapskih klasika.

Drugi persijski matematičar *Džamšid al-Kaši* (umro oko 1430. godine) je riješio jednadžbe trećeg stupnja pomoću iteracija i trigonometrijskih metoda. Znao je metodu rješavanja općih algebarskih jednadžbi višeg stupnja, koja sada nosi naziv šema Hornera, i obogatio je metod izvlačenja korijena višeg reda iz običnih brojeva što je vjerojatno bio utjecaj kineske matematike. U njegovim radovima se nalazi binomna formula za svaki pozitivan cijeli broj. On, uporedo sa šezdesetičnim razlomcima, koristi desetične sa zarezom. Broj π je Kašiu bio poznat sa 16 desetičnih znamenki.

Srednjovjekovna arapska matematika, u 12. stoljeću, već je bila na kraju svog uspona i to stoljeće predstavlja kraj njihovog zlatnog perioda. Tada je arapska znanost dostigla svoj vrhunac i do novovjekovlja trajala je faza stagnacije. Evropa, već u 12. stoljeću, biva spremna za prihvatanje te znanosti.

Prijenos znanosti u Evropu - Stoljeće prijevoda

Evropa, prije i u vrijeme *Gerberta* (940-1003), nije još bila spremna za razvoj matematike. Katolička crkva, preko svojih institucija i jezika, u skladu sa svojim mogućnostima nastavila je da njeguje kulturne tradicije Rimske imperije. Samostani i obrazovani pojedinci održavali su u izvjesnoj mjeri grčko-rimsku civilizaciju. Autoritet matematičkih djela u Evropi bio je *Anicije Manilaj Severin Boecije* (480-524), skoro hiljadu godina, i njegovo djelo *Osnovi aritmetike (Institutio arithmetica)* je površan prijevod Nikomaha.

Gerbert, neovisno od Boecijeve tradicije koja je dominirala u zapadnoj crkvenoj školi, je napisao matematičko djelo koje sadrži aritmetiku i geometriju. Bio je među prvim koji je učio upotrebu indijsko-arapskih cifara.

U 12. stoljeću latinska Evropa je prebrodila jezičku barijeru prema arapskom jeziku i time počinje stoljeće prijevoda u Evropi. U to vrijeme, bile su tri glavne spona između islamskog i kršćanskog svijeta – Španija, Sicilija i Istočno carstvo. U početku se prevodilo isključivo sa arapskog na latinski. Međutim, u 13. stoljeću postojalo je više načina kao što je sa arapskog na španski ili hebrejski, sa grčkog na latinski ili kombinacija arapski, hebrejski i latinski.

Euklidovi Elementi su bili među najranijim prijevodima sa arapskog i ta verzija pripada *Adelardu iz Bata* (1075-1160). On je godine 1126 preveo, sa arapskog na latinski, *Al-Horezmijeve astronomske tablice*. Kasnije je preveo, sa grčkog na latinski, *Ptolomejev Almagest*.

Prevodilački rad *Hermana Dalmatina* (rođen početkom 12. stoljeća) bio je potaknut radom *Adelarda iz Bata* i početkom ljeta 1135. on je krenuo na studijsko putovanje po Istoku. Tom prilikom je upoznao arapsku znanost. Već 1138. je preveo astrološku raspravu *Proročica* koja je dio astronomskog djela od *Sahl ibn Bišra* iz 9. stoljeća. Adelardov prijevod *Abu Mašarova* astrološkog djela potaknuo je Hermana Dalmatina da prevede njegovo glavno djelo *Kitab al-madkhal al-kabir 'ala 'ilm ahkam an-nudžum* pod nazivom *Introductorium maius in astronomiam*.² Na sličan način bio je potaknut i preveo je Al-Horezmijeve tablice i Euklidove Elemente.

Grad Toledo bio je idealno mjesto za preuzimanje arapske znanosti. U njegovim bibliotekama bilo je obilje arapskih rukopisa, a mnogi su govorili arapski jezik što je olakšavalo međujezički protok informacija. Kozmopolitizam prevodilaca u Španiji je jasan po nekim od imena: *Robert iz Čestera*, *Herman Dalmatin*, *Plato iz Tivole*, *Gerard iz Kremone*, *Džon iz Sevilje* i drugi.

Među najveće sigurno spada *Gerard iz Kremone* (1114-1187) koji je na latinski preveo dijelove *Euklidovih Elemenata* koristeći arapsku verziju od *Tabita ibn-Kure* a koja je bila bolja od Adelardove. Sa njegovim prijevodom *Almagesta* iz godine 1175, na Zapadu Ptolomej je postao poznat. Isto tako,

---

² Ž. Dadić, *Herman Dalmatin*, Školska knjiga, Zagreb, 1996, str. 90.

Gerard je napisao jednu latinsku adaptaciju *Algebre od Al-Horezmija* mada je bio više poznat jedan raniji prijevod *Algebre*, iz godine 1145, koji je načinio Robert iz Čestera. Ove godine se smatraju rađanjem evropske algebre. Postojala je konfuzija oko imena Al-Horezmija u 12. stoljeću i od njegovog iskrivljenog latiniziranog imena nastao je pojam u matematici pod nazivom "algoritam". Bilo je otpora u Evropi prema prihvaćanju indijsko-arapske numeracije. Autori iz 13. stoljeća koji su popularisali ovaj vid numeracije zvali su se "*algoristi*", za razliku od onih koji su bili na tradiciji Boecija a zvali su se "*abakisti*". Abakusi su se koristili u 11. i 12. stoljeću, mada tradicija rasprava o upotrebi ove sprave doseže do antičke Gračke pa čak do Egipta i Babilona. Naziv sprave moguće da je izveden od grčke riječi $\alpha\beta\alpha\xi$, što znači ploča. "Abakisti" su isključivo koristili rimske brojeve u njihovim raspravama i nedostaci ovih brojeva se nisu osjećali zbog odsustva stvarnog računanja. Ti brojevi su bili jednostavni za bilježenje konačnog rezultata.³ Među "algoristima" posebno su se isticali: *Aleksandar iz Viledia* (1225), *Džon iz Halifaksa* (znan kao *Sacrobosco*) i *Leonardo iz Pize* (1180-1250) (znan kao Fibonacci).

Carmen de Algorismo od *Aleksandra* je poema u kojoj osnovne operacije sa cijelim brojevima su potpuno opisane i to sa upotrebom indijsko-arapskih cifara gdje se postupa sa nulom kao brojem. *Algorismus vulgaris* od *Sacrobosco*a prikazuje računanje a isto tako populariše njegov osnovni traktat iz astronomije pod nazivom *Sphera* koji je korišten u školama u kasnijem Srednjem vijeku. Knjiga *Liber abaci* (*Knjiga o abaku*) od *Fibonacci*a završena je 1202. godine i proslavljena je knjiga. Imala je neodgovarajući naslov. To nije djelo o abaku, nego je to vrlo iscrpno razmatranje algebarskih metoda i problema u kojima se upotrebljavaju indijsko-arapski brojevi u strogom zasnivanju i, nažalost, retorička forma izražavanja. *Liber abaci* je bila otvorena u idejama koje su djelovale skoro moderno, ali čija karakteristika je bila oba razmišljanja, islamskog i kršćanskog srednjovjekovlja, i tu su aritmetika i geometrija podržale jedna drugu. Ovo gledanje je, naravno, bilo oponašanje Al-Horezmijeve *Algebre*. *Liber abaci*, uprkos tome, sadrži više brojeva nego geometrije. U tom djelu je opisano "devet indijskih znakova" zajedno sa znakom 0. Indijci su nulu nazivali "sunja" što znači "prazno" a u prijevodu na arapski je

---

³ O tome vidi: G. Sarton, *Introduction to The History of Science*, The Williams and Wilkins Company, Baltimore, 1931, str. 756.

"asifr", odakle je proizašla riječ cifra (ciffra, chiffre, cipher, Ziffer), što je u evropskoj literaturi prvobitno označavalo nulu⁴. Naravno, Fibonacciev račun sa indijsko-arapskim brojevima je bio vrlo važan u procesu prenošenja arapskih znanosti. Bilo je velikog otpora prema uvođenju indijsko-arapskih cifara, jer je takva numeracija otežavala čitanje trgovačkih knjiga. Tek u 14. stoljeću italijanski trgovci su u svojim računskim knjigama počeli upotrebljavati neke arapske cifre. Međutim to je u Evropi u opću upotrebu ušlo tek u 16. stoljeću.

Prenošenje indijsko-arapskih cifara u Evropu

Srednjovjekovni arapski znanstvenici su koristili dva osnovna vida numeracije. Prvi je preuzet od Indijaca pod nazivom *indijske cifre* (arkam al-Hind) odakle su proizašle naše "arapske cifre". Drugi vid je bio slovna numeracija pod nazivom *džumal ili abdžad*. Krajem 8. stoljeća *Muhammad al-Fazari* je preveo indijski traktat iz astronomije pod nazivom *Siddhant* koji je na arapskom jeziku dobio naziv *Sindhind* i tada je shvaćeno preimućstvo pozicione numeracije sa deset cifara, uključujući i nulu, nad grčkim koje je bilo rasprostranjeno, u to vrijeme, na Bliskom Istoku. Indijski sistem numeracije je dobio široku primjenu na Bliskom i Srednjem Istoku zahvaljujući aritmetičkom traktatu *Muhameda al-Horezmija*.

Moderne numeracije sa pozicionim zapisom i nulom su zajedničko znane kao arapske numeracije, koje se razlikuju od rimske numeracije. Imena arapski i rimski jednostavno pokazuju na porijeklo i izvor, ona potvrđuju činjenicu da prva numeracija je bila prihvaćena od Arapa a slovna od Rimljana. Arapska numeracija, isto tako, razlikuje dva različita tipa cifara koje se karakteriziraju sa dva imena, *hindu* i *gubar* cifre. *Hindu* cifre su bile zajedničke među istočnim Arapima i još su prisutne u današnjem arapskom svijetu. *Gubar* cifre su se nalazile u Španiji među zapadnim Arapima. Riječ *gubar* znači *pijesak*. Ovaj termin sugerira da su ovi brojevi korišteni u vezi sa nekom vrstom pješčanog abakusa⁵. Njihove forme su varirale manje ili više ali se može utvrditi da *gubar* numeracija liči našoj modernoj numeraciji mnogo više nego *hindu*

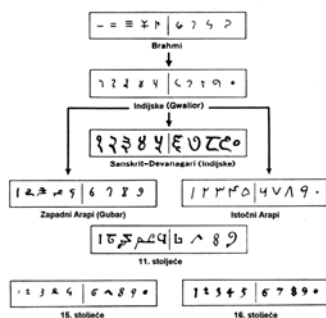
---

⁴ G. P. Matvievskaja, B. A. Rozenfeljd, *Matematiki i astronomi musulmanskogo srednevekovja i ih trudi (VIII – XVII vv.)*, knjiga 2, Nauka, Moskva, 1983, str. 16.

⁵ O tome vidi: G. Sarton, *Introduction to The History of Science*, The Williams and Wilkins Company, Baltimore, 1931, str. 663.

numeracija i ona je skoro identična sa formom abakus numeracije date u Boeciusovoj geometriji. Ime hindu numeracije je potpuno jasno. To jednostavno pokazuje porijeklo i izvor, to potvrđuje dobro zasnovanu činjenicu da su je Arapi naučili od Hindusa. Mnogo manje je jasno značenje termina gubar i porijeklo gubar numeracije.⁶ Predložena je teza od strane Vopkeove teorije i podržana od Ganca da gubar brojevi su bili šireni sa neopitagorejcima i da Arapi su učili njih direktno od Rimljana.⁷ Znac prvog tipa još i sada se upotrebljavaju u arapskom svijetu, dok je naš suvremeni sistem, najvjerojatnije, proizašao iz sistema "gubar" čiji su se znaci upotrebljavali u Španiji prije nego što su tamo došli Arapi. Najvjerojatnije su ih neopitagorejci prenijeli iz Aleksandrije na zapad mnogo ranije (oko 450. god.).

Arapska slovna numeracija je proizašla iz drevnosemitskih tradicija a bila je i analogna numeraciji koju su primjenjivali Grci. Kod Al-Birunija se nalazi objašnjenje: “ Označavanje brojeva sa arapskim slovima je stvar dogovora i konvencije; za to su potrebna za upotrebu slova u običnom poretku alfabeta a, b, th, itd. Zbog postojanja devet jedinica, devet desetica, devet stotica, koji, sa znakom za hiljadu, su obezbijedjeni sa dvadesetosam slova. Ovo je bilo rašireno među ljudima od knjige prije arapskog vremena”⁸

Slika 1. Oblici deset cifara iz različitih perioda⁹

Dva najstarija arapska rukopisa a koja sadrže gubar cifre su iz 874. i 888. godine. Konačno najstariji poznati europski datirani

⁶ S. Gandz, *The Origin of the Ghubar Numerals, or The Arabian Abacus and the Articuli*, Isis, XVI, 2, 49 (1931), str. 392-424.

⁷ O tome vidi: Ibid., 392-424.

⁸ Al-Biruni, *Astrology*, Luzac&Co., London, 1934, str. 40-41.

⁹ C. B. Boyer, *A History of Mathematics*, John Wiley and Sons, inc., New York, Chichester, Brisbane, Singapore, 1989, str. 237.

dokument, koji sadrži ove cifre, je latinski rukopis iz 976. godine. "Taj Gerbert i njegovi učenici su znali gubar brojeve i ta činjenica ne ostavlja više prostora za nesuglasice..."¹⁰

Renesansna evropska matematika

U srednjem vijeku teorijska matematika nije potpuno nestala. Njom su se bavili filozofi. Skolastičari su, povezujući izučavanja Platona i Aristotela, dolazili do zaključaka o suštini kretanja, kontinuuma i beskonačnosti. Slijedeći Aristotela, *Origen* je negirao postojanje aktualne beskonačnosti. *Sveti Augustin* u "*Božijem gradu*" tretira niz svih cijelih brojeva kao aktualnu beskonačnost. Pisci skolastičari srednjeg vijeka, među kojima je i *Toma Akvinski*, prihvatili su aristotelovsko nepostojanje aktualne beskonačnosti i svaki kontinuum promatrali su kao potencijalno djeljiv do beskonačnosti¹¹.

Isto tako, rastao je interes za praktičnom matematikom i tokom nekoliko stoljeća aritmetika i algebra su bile predavane van sveučilišta. Predavali su majstori računa koji nisu poznavali klasike. Dugo vremena smatralo se da dostignuća Grka i Arapa ne mogu biti prevaziđena nekim novim značajnim otkrićem.

Klasična matematika, koja je izvedena najviše iz elementarnih dijelova Euklidovih Elemenata, je bila dosta ezoterična disciplina i pristupačna samo onim sa visokim stupnjem pripremnih učenja. Iz tih razloga, otkrivanja grčkih rasprava iz ovog područja nisu učinjena u prvom ozbiljnom dodiru nastavka srednjovjekovne matematičke tradicije. Najpoznatija renesansna algebra, koja je bila među prvim, je izašla u Italiji. Kaluđer *Luka Pačoli* (1445-1514) je napisao matematičko djelo *Summa de arithmetica, geometrica, proportioni et proportionalita*¹² koje je direktan nastavak *Liber abaci* iz 1202. godine, bez spominjana prethodnika i posrednika koji su djelovali poslije Leonarda Pizanskog. Put za djelo *Summa* bio je pripremljen generacijom arapskih algebrista, posebno sa Al-Horezmijem, i izravno matematičkim djelom Leonarda Pizanskog. Ovo djelo je

---

¹⁰ S. Gandz, *The Origin of the Ghubar Numerals, or The Arabian Abacus and the Articuli*, Isis, XVI, 2, 49 (1931), str. 392-424.

¹¹ D. J. Strojck, *Kratak pregled istorije matematike*, Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd, str. 116.

¹² C. B. Boyer, *A History of Mathematics*, John Wiley and Sons, inc., New York, Chichester, Brisbane, Singapore, 1989, str. 278.

impresivna kompilacija materijala, sa izvorima koji općenito nisu naglašeni, iz područja aritmetike, algebre, Euklidove geometrije i uvoda u knjigovodstvo. Napisano je na italijanskom jeziku. Od tada su indijsko-arapske cifre bile općeprihvaćene.

Renesansa u znanosti je često predstavljala bljesak otkrivanja grčkih radova ali u matematici je to ipak bio nastavak srednjovjekovne tradicije.

Regiomontanus (1436-1476) je bio među najutjecajnijim matematičrima 15. stoljeća. Poslije putovanja i učenja u Italiji, Regiomontanus se vratio u Njemačku gdje je otvorio štampariju i opservatorij u Nirnbergu. On je, u astronomiji, upotpunio novu latinsku verziju *Ptolomejevog Almagesta* koja je potjecala od srednjovjekovne verzije a koja je izvedena od arapske. Regiomontanus je bio svjestan, kroz njegove kontakte sa Averoistima na italijanskim sveučilištima, da je arapska astronomija vodila računa oko usklađivanja između Aristotelove prirodne filozofije i Ptolomejevog sustava. Isto tako je sa sigurnošću znao da su *Oresme* i *Cusa* izgradili ozbiljnu mogućnost o kretanju Zemlje. To ga je potaklo na namjeru da reformira astronomiju i sigurno bi bio preteča *Kopernika* da ga u tome nije spriječila smrt. On nije dijelio humanističke apoteoze Helenizma i bio je spreman da prepozna važnost srednjovjekovne arapske i latinske algebre. Bio je blizak sa radovima Al-Horezmija i Fibonaćia. To mu je omogućilo da koristi algoritamske metode koje su razvili arapski algebristi, a što je preneseno u Evropu u 12. stoljeću. Algebra Regiomontanusa, slično kao kod Arapa, bila je retorička. On je bio upoznat sa radovima *Nasir ad-Dina at-Tusija* (1201-1274) i to je bio izvor njegove želje za zasnivanjem trigonometrije kao zasebne discipline, neovisne od astronomije. Njegovo djelo *De triangulis omnimodis*, koje predstavlja sistematično rješavanje trokuta, je ponovno rađanje trigonometrije. U italijanskim gradovima, u toku 15. stoljeća i kasnije, matematika je zauzimala istaknuto mjesto. Bolonjsko sveučilište bilo je, krajem 15. stoljeća, jedno od najvećih i najpoznatijih u Evropi. Studenti tog sveučilišta u raznim periodima bili su *Pačoli*, *Albreht Durer*, *Kopernik* i dr. Tu novu epohu karakterizira težnja da se usvoji znanost klasika i da se stvara nova, koja će prijeći granice koje su povukli klasici. Time je Evropa učila matematiku grčku, arapsku i latinsku koja je tekla kroz sveučilišta, crkvene prepisivače, rastuće trgovačke aktivnosti i kroz učenja drugih disciplina. Temelji mnogih znanstvenih razmatranja, u 15. stoljeću i kasnije, bila su

gledišta što su ih izgradili *Abu Mašar* i *Herman Dalmatin* a to je astrološka dopuna Aristotelove prirodne filozofije. Upravo takvo učenje Abu Mašara a koje je zastupao Herman Dalmatin bilo je prihvaćeno u kasnijem srednjem vijeku. Interes za učenjem arapskog znanstvenika *Abu Ali Hasana ibn al-Haitama* (965-1040), poznat na Zapadu kao *Alhazen*, trajao je sve do kasnog srednjeg vijeka. Alhazen je najveći dio svog života proveo u Španiji i bavio se optikom, matematikom, fizikom, medicinom i drugim granama znanosti. Eksperimentirao je i proučavao širenje svjetlosti i boja, optičke iluzije i refleksiju svjetlosti. Otkrio je zakone refrakcije svjetlosti promatrajući svjetlosne zrake kroz providne medije. Dao je prvi opis različitih dijelova oka i dao je znanstveno objašnjenje procesa viđenja. On je opovrgao Ptolomejevu i Euklidovu teoriju viđenja da oko šalje zrake na objekt viđenja i po njegovoj teoriji zrake potječu iz objekta viđenja a ne iz oka. On je, također, pokušao da objasni biokularno viđenje, i dao je korektno objašnjenje jasnog povećanja veličine Sunca i Mjeseca kada su blizu horizonta i poznat je po najranijoj upotrebi camere obscurae. Kroz ova široka istraživanja optike, Alhazen se smatra tvorcom moderne optike. Njegova knjiga *Kitab al-Manazir*, inspirirana radom Ptolomeja o refleksiji i refrakciji, prevedena je na latinski početkom 13. stoljeća i na Zapadu je bila poznata pod nazivom *Perspectiva* ili *De aspectibus*. *Witelo* je bio poznati znanstvenik iz tog vremena i smatrao se najboljim tumačem Alhazena. Prema *Witelovoj Perspectivi*, godine 1572. *Fridrich Risner* je objavio isto djelo pod nazivom *Optical thesaurus Alhazeni Arabis*. Alhazenovi radovi su utjecali na *Leonarda da Vinčija*, *Franu Petrića*¹³, *Johannesa Keplera* i druge. Značajni su Alhazenovi radovi iz matematike a posebno pokušaj dokaza petog Euklidovog postulata, što na izvjestan način predstavlja izvor neeuklidskih geometrija.

U 16. stoljeću u Evropi dolazi do pojave novih ideja u matematici a koje su, uglavnom, vezane za *F. Vijeta* (1540-1603). Njegov najveći uspjeh je usavršavanje teorija jednadžbi što je prisutno u djelu *Uvod u analitičku vještinu* (1591). Bio je među prvima koji je brojeve predstavljao slovima i njegova "*logistica speciosa*" označava pojavu opće simbolike. Druga značajna tekovina u usavršavanju numeričke tehnike bilo je otkriće *logaritama*. To

---

¹³ Petriću su bile poznate Witelove ideje o teoriji svjetlosti i njima se služio kao izvorom i u slučaju kada je neke ideje i odbacivao. O tome vidi: F. Petrić, *Nova sveopća filozofija*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1979., str. 123.

pripada škotskom lordu *Džonu Neperu* koji je godine 1614. štampao *Opis divnog kanona logaritma*. Godine 1624, *Brigs* je objavio *Logaritamsku aritmetiku*. U redove velikih matematičara ovog perioda pripada i *Marin Getaldić*, rođen 1568. godine u Dubrovniku gdje je i umro 1626. godine. Njegov najznačajniji rad *O matematičkom rješenju i konstrukcijama* daje ideje o primjeni algebre u geometriji i time se može smatrati pretečom *Ferme* i *Dekarta*. Time matematika u 16. i 17. stoljeću, sa novim idejama i načinom izražavanja, dobija jaki poticaj za daljnjim razvojem, kreće drugim tokom i postiže velike rezultate.

Ulazak Bosne u sferu islamsko-orijentalne civilizacije

Pad Bosne i Hercegovine pod tursku vlast doveo je do prekretnice u političkom, ekonomskom i kulturnom životu. Naime, s osmanskom vladavinom Bošnjaci su ušli u sferu islamsko – orijentalne civilizacije koja se odražavala u svim aspektima života. S time je i pisana riječ bivala dominantnija i rukopisna knjiga u to vrijeme doživljava procvat. U prvoj etapi osmanske vlasti rukopisna knjiga se uvozila iz značajnijih orijentalnih centara tog vremena, pa se na taj način privatne biblioteke obogaćuju djelima koja su bila iz oblasti religije, filozofije, književnosti, mistike, lingvistike, astronomije, matematike, geografije, medicine i drugih znanosti.

U vremenu od 15. stoljeća do sredine druge polovine 19. stoljeća formirane su brojne biblioteke, privatne i javne, a koje su sadržavale orijentalne rukopise iz različitih oblasti znanosti. Najznačajnija bosansko–hercegovačka biblioteka u vrijeme turske vladavine, koja nije gubila primat ni u austrougarskom periodu, jeste *Gazi Husrev–begova biblioteka* u Sarajevu, koju je osnovao *Gazi Husrev–beg* zakladnicom za medresu 1537. godine. Biblioteka je posjedovala i još uvijek posjeduje dosta turskih, arapskih i persijskih rukopisa iz oblasti svih znanosti a samim tim i iz oblasti egzaktnih znanosti. Isto tako biblioteka čuva i djela bosansko-hercegovačkih autora koji su stvarali na orijentalnim jezicima.

Ova biblioteka čuva izvjestan broj matematičkih rukopisa čiji su autori iz različitih islamskih zemalja. Čak je većina rukopisa prepisana van prostora Bosne.

5.1. Lista orijentalnih rukopisa iz matematike koji se čuvaju u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu¹⁴

U popisu su navedeni slijedeći podaci: ime autora koji je napisao djelo sa osnovnim biografskim podacim, prijepisi njegovih djela sa signaturama koji se čuvaju u Gazi Husrev-begovoj biblioteci i godina i ime prepisivača ako su poznati.

1. *Šihab ad-Din Abu-l-'Abbas Ahmad ibn Muhammad ibn 'Imad ibn al-Haim al-Faradi* (1355-1412) - rodio se u Kairu, predavao matematiku u medresi Salahija u Jerusalimu, umro u Jerusalimu.

Prijepisi njegovih matematičkih djela iz 1550. godine na arapskom jeziku a koji su sačuvani u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu su:

- I) *Nuzha an-nuzzar fi-l-hisab* /Zadovoljstvo promatranja u aritmetici pojma gubar (cifra)/, R-2440/1.
- II) *Al-Wasila fi 'ilm al-hisab* /Pomoć u aritmetici/, R-2440/3.
- III) *Al-Mugni' fi-l-džabr wal-muqabala* /Dovoljno o al-džabr wal-muqabala/, R-2440/4.
- IV) *Al-Musri' muhtasar al-Mumti' fi šarh* /Brzo skraćena zanimljivost u komentaru o al-džabr wal-muqabala/, R-2440/5.
- V) *Risala fi 'ilm al-hisab* /Traktat o znanosti aritmetike/, R-2440/7.

2. *Šams ad-Din Muhammad ibn Ašraf al-Husaini as-Samarkandi al-Maragi* (druga polovina XIII stoljeća), iz Samarkanda i autor mnogih djela iz područja filozofije, teologije, logike, prava, matematike i astronomije. Radio je u maraginskoj opservatoriji At-Tusija. Njegovo najpoznatije djelo je *Aškal at-ta'sis* /Ponuda dokaza/ koje sadrži matematiku, prirodne znanosti i filozofiju.

U Gazi Husrev-begovoj biblioteci je prijepis njegovog djela:

- I) *Aškal at-ta'sis* /Ponuda dokaza/, prijepis je iz 1721. godine, R-623/1.

---

¹⁴Popis je napravljen na osnovu ličnog uvida a podaci o nekim autorima su preuzeti iz dostupne literatura. O ovome vidi: Islamski kalendar i astronomija, priredio dr. Enes Kujundžić, El-kalem, 1991., str. 29-36. i 88-91. i G. P. Matvievskaia, B. A. Rozenfel'd, Matematika i astronomi musulmansko srednevekovja i ih trudi (VIII – XVII vv.), knjiga 2, Nauka, Moskva, 1983, str. 579-584, 643, 422-423, 569, 487, 472-474.

3. *Šams ad-Din Muhammad ibn Mubarakšah Mirak al-Buhari al-Haravi* (umro oko 1340. godine), vjerovatno rodom iz Buhare. Napisao je komentar na djelo *Aškal at-ta'sis /Ponuda dokaza/* od Šams ad-Dina as-Samarkandija.

U Gazi Husrev-begovoj biblioteci je prijepis njegovog djela:

I) *Šarh Aškal at-ta'sis /Komentar o Ponuda dokaza/*, prijepis je iz 1476. godine, R-2526.

4. *Salah ad-Din Musa ibn Muhammad ibn Mahmud Kazi-zade ar-Rumi* (1360-1437), rodom iz Burse, sin sudije(kazi-zade), radio u Samarkandu.

U Gazi Husrev-begovoj biblioteci je prijepis njegovog djela:

I) *Šarh Aškal at-ta'sis /Komentar o Ponuda dokaza/*, R-1889.

5. *Šaraf ad-Din Jahia al-'Amriti al-Azhari al-Ansari* (druga polovina XVI stoljeća), pjesnik i matematičar. Napisao matematičko djelo u stihovima pod nazivom *Al-Manzuma fi-l-hisab /Poema o matematici/*.

U Gazi Husrev-begov biblioteci je prijepis njegovog djela:

i) *Al-Manzuma fi-l-hisab /Poema o matematici/*, R-1749.

6. *Hasan ibn Abu Talib zvani Abu Mahasin al-Baihaki al-Horasani*, autor nije registrovan ni u istočnim ni u zapadnim izvorima. Napisao je matematičko djelo *Muhtasar fi'ilm al-hisab*.

U Gazi Husrev-begovoj biblioteci se nalazi prijepis njegovog djela:

I) *Muhtasar fi 'ilm al-hisab /Osnove matematike/*, prepisao Imad ibn Muhammad al-Džili 1340. godine. Za sada je jedini registrovani primjerak u svijetu.

7. *Baha ad-Din Muhammad ibn Husain al-'Amili* (1547-1622), rođen u Balbeku, učio u Iranu, bio je šeih-al-islam pri dvoru šaha Abaza I u Isfahanu. Poznati je matematičar, astronom i filozof. Napisao je matematičko djelo *Hulasa al-hisab /Suština matematike/* koje je postiglo veliku popularnost u vremenu od XVII do XIX stoljeća. O tome svjedoče mnogobrojni prijepisi koji se čuvaju u različitim svjetskim bibliotekama.

U gazi Husrev-begovoj biblioteci se, isto tako, nalazi nekoliko prijepisa njegovog djela:

- I) *Hulasa al-hisab* /Suština matematike/, prepisivač je nepoznat i prijepis je iz 1678. godine. R-467.
- II) *Hulasa al-hisab* /Suština matematike/, prepisivač i godina prijepisa su nepoznati. R-2551.
- III) *Hulasa al-hisab* /Suština matematike/, prepisao hadži Osman ibn hadži Omer 1664. godine. R-1418.
- IV) *Hulasa al-hisab* /Suština matematike/, prijepis je iz 1723. godine i prepisivač je nepoznat. R-1660/4.
- V) *Hulasa al-hisab* /Suština matematike/, štampano u Istanbulu 1851. godine. O-3494.

8. 'Umar b. Ahmad al-Ma'i al-Čilli (XVII-XVIII stoljeće), filozof, matematičar i astronom. Napisao je komentar na djelo od al-Amilija.

U Gazi Husrev-begovoj biblioteci je sačuvan prijepis njegovog djela:

I) *Šarh ar-risala al-baha'yya fi'l-hisab* /Komentar na djelo Suština matematike/, R-551.

9. 'Abd ar-Rahim ibn Abi Bakr al-Mar'aši (umro 1636. godine), turski matematičar. Napisao je komentar na djelo Suština matematike.

U Gazi Husrev-begovoj biblioteci je sačuvan prijepis njegovog djela:

I) *Šarh al baha'yya fi'l-hisab* /Komentar na djelo Suština matematike/. R-1463.

10. Ramadan b. Ali Husayn al-Gazuri. Napisao je komentar na djelo Suština matematike.

U Gazi Husrev-begovoj biblioteci je sačuvan prijepis njegovog djela:

I) *Risala fi'l-hisab* /Komentar o matematici/. R-1478/1.

11. *Risala fi' bayan 'arqam al-hindi* /Komentar o indijskim ciframa/, autor i godina nastanka nepoznati. R-1466/1.

12. *Karađoz Abdulah*, napisao matematičko djelo o osnovnim principima matematike i računovodstva. U Gazi Husrev-begovoj

biblioteci je njegov rukopis: *Risala fi'l al-hisab* /Komentar o matematici/. R-3493.

Na osnovu pronađenih rukopisa može se ustanoviti da je bilo Bošnjaka koji su se bavili matematikom i iza sebe ostavili matematička djela. Oni su uglavnom napisali matematička djela van Bosne. Najpoznatiji su:

1) *Nasuh ibn 'Ali as-Salaki al-Matrakči* (umro 1583. godine), rođen u Bosni, matematičar i radio je u Istanbulu. Napisao je slijedeća matematička djela:

- I) *Džamal al-hussab fi kamal al-hisab* /Ljepota računanja i savršenstvo aritmetike/.
- II) *'Umda al-hisab fi farud al-makdira bi-l-kullijjat* /Oslonac aritmetike u pretpostavci svih veličina/.
- III) *Kan'-anijja fi'ilm al-hisab* /Posvećeno Kan'anu (knjiga) o aritmetici/.

2) *Muhammad ibn Musa al-Bosnavi* (umro 1636. godine), iz Bosne, matematičar.

Napisao je matematičko djelo pod nazivom:

I) *Risala fi džizr al-asamm* /Komentar o gluhom (iracionalnom) korijenu/.

3) *Darwiš Husam Bošnaq*, iz Bosne, je iza sebe ostavio matematičku raspravu na turskom jeziku pod nazivom:

I) *Lum'at al-fawa'id* /Odsjaj koristi/.

4) *Ahmed Hatem Bjelopoljak* (umro 1754), čije je puno ime *Hatam šaih Ahmad Qadi-zade Aqowali*, iz Bosne, je iza sebe ostavio matematičko djelo:

I) *Šarh 'Al-Lum'a fi'l hisab'* /Komentar 'Odsjaj znanosti matematike'/.¹⁵

---

¹⁵ Biografije pojedinih autora se nalaze u: G. P. Matvievskaia, B. A. Rozenfel'd, *Matematiki i astronomi musulmanskogo srednevekovja i ih trudi (VIII-XVII vv.)*, knjiga 2, Nauka, Moskva, 1983, str. 422, 472, 487, 562, 569, 595 i 643.

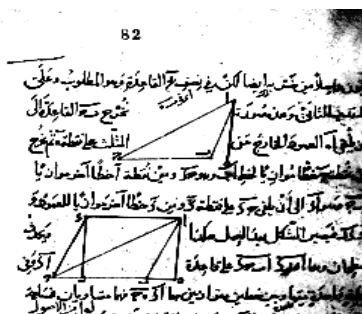
O tome vidi: S. Balić, *Kultura Bošnjaka*, drugo izdanje, Zagreb, 1994, str. 84-85. i A. Ljubović i S. Grozdanić, *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na*

To je komentar na djelo *al-Lum'a* od *Ahmada ibn Ha'ima* (umro 1412.).

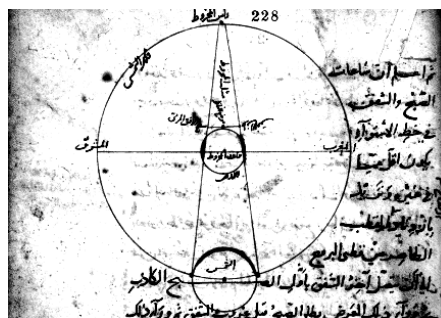
5.2. Matematički rukopis R-998 koji se čuva u gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu

Zbirka pod registarskim brojem R-998 (na koricama je oznaka T-998 što predstavlja trezorski primjerak) se sastoji od dva rukopisa. Prvi rukopis je matematičko djelo pod nazivom *Muhtasar fi 'ilm al hisab* a drugi rukopis je djelo iz oblasti astronomije pod nazivom *Kitab fi 'ilm an-nudžum*. Oba djela je napisao *Hasan ibn Abu Talib* zvani *Abu Mahasin al-Baihaki al-Horasani*.

Zbirka ima 270 listova koji su dimenzija 23x16/17x11/. Pismo je nash tadwini i svaki list ima 17 redova. Papir je arapskog (istočnog) porijekla izrađen od pamuka i konoplje, deblji, žućkasto tamne boje. Mastilo je crne boje, izuzetno dobrog kvaliteta, neporozno na dodir sa vodom. Naslovi poglavlja i značajnije riječi su pisani krupnijim slovima. Brojevi, tačke i ukrasni elementi su pisani crvenim mastilom. Po marginama ima nešto komentara koji su pisani rukom istog prepisivača. Listovi su sa kustodama.

Sl. 2. a.

Sl. 2. b.

Rukopis djela iz matematike (Sl. 2. a. predstavlja dokaz stava o računanju površine paralelograma gdje se autor poziva na neke stavove iz Euklidovih Elemenata) pod nazivom *Muhtasar fi 'ilm al hisab* ima 137 listova. Naslov djela nije eksplicitno naveden dok se ime autora nalazi na prvom listu. Djelo ima početak: “Ovo je skraćeni prikaz slabog i grješnog Allahovog roba Hasana ibn

---

orijentalnim jezicima, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1995, str. 103-104.

Abu Taliba zvanog Abu Mahasin al-Baihaki al-Horasani...". Djelo se završava kolofonom u kome stoji bilješka prepisivača : "Završeno pisanje četvrtak 10. džumad el-ula godine 741., Imad ibn Muhamed el-Džili. Neka Allah oprostí njemu i njegovim roditeljima." /Vidjeti list 136/ Prema tome djelo je prepisano 2. novembra 1340. godine. U dostupnim izvorima, kako zapadnim tako i istočnim, nije evidentiran ni autor ni naziv djela.¹⁶ "Odsustvuju podaci po kojim bi se sudilo o matematičaru u 13. – 14. stoljeća Srednje Azije. Malo je poznatih radova iz tog perioda. Više o njima znamo po imenima i raspoloživo krajnje oskudno o njihovim radovima."¹⁷

Rukopis djela iz oblasti astronomije (Sl. 2.b. predstavlja skicu koja se nalazi u ovom astronomskom rukopisu) pod nazivom *Kitab fi 'ilm an-nudžum* napisao je pomenuti autor. Nedostaje početak djela. Ima 138 listova. Pisano je rukom istog prepisivača. Pojedine riječi su podvučene crvenom linijom. Na više mijesta, crtežima rađenim crvenim mastilom, prikazan je položaj nebeskih tijela. Po marginama ima komentara i nešto interlinearnih bilješki pisanih rukom istog prepisivača. Listovi su sa kustosama. Djelo se završava kolofonom u kojem stoji bilješka: "Sakupljač ovog djela je ponizni skrušeni rob svemogućeg Boga Hasan ibn Abu Talib zvani Abu Mahasin al-Baihaki al-Horasani. Bog popravio njegovo stanje i sačuvao ga od zla i dao da završeci njegovih poslova na ovom i budućem svijetu budu dobri. Uslišaj Gospodaru svjetova pravo Muhameda i sve njegove porodice odabrane i čiste." Datum prijepisa i prepisivač nisu navedeni. Papir i rukopis su isti kao kod prijepisa matematičkog djela. Može se zaključiti da je isti prepisivač i da je djelo prepisano u istom periodu kad i matematičko djelo. Na kraju zbirke se nalaze četiri zaštitna lista

---

¹⁶ O ovom je konsultovana sva relevantna literatura, a o tome bilježe i katalogisti Gazi Husrev-begove biblioteke koji su na prednjoj strani napisali konstataciju o jedinstvenosti ovog rukopisa. Časopis *Radovi matematički*, u izdanju Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, na naslovnim stranama vol.1 no.1, vol.3 no.1, vol. 6 no.1 i vo.7 no.1 (od 1985-1991) je prezentirao 18., 82., 98. i 90. stranu ovog rukopisa. Uredništvo časopisa je dalo osnovne podatke o rukopisu. Prof. dr. Fuat Sezgin, direktor Instituta za povijest arapsko-islamskih znanosti u Frankfurtu, obavijestio me da u bio-bibliografskim izvorima nije našao ime ovog autora. Daljnja elaboracija o tome i činjenice do kojih se došlo, slijede u narednom dijelu ovog rada.

¹⁷ G. P. Matvievskaia - H. Tllašev, *Matematičeskie i astronomičeskie rukopisi učenjih Srednei Azii X – XVIII vv.*, Fan, Taškent, 1981., str. 3.

novijeg datuma, umetnuta naknadno prilikom posljednjeg korićenja. Povez je polukožni, novijeg datuma.

Do sada su bila poznata samo ova dva rukopisa, dok autor nije registriran u nama dostupnoj literaturi. Posljednja pretraživanja preko Interneta¹⁸ su omogućila da se ustanovi da postoji još jedan prijepis astronomske djela a koji se čuva u biblioteci *Astani Kodse Razi* u Mešhedu u Iranu i vodi se pod registarskim brojem MS12138 pod nazivom *Tuhfei Rašidija*. U katalogu biblioteke, vol.10, str. 26-27., je kratak opis rukopisa.

U oba rukopisa nedostaje početak i to kod onog koji se čuva u Mešhedu samo početni dio a kod onog koji se čuva u Sarajevu nedostaje skoro čitavo prvo poglavlje uvodnog dijela. Naime od prvog poglavlja je sačuvana samo posljednja strana. Upoređivanjem završetaka oba rukopisa došlo se do zaključka da je u pitanju isto astronomsko djelo. Međutim može se primijetiti da je prijepis iz Mešheda prepisan 1663. godine, dakle 323. godine poslije prijepisa koji se nalazi u Sarajevu. Prema tome može se zaključiti da su se djela Hasana ibn Abu Taliba prepisivala u dosta velikom vremenskom intervalu. Rijetkost tih prijepisa je vjerojatno prouzrokovana njihovim uništavanjem. S druge strane to je dovelo do toga da se ta djela nisu analizirala pa je vjerovatno odatle činjenica da se autor ne navodi ni u jednom relevantnom izvoru.¹⁹

Sigurno se može tvrditi da je Hasan ibn Abu Talib živio u Baihakiu (Horasan) i da je bio šiitski musliman kao i većina iz te oblasti. U matematičkom djelu pominje velikog matematičara Abu-r-Raihana al-Birunija (973-1048). Prema tome nije mogao živjeti prije 9. stoljeća. Prijepis matematičkog djela koje se čuva u

---

¹⁸ Preko Interneta sam ostvario najuspješniju komunikaciju sa znanstvenicima iz Irana. Posebno sa Muhammadom Bagheriem koji je direktor History of Science Department in Encycloaedia Islamica Foundation u Teheranu i profesor povijesti matematike na Šarif Tehnološkom Univerzitetu u Teheranu. Njegovi saradnici su pronašli astronomski rukopis u Mešhedu i dostavili mi kopiju dijela iz kataloga gdje je navedeno to djelo. Isto tako su provjerili i druge kataloge različitih biblioteka i konsultovali su Ahmada Manzavija poznatog katalogistu rukopisa u Iranu. Bagheri je isto tako provjerio Loghatnamaie Dehkoda (Dekhoda rječnik) i Zari'a ila tasanif al-shi'a od Agha Bozorog Teherania. Podatke o Hasanu Abu Talibu nisu pronašli.

¹⁹ Moje pitanje o autoru Hasanu ibn. Abu Talibu je bilo upućeno na sve adrese u svijetu a do kojih sam moga doći. Nisam dobio nikakvu informaciju a koja bi išla u prilog tome da je autor registrovan u adekvatnoj literaturi. Možda jedini put kojim se nešto više može saznati je traganje i za ostalim prijepisima njegovih djela, ako postoje.

Sarajevu je iz godine 1340. Prema tome on je mogao živjeti u vremenu od 9. pa do prve polovine 14. stoljeća.

Poslije uobičajene invokacije, autor navodi da je ovo kratak prikaz kojeg je uradio iz računa i sadrži glavne principe havi'a (vazdušne) i rad sa tahtom i turabom. To su ustvari principi računanja napamet i pisanjem po površini odnosno po pijesku. U ovaj dio spada i "ono što sam se okoristio od pametnih". Autor navodi da je ovo dijelo napisao u znak sijećanja na njegovog vođu Habibullaha Alia ibn Abu Taliba i navodi "On mi je još od prije naredio da za njega napišem osnove iz računanja i principe geometrije".²⁰

Djelo se sastoji od uvoda, tri glave i završnog dijela u kojem su rijetkosti a koje su vezane sa ovom problematikom. Prva glava je iz područja aritmetike i prvi dio se odnosi na aritmetičke operacije sa cijelim i iracionalnim pozitivnim brojevima a drugi dio je o razlomcima. Druga glava je iz područja geometrije i ima uvod i četiri dijela. Sadrži planimetrijsku i stereometrijsku problematiku. Autor dokazuje pravila računanja površina ravnih figura pozivajući se na stavove iz Euklidovih Elemenata. Treća glava je iz područja algebre i obuhvata proporcije, rješavanje linearnih i kvadratnih jednačina. U sklopu ove glave su neobični zadaci a koji su vezani za prethodno iznešene oblasti.

Suštinski, djelo se sastoji iz tri matematičke oblasti i to aritmetike, geometrije i algebre. Autor ne navodi u eksplicitnom obliku naziv djela ali u uvodu navodi da su ovo samo glavni principi matematike i u tradiciji islamske mediavalne matematike uobičajeno je bilo da se pišu djela oblika repetitorija. Njihovi nazivi su bili ili Hulasa al hisab ili Muhtasar fi 'ilm al hisab. To je rukovodilo popisivača u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu da mu da ovaj naziv mada ono sistematičnošću, povezanosti, obimom i dokazima koji su prisutni u ovom djelu nadilazi oblik takvih djela.

Može se izvući opći zaključak da je autor ovog djela vjerovatno živio u XII ili XIII stoljeću. Napisao je dosta opširno djelo koje je sveobuhvatno i koje u pojedinim svojim dijelovima posjeduje dokaze. U teoretskoj matematici djelo je potpuno oslonjeno na Euklidove Elemente što implicira općeniti karakter srednjovjekovne arapske matematike.

---

²⁰ R-998, *Matematički rukopis*, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, 1340., str. 1.

S druge strane autor je, od svojih savremenika, najbliži aritmetičkim djelima At-Tusija. Izuzev njega on preuzima neke stavove od starijih matematičara kao što je bio Al-Biruni čiji ime autor navodi u ovom djelu. Matematička djela ovog tipa su uglavnom bila kompilacijska djela jer se željelo biti što praktičniji i koncizniji u ovladavanju matematičke problematike. Međutim, uzimajući prethodno u obzir, može se zaključiti da ovo djelo nadilazi taj tip. Ono sigurno za svoje vrijeme predstavlja mali pomak u tom smislu i pokazuje da pripada stvaralačkom periodu srednjovjekovne arapske matematike. Isto tako, kroz izložene dokaze, može se zaključiti da autor posjeduje kreativnu slobodu naspram Euklidovih Elemenata i time pokazuje zrelost faze matematike u kojoj se ona nalazila.

Danas ovo djelo daje cjeloviti uvid u povijest srednjovjekovne arapske matematike a s obzirom na rijetkost sačuvanih rukopisa iz ovog perioda ono postaje još vrijednije. S obzirom da se rukopis nalazi u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu i da je korišten na ovom tlu sigurno je imao utjecaj na matematičku naobrazbu u Bosni i Hercegovini za vrijeme Osmanske vladavine. Samim tim ovaj rukopis spada u dio kulturne baštine Bosne i Hercegovine.

Utjecaj evropske matematike na arapsku matematiku

Na osnovu popisa matematičkih rukopisa koji se čuvaju u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu može se općenito zaključiti da djela pripadaju klasičnom arapskom periodu. Prema tome, ta djela su služila za proučavanje arapske matematike klasičnog perioda. Komentari novijih datuma i djela Bošnjaka koja su napisana u osmanskoj Turskoj su, uglavnom, komentari na arapske prethodnike ili priručnici koji su proizašli iz takvih djela. Znači, da su osmanski Turci pokušali očuvati nivo arapskih znanosti što im, naprimjer u matematici, nije uspjelo. Čak pad nivoa matematike nisu uspjeli zaustaviti. Međutim, uspjeli su sačuvati mnogobrojna djela iz arapskih znanosti.

Postavlja se pitanje da li su, nakon dolaska Turaka u Bosnu, postojali kontakti između islamske i zapadnoevropske znanosti, a koji su se odvijali na ovom i hrvatskom prostoru? To pitanje nije dovoljno istraženo, ali se sa sigurnošću može tvrditi, ako su postojali, da su oni bili neznatni.

Franjevci su djelovali u Bosni za vrijeme turske vladavine, u kojoj se njegovala islamska kultura, pa su vjerovatno djelimično poznavali neke orijentalne rukopise islamskih znanosti. Isto tako franjevci u Bosni su studirali u zapadnoevropskim zemljama gdje su usvajali matematička znanja koja su prenesena u Evropu iz islamskog svijeta drugim putem a koja su nastala u doba najvećeg procvata islamskih znanosti. Prema tome oni su već poznavali matematička znanja koja su se mogla naći u arapskim rukopisima u Bosni pa posredovanje franjevac na kontaktima islamske i evropske matematike je neznatno ili nikakvo.

Drugo važno pitanje je mogućnost obrnutog komuniciranja, odnosno pitanje utjecaja zapadnoevropske znanosti na islamske matematičke i astronomske rukopise koji su nastali u vrijeme turske vladavine. Jedna činjenica, koja ukazuje na takvu mogućnost, je turski rukopis *Beyan-i kesr-i a'sar-i ka'ide-i logaritme – Tumačenje razlomka s nazivnikom deset po logaritamskim pravilima*, koji se nalazi u Orijentalnoj zbirci Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Prema katalogu u Orijentalnoj zbirci Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti tekst je prepisan godine 1650. Međutim postoji više naznaka da je on prepisan u 18. stoljeću. Logaritme je otkrio John Napier oko godine 1594., a svoje otkriće objavio godine 1614. Međutim, islamski znanstvenici, mada su unaprijedili matematičko znanje od 12. do 17. stoljeća, nisu došli do pojma logaritma. U tom slučaju, autor ovog rukopisa o logaritmima morao je taj pojam upoznati iz radova nastalih u zapadnoj Evropi.²¹

U osmanskoj Turskoj, u vrijeme *Selima III* (1780-1807), došlo je do utjecaja europske znanosti. Naime, moderna matematika je u osmansku Tursku dolazila preko vojnih znanosti. Međutim, djela iz ovoga perioda pokazuju da se s jedne strane težilo uvođenju matematike i prirodnih znanosti radi reformiranja vojske, dok su na drugoj strani znanstvenici u medresama nastavljali da pišu i prevode djela koja pripadaju starom dobu. Na taj je način u znanstvenom svijetu došlo do podvajanja.

Husein Rifki je bez sumnje bio jedna od ključnih ličnosti koje su prihvaćale utjecaj Zapada, naročito u oblasti matematike, astronomije i fizike. Međutim, način na koji su znanja prenošena bio je na nivou novinskih informacije, dakle nisu objašnjavani

---

²¹ O tome vidi: Žarko Dadić, *Hrvati i egzaktne znanosti u osvitu novovjekovlja*, Naprijed, Zagreb, 1994, str. 281-285.

principi na kojima je počivala određena znanost. *Husein Rifki* je napisao djelo *Mecmu'at-ul Muhendisin* u kojem je koristio zapadne izvore, a koje sadrži matematiku, mehaniku i opis sprave za mjerenje razdaljina na moru. Posebno su značajni neki njegovi prijevodi. Sigurno, najznačajniji od njih je prijevod *Euklidovih Elemenata* od *Bonnycastle* sa engleskog na turski jezik. Prijevod je objavljen 1789. godine. Husein Rifki kaže da je Bonycastle modernizirao Euklida. Među znanstvenicima koji su doprinijeli da Osmanlije upoznaju zapadnu znanost bio je i *Ibrahim Edhem-paša* koji je živio u Egiptu. Vojnicima je držao časove iz crtanja karata, a oficirima iz aritmetike i geometrije. Značajno je njegovo djelo na turskom jeziku *Usul-u hendese*, koje predstavlja prijevod djela od *Legendrea*²² (1752-1834). U ovu knjigu je uvrstio i prijevod nekih teorema iz *Lacroixove*²³ knjige o geometriji, koje je on smatrao važnim. Izbor ove knjige je bio veoma dobar, jer je Legendre postao najslavniji matematičar u Francuskoj u 19. stoljeću. Dvije godine nakon što je *Usul-u hendese* preveden na turski, na arapski ga je preveo izvjesni *Mehmed Ismed*. Djelo je štampano u Egiptu pod naslovom *Mu'cem-ul Matbuat*.²⁴ Ovi primjeri pokazuju da da je u toku 18. stoljeća započeo utjecaj zapadnih znanosti na znanost osmanskih Turaka, a samim tim i na arapske znanosti. Pojavaom matematičkog djela *Mu'cem-ul Matbuat* na arapskom jeziku konačno se zatvara potpuni krug međusobnih utjecaja arapskih i evropskih znanosti.

Zaključna razmatranja

Grčke rasprave iz matematike u srednjovjekovnoj Evropi nisu bile otkrivene u prvom njihovom dodiru. Klasična matematika je bila uglavnom izvedena iz Euklidovih Elemenata. S obzirom na ezoteričnost, ovo antičko djelo je bilo pristupačno samo uskom krugu visoko educiranih pojedinaca. Zato je razvoj matematike u vrijeme renesanse morao biti nastavak tradicije arapskog Istoka i latinske Evrope. Bosna i Hercegovina, padom pod osmansku Tursku, našla se u orijentalnom civilizacijskom krugu u kojem se

---

²² Adrian Marie Legendre (1752-1834) – Njegova najšire poznata knjiga je bila *Elements de geometrie* koja je publicirana 1794. godine i bila je dosta prilagođena kao zamjena za Euklida u Evropi.

²³ Sylvestre Francois Lacroix (1765-1843).

²⁴ O tome vidi: A. Adnan Adivar, *Nauka kod osmanskih Turaka*, Islamska pedagoška akademija, Zenica, 1999, str. 223-323.

njegovala srednjovjekovna arapska matematika. Time u Evropi se dešavaju dva odvojena obrazovna sistema a samim time i različite recepcije matematike. U jednom slučaju je izučavanje srednjovjekovne arapske matematike a u drugom slučaju razvoj evropske matematike kao nastavka arapske srednjovjekovne tradicije i latinske evropske tradicije. Napokon naglim razvojem evropske znanosti, a time i matematike, dolazi do njenog utjecaja na orijentalne znanosti a preko osmanske Turske.

Izvor i literatura

1. Adivar, A. Adnan: *Nauka kod osmanskih Turaka*, Islamska pedagoška akademija, Zenica, 1999.
2. Al-Biruni, *Astrology*, Luzac&Co., London, 1934.
3. Balić, S.: *Kultura Bošnjaka*, drugo izdanje, Zagreb, 1994.
4. Boyer, C. B.: *A History of Mathematics*, John Wiley and Sons, inc., New York, Chichester, Brisbane, Singapore, 1989.
5. Dadić, Ž.: *Herman Dalmatin*, Školska knjiga, Zagreb, 1996.
6. Dadić, Žarko: *Hrvati i egzaktne znanosti u osvitu novovjekovlja*, Naprijed, Zagreb, 1994.
7. Gandz, S.: *The Origin of the Ghubar Numerals, or The Arabian Abacus and the Articuli*,
8. Isis, XVI, 2, 49 (1931), str. 392-424.
9. *Islamski kalendar i astronomija*, priredio dr. Enes Kujundžić, El-kalem, Sarajevo, 1991.
10. Ljubović A. i Grozdanić, S.: *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 199504.
11. Matvievskaja G. P. - Tllašev, H.: *Matematičeskie i astronomičeskie rukopisi učenjih Srednei Azii X – XVIII vv.*, Fan, Taškent, 1981.
12. Matvievskaja, G. P. i Rozenfeljd, B.A.: *Matematiki i astronomi musulmanskogo srednevekovja i ih trudi (VIII – XVII vv.)*, knjiga 2, Nauka, Moskva, 1983, str. 16.
13. Petrić, F.: *Nova sveopća filozofija*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1979, str. 123.
14. *R-998, Matematički rukopis*, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, 1340.
15. Sarton, G.: *Introduction to The History of Science*, The Williams and Wilkins Company, Baltimore, 1931, str. 756.

16. Sezgin, Fuat: *Geschichte Des Arabischen Schrifttums*, Band V, Matematik BIS ca. 430 H., E. J. Brill, Leiden, 1974.
17. Strojck, D. J.: *Kratak pregled istorije matematike*, Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd

Ph. D. Dževad Zečić

DEVELOPMENT THE MEDIAEVAL ARABIC AND EUROPEAN MATHEMATICS

Summary

The development of mathematics in Arabic language, in the Middle Ages, reached its peak by the 13th Century and then Europe was prepared to accept that science. It was only in the 15th Century with the *Summa de arithmetica*, written by *Luca Pacioli*, that Hindu-Arabic numbers came to be generally accepted and that was when the development of new ideas started in European mathematics. Science in Ottoman Turkey by the 19th Century had consisted of “the science in Arabic and Persian language” as well as their continuation that meant mostly its further decline. With the Ottoman Rule, Bosnia entered the sphere of Islamic-Oriental civilization reflected in all aspects of life. Arabic manuscripts of the classic Arabic period preserved and kept in Gazi Husrevbey Library in Sarajevo originate from that time. In the 18th Century the first military reform in Turkey made it possible for the foreign experts to come and widen the influence of the European science onto the “science in Arabic”. Thereby, in Ottoman Turkey, a full circle of mutual influences of Arabic and European mathematics has come to its natural close.

Doc. dr. Salih Jalimam

HISTORIJSKI POGLED NA RAZVOJ METALURGIJE U BOSNI I HERCEGOVINI²⁵

Historija kao nauka o prošlom, najpodložnija je ideologijskom prepariranju, svoja temeljna opredjeljenja, tumač vremena prihvatila je kao nužno zlo otvarajući se shodno skoro svim srodnim naučnim disciplinama po potrebi, ali i principima. Historijska nauka se ne razlikuje od teorijske po tome što bi samo druge objašnjavala i to ne ono što je opće i zakonito u konkretnim pojavama, nego po nivou naučne apstrakcije i analize kojim se prilazi unutrašnjoj strukturi i zakonitosti datih pojava.

Po principu univerzalnog historijskog determinizma sve pojave u društvu, nastale kao rezultat određenog historijskog kretanja, postojat će, u određenoj situaciji, i bit će podložne promjeni i nastojanju ako se izmijene ili iščeznu uvjeti.

Podložna mnogim promjenama, prije svih tzv. progresivna nastojanja, historijska nauka se mijenjala i istraživačkim naporima i traganjima darovitih pojedinaca, koji su svaki na svoj način mijenjali ugao istraživačkog zahvata i time, metodologijski mehanizam postavljali u onu ravan koja se prepoznaje kroz misao uglednog filozofa historije Gustava Von Grunebauma da je «povijesnost bit ljudske egzistencije, a čovjekov pogled upravljen budućnosti pretvara u njegovoj svijesti neartikulirano vrijeme u povijesno vrijeme. Samo se povijesno vrijeme može smatrati za vrijeme bogato značenjima». U duhu ovog kategoričnog izričaja mogu se pretpostaviti i sljedeći redovi, koji se opet, u metodskom pogledu trebaju uzeti kao paradigma.

Danas, u ovom vremenu posao i zadatak historičara je posebno delikatan i zbog činjenice koja je već naznačena, ali i zbog potrebe da se, ipak, protumači vrijeme, prilike, pojave i ljudi uz

---

²⁵ Referat pročitana na Naučnom skupu: *Doprinos akademika Kemala Kapetanovića razvoju nauke u Bosni i Hercegovini*, Zenica 2. juni 1994. godine.

pomoć za ove prilike identifikovanih objektivnih mjerila i mehanizama koji se i sami nameću. Vjerovatno da će potraga za bogatim značenjima biti jedna od odrednica budućih historijskih istraživanja.

Ovom prigodom, s željom da se sintetički prikaže historijski razvoj prerade metala na teritoriji države Bosne i Hercegovine u dugom historijskom intervalu od najstarijih, predhistorijskih vremena do početka XX vijeka, mora se istaknuti i jedna posebna želja, nastojat će se problem postaviti kao temelj za neka buduća istraživanja i pravac budućih zahtjeva, ne kao oblast s tzv. margine života, već obrnuto da se već spomenuto neartikulirano vrijeme prepozna i postavi u historijsko sa svim potrebnim atributima.

Nakana saopćenja: Historijski pogled na razvoj metalurgije u Bosni i Hercegovini je teška i nezahvalna, prije svega što su okolnosti opredijelile ovog izlagača da koristi gotove rezultate brojnih istraživača, konzumira historijsku literaturu, a ne historijske izvore, pa se uz ispriku želi postaviti i jedna ograda, koja se smatra i nužnom. Naime, želja je da se protumači metalurzijska proizvodnja u jednom historijskom kontinuitetu kao obilježje bosanskohercegovačke posebnosti, što nikada nije dolazilo pod sumnju, te se uzima kao siguran garant.

Primjeri koji ukazuju na razvoj metalurgije u Bosni i Hercegovini u historijskom pregledu su još uvijek razbijeni u više dijelova, koji nikako ne mogu oslikati kontinuitet onoga što je tema ovog saopćenja. Tako će se i ovom prigodom više govoriti o gotovim mehanizmima kojima se objašnjavaju ti dijelovi prošlosti metalurške djelatnosti na teritoriji današnje Bosne i Hercegovine, kao takvi i tek kao naznaka za nekog budućeg istraživača koji bi sintetičkim prilazom sve to pojasnio. Do tada, neka se ovaj pokušaj shvati kao prilog obilježavanju doprinosa akademika Kemala Kapetanovića historiji metalurgije i rudarstva u Bosni i Hercegovini.

Najstarija predhistorijska nalazišta željeznih predmeta, znači metalurzijske prerade, na teritoriji današnje Bosne i Hercegovine otkrivena su u tumulusima na Glasincu, u Starom Majdanu i u sojenicama u Dolini kod Bosanske Gradiške. Prema mišljenjima arheologa ovi lokaliteti pripadaju starijem željeznom dobu.

Iz vremena mlađeg željeznog doba identificirano je više arheoloških lokaliteta smještenih u Donju Dolinu, Ripač kod Bihaća kao i predjelima rijeka Sane, Une i Japre. Interesantan je

nalaz kod Sanskog Mosta, riječ je o cijevi tvrdo pečene ilovače u čijoj se unutrašnjosti nalazila troska. Na istom mjestu nađeni su ostaci rude, troske i komadići željeza.

U arheološkoj literaturi izvršena je komparacija ovog nalaza sa sličnim u Egsbachtalu u Siegerlandu, koji pripada periodu mlađeg kamenog doba, te je zaključeno da su skoro isti. Dalje je egzantnim ekspertizama ustanovljeno da je proizvodnja i prerada željeza u to doba u Bosni i Hercegovini bila na nivo kao i u ostalim dijelovima Evrope.

Karakteristični tragovi obrade metala evidentirani su na lokalitetu Pod kod Bugojna, koji vremenski pripada željeznom dobu. Opća karakteristika je da su naselja utvrđena bedemom kameno-zemljene konstrukcije. Unutar bedema, na relativno malom prostoru (oko 5.500 m²) pronađeni su gusto zbijeni redovi kuća s pravilnom mrežom uskih, ali redovno održavanih uličica i prolaza.

Prema arheološkim sistematskim istraživačkim zahvatima identifikovani su tragovi obrade metala, zatim grumenje željezne rudače-limonita, nađeni su od sloja koji vremenski pripada osmom vijeku prije nove ere. Zaključeno je da je u ovom prehistorijskom naselju vršena obrada sirovog, nepročišćenog željeza (žarenje i prekivanje), izrada različitih željeznih predmeta (oružje i oruđe). Da se tu dešavala metalurgijska prerada kazuje i to da je nađena veća količina troske, otpadaka željeza, polomljenih željeznih predmeta i tsl., kao i ognjište. Zanimljivo je da su nađena i po 2-3 ognjišta u istom objektu, koja su više puta obnavljana. Također, od većeg broja peći, čiji su ostaci brojni u slojevima naselja sigurno je da je jedna (što se zaključuje prema konstrukciji) služila za taljenje rudače pa se pretpostavlja da se to obavljalo izvan naselja Pod kod Bugojna.

Arheološki nalazi o prehistorijskoj metalurškoj preradi evidentirani su i u neposrednoj okolini Zenice, na arheološkom lokalitetu Kopilo, gdje se, pored ostalog, nađeno grumenje željezne troske, što jasno ukazuje na prisutnost željezne rudače i njenu eksploataciju u neposrednoj blizini ovog lokaliteta.

Potrebno je napomenuti da ovi prvi identifikovani tragovi i poznati podaci zorno ukazuju na prisutnost željeza i željezne rudače kao i njihovu metalurgijsku preradu na prostorima današnje Bosne i Hercegovine.

Sljedeće zanimljivo razdoblje u razvoju metalurgije je vrijeme Ilira, posebno i zbog toga što su oni imali staro, posebno

plemensko uređenje i autohtonu preradu željeza, što je bilo i temelj njihove moći. Istovremeno, prema arheološkim nalazima, proizvodnja željeza u to doba obavljala se na najprimitivniji način.

Nalazišta željezne troske identifikovana su na mnogim vrhovima Bosne i Hercegovine, od kojih se posebno izdvajaju visovi planine Vranica smještene između Kreševa i Fojnice, zatim iznad Konjica, na Karauli iznad Donjeg Vakufa, Travnika, Kraljeve Sutjeske, na Konjuhu itd.

U okolini mjesta Blagaj u Bosanskoj Krajini pronađene su ogromne količine od preko 600.000 tona željezne troske, što je arheolozima bilo dovoljan znak da je to odlaganje započeto mnogo prije rimske epohe. Toliike količine, mjestimice bez tragova građevinskih ostataka, dokazuje postojanje najprimitivnije proizvodnje željeza ali istovremno dokazuje početke razvoja metalurgije na ovim prostorima. To su sigurni i nedvosmisleni dokazi da se na prostorima današnje Bosne i Hercegovine talilo i prerađivalo željezo. Potvrđeno je da gdje god se nalaze ostaci starih kulturnih naslja, skoro uvijek u njihovoj neposrednoj blizini nalaze se i bazeni za dobijanje željeza. Zatim, gdje god je evidentirana prerada željeza nastajala su i naselja.

Treba posebno istaknuti jedan zanimljiv primjer iz predhistorije, naime na nekoliko arheoloških lokaliteta nađen je i novac starog Egipta i Kartagine, što je sigurna i prepoznatljiv dokaz i trag da su trgovačke veze između ovih krajeva i tadašnjih najvažnijih država na svijetu bile vrlo žive. Iz literature poznato je da je Ilirik snabdijevao Kartaginu čelikom za vrijeme ratova koji su vođeni protiv Rimljana. Dokaz tome je 35 kilograma kartaginskog novca nađenog između rijeka Une i Sane a pripadaju vremenu Hanibala, Jugurte i Numidije (negdje oko 230. godine prije n.e.). Među nalazima ima i starog egipatskog novca, što potvrđuje pretpostavku da su Iliri trgovali i sa afričkim područjima, i to u vrijeme kada još ni Rimljani nisu znali za Ilire.

Prema sačuvanim historijskim izvorima iz rimske epohe glavno središte metalurzijske proizvodnje i trgovine je Splaunum, koji je pripadao plemenu Mezeja, a lociran je na mjestu današnjeg Starog Majdana kod Sanskog Mosta. Poslije velikog rata kojeg su preko stotinu godina Rimljani vodili protiv Ilira i u kojem su ilirska plemena poražena sva metalurzijska proizvodnja u ovim krajevima je prestala na duže vrijeme. Posebno je na to uticala činjenica da Rimljani nisu bili metalurzi niti su stimulirali i poštovali takvu proizvodnju.

Jedna od najbrojnijih antičkorimskih aglomeracija, koja je u potpunosti identifikovana i arheološki obrađena, je lokalitet Gromile u Šipovu, gdje se, prema paralelnim istraživanjima, pretpostavlja da je tu dosta rano (već u prvom vijeku nove ere) formirano utvrđenje (castellum) na čijim se temeljima razvilo i veće naselje gradskog tipa sa statusom gradske općine (municipium). Kasnija, nepotpuna arheološka istraživanja identifikovala su i neke oblike metalurgijske proizvodnje.

Određeni dokazi metalurgijske proizvodnje identifikovani su i na lokalitetu Ilidža, gdje se nalazilo veće rimsko naselje sa statusom gradske općine (municipium) ali isto tako i kolonija. Nalazi su datirani u periodu od drugog do četvrtog vijeka nove ere. Od arheoloških nalaza koji asociraju na metalurgiju treba napomenuti postojanje neidentifikovanog predmeta, sličan spojnici, dužine debljeg dijela 65 milimetara, a tanjeg 50 i težine 20 grama.

Neposredno ispod predhistorijskog lokaliteta Pod kod Bugojna, identifikovano je rimsko naselje Grudine, gdje se, prema pretpostavkama nalazilo veće naselje antičkog tipa, koje je osnovano, prema pretpostavkama, u prvom vijeku nove ere. Na istraženom prostoru pronađeni su ostaci stambene zgrade iz perioda od drugog do četvrtog vijeka nove ere, koja je više puta pregrađivana, zatim ostaci bazilike sa grobnicama na svod iz petog i šestog vijeka. Brojna pregrađivanja i rušenja, kao i ukopni grobovi koji pripadaju vremenu srednjeg vijeka, otežavaju stvaranje jasne slike o karakteru ovog naselja, pogotovu što je istražen samo mali dio cijelog kompleksa. Grupa objekata iz koje potiče fragment konjske potkove širine 300 a debljine 0,52 milimetra i težne oko 47 grama može se samo okvirno datovati u vrijeme od drugog do šestog vijeka nove ere.

Na lokalitetu Crkvine u Obrovcima kod Donjeg Vakufa nađen je fragment neidentifikovane okrugle alatke presjeka 14 i dužine 65 milimetara i težine 24 grama. Presjek se sužava prema sredini, a treba napomenuti da je uzorak jako korodiran, mjestimično su primjetljive oksidne prevlake i porozitet. Fragment je pronađen na prostoru kasnoantičke crkvene građevine, a orijentaciono pripada petom vijeku nove ere.

Završetkom rimske vladavine na teritoriji današnje Bosne i Hercegovine, novi gospodari (prije svih Goti) zatekli su u planinama rudnike i u njihovoj blizini prostore gdje su se mogle prerađivati brojne rude, od čega su pravili oružje i oruđe. Prema mišljenjima u historijskoj literaturi u vrijeme velike seobe naroda

(V-VII vijek) u ovim krajevima nisu postojali uvjeti za razvoj metalurgije. Naime, vojni pohodi Južnih Slavena i Avara zadali su smrtni udarac klasičnoj starini ali ipak, u nekim dijelovima željezni obrt je izdržao posebno i zbog toga što je bio osnov svih ratova (proizvodnja oružja).

Uz stabilizaciju prilika Južni Slaveni su u ovim krajevima obnovili antičku proizvodnju željeza, koja je, zbog brojnih ratova dosta nazadovala. Nedostatak primarnih i sekundarnih historijskih izvora, kao i spomenika materijalne kulture, prije svih sigurnih arheoloških nalaza umanjuje ukupan utisak o tome svemu što ne može biti od pomoći da se identifikuju sve činjenice koje su od bitnog značaja za razumijevanje razvoja metaloprerađivačke proizvodnje na prostorima današnje Bosne i Hercegovine.

U vrijeme samostalne srednjovjekovne bosanske države, bosanski banovi i kraljevi držali su pod svojom vlašću već identifikovane krajeve poznate od ranije po proizvodnji i preradi željeza: Kraljeva Sutjeska, Fojnica, Kreševo, Visoko, Konjic. Istovremeno u tim mjestima održavani su sastanci bosanskog sabora (stanak, rusag, sbor, sva Bosna), ali je i stolovao vladar (ban, kralj). Tu se upravo i stvaraju trgovi, podižu utvrde koje su imale između ostalog i cilj osiguranje rudarske proizvodnje i metalurgije. Bosanski vladar je istovremeno gospodar i patron mjesta rudarske proizvodnje.

Zanimljivo je spomenuti da se u historijskoj literaturi spominje interesantan podatak da su 1450. godine franjevački samostani imali na tri mjesta u srednjovjekovnoj bosanskoj državi svoja preduzeća željezne proizvodnje, željezna kola i samokove što su ih dobili od bogatih građana.

U doba samostalnosti, srednjovjekovna bosanska država je bila jedina država na Balkanskom poluostrvu koja ne samo da je podmirivala svoje potrebe u željezu nego to je isto činila i za potrebe istočnih i južnih susjeda. Bosansko srednjovjekovno željezo otpremano je u mnoge susjedne države, gdje je bilo na izuzetno visokoj cijeni. U vrijeme procvata prerade željezne proizvodnje izvoz istoga iz srednjovjekovne bosanske države, naprimjer Engleska je 1354. godine zabranila izvoz željeza. O svestranosti bosanske trgovine željezom i željeznim prerađevinama govori i dubrovački statut iz 1272. godine.

Krajem bosanskog srednjeg vijeka, posebno u godinama političkog sloma srednjovjekovne bosanske države brojni historijski izvori potvrđuju da je u ovim krajevima bila razvijena

proizvodnja željeza, čija je metalurgijska prerada ostala dugo vremena bez konkurencije na Balkanu.

Bobovac je jedan od zanimljivijih arheoloških lokaliteta, poznati srednjovjekovni grad i jedno od sjedišta srednjovjekovnih bosanskih vladara. U dugom vremenskom periodu otkopan je čitav sistem fortifikacija (bedemi, kule), pronađeni su ostaci dviju kraljevskih palača, neki sakralni objekti (grobna kapela, crkva), ali i nekoliko zgrada koje su imale privrednu namjenu - među kojima ostaci manje topionice ili kovačice. Jedan od dokaza razvoja metalurgijske proizvodnje u ovim krajevima je i pronađeni željezni čavao, približno kvadratna presjeka, profila 80 milimetara, dužine 170 milimetara, a težine 50 grama. Inače, željezni čavao pronađen je na prostoru kraljevskog dvora.

Već davno je konstatovano u historijskoj literaturi da zbog unosnosti metalurgijske proizvodnje na teritoriji bosanske srednjovjekovne države rudarstvo i metalurgija su bili na visokoj cijeni. Posebno i zbog toga što je bosanska srednjovjekovna vlastela naročito bila zainteresirana za razvoj metalurgijske prerade i proizvodnje, naročito plemenitih metala, u čemu su se isticali rudari Sasi, inače poznati metalurzi, koji su, zbog svoje poslovične radinosti u srednjovjekovnoj Bosni dobijali posebne povlastice.

Historijski je potvrđeno da su Turci - Osmanlije u Foči već 1416. godine održavali lokalnu proizvodnju oružja, pod čijim uticajem dolazi do izrade oružja nalik na tursko. Zanimljivo je da su sav ostali željezni obrt i proizvodnja pomalo dobivali istočnjačko obilježje.

Pronalazak puščanog praha preobrazio je srednjovjekovni način ratovanja pa se i prvi top, inače iskovan u Dubrovniku, pojavio u srednjovjekovnoj bosanskoj državi u vrijeme vladavine bosanskog kralja Tvrtka I Kotromanića. Po tom uzoru, bosanski kovači, oružari izrađuju tzv. prašte, manje željezne topove za odbranu gradova. Pred sam kraj političke nezavisnosti srednjovjekovne bosanske države u historijskim izvorima primjetljiv je snažan izvoz kovanog željeza, za kojim je u to vrijeme bila velika potražnja. Tako dobar čelik, obilje ćumura i jeftina radna snaga omogućili su da je metalurgijska proizvodnja u srednjovjekovnoj Bosni, u okvirima Balkanskog poluostrva, bila bez premca.

Dolaskom tursko-osmanlijske vlasti na ove prostore nastavlja se sa metalurgijskom obradom, a historijski izvori potvrđuju određenu zainteresiranost za dalji razvoj i eksploataciju

brojnih ruda, posebno srebra, željeza ili nekog drugog metala. Karakteristika toga doba je i to da su se povlastice i prava bosanskih metalurga i rudara u potpunosti sačuvala.

Sultan Sulejman II Zakonodavac svojom je čuvenom Kanun-namom, između ostalog, dao popisati pravno-rudarske običaje što ih je tursko-osmanlijska vlast zatekla u doba osvajanja teritorije Bosne i Hercegovine. Posebno su bili zaštićeni prerada metala i metalurška proizvodnja saskim zakonom, koji je istovremeno štitio i omogućavao miran razvitak svih tih privrednih djelatnosti.

U međuvremenu, prerada metala, posebno željeza se poboljšava, upoznaje se s novim predmetom izrade, novim oružjem koje je po porijeklu osmansko ili arapsko. Riječ je o sabljama dimiskiji, šaruljanki, misirliji, adženkiji itd.

Prisilno iseljavanje bosanskohercegovačkih zanatlija u Carigrad ili u neki drugi grad imalo je prije svih ekonomske razloge ali evidentan je važan problem veliki uvoz metala iz upravo otkrivene Amerike kao i inflacija srebra oslabili su preradu jednog broja metala. I pored otežanih uvjeta za proizvodnju, evidentna je i pozitivna promjena, došlo je do koncentracije rudara i otvaranja novih rudnika, npr. oko Vareša što je uticalo da je proizvodnja i prerada željeza postala ponovo rentabilna.

Potrebno je naglasiti da je tadašnja evropska metalurgijska proizvodnja bila na istom stepenu razvoja kao i u Bosanskom pašaluku, što nimalo ne čudi zbog činjenice da je bila isključivo bazirana na empirijskim saznanjima. Prva poznata knjiga u kojoj je opisana tehnika metalurške proizvodnje je: De re metallica, autora Georga Agricolae, štampana 1556. godine i u 12 tomova. Primjerak ove knjige pronađen je u franjevačkoj knjižnici u Kreševu, a knjiga je pune dvije stotine godina bila temeljna i skoro jedina informacija o metalurškoj proizvodnji.

Za prve vijekove tursko-osmanlijske vladavine u Bosni i Hercegovini evidentirani su brojni historijski dokumenti koji sigurno i tačno potvrđuju o bogatim nalazištima željeznom rudačom (Fojnica, Kreševo, Vareš, Stari Majdan, itd.), ali su to ipak nedovoljni izvještaji za obradu ove teme, posebno zbog toga da su tu često ili skoro uvijek date opće činjenice o nalazištima, a skoro ništa o samom postupku metalurgijske proizvodnje.

Proizvodne prilike, prije svih ekstenzivni razvoj zemljoradnje uz što se vezuje potreba za obradivom zemljom u Bosni i Hercegovini uticali su da dođe do zamašnije izrade i

proizvodnje različitog alata, posuđa kao i niza kućnih potrepština, što nesumnjivo svjedoči o trgovini čelične robe, što je, barem prema poznatim i dostupnim historijskim izvorima poprimilo šire razmjere.

Indikativno je da se u proizvodnji čelika nije puno odmaklo, dokaza ima dovoljno a jedan od sigurnih je i taj da je u upotrebi vrlo malo tursko-osmanskih tehničkih izraza, suprotno njemačkim koji su u stalnoj upotrebi. Ratne okolnosti omele su dalji razvoj metalurgijske proizvodnje, da bi se opet od XVIII. vijeka iskazala potreba za preradom željeza i to ovaj put za potrebe rata.

Nakon što se Tursko-osmanlijsko carstvo povuklo sa sjevera, te stiglo iza rijeka Save i Dunava a na zapad iza kliške Dinare, na bosanskohercegovačkim prostorima razvija se specifična privredna autarhija kojom se hermetički zatvaraju sve granice. U to vrijeme, iako su evidentne izvjesne konkurentske nedaće, kao što je razvoj mletačke proizvodnje željeza oko italijanskog grada Padove, ipak, najveći svoj stepen razvoja postiže željezni obrt koji se skoncentrisao na prostorima srednje Bosne. Tu se evidentira i određeni znak poboljšavanja materijalnog položaja djelatnika u proizvodnji što je izazvalo niz popratnih promjena i to na skoro svim poljima djelovanja.

Razvoj procesne metalurgije tokom vjekova autohtone proizvodnje čelika u Bosni i Hercegovini i to sve do kraja XIX vijeka imao je uglavnom isti put kao i u drugim metalurškim centrima Evrope. Možda je, izvjesna zatvorenost i izoliranost, koja je evidentna u Bosni i Hercegovini, svakako usporila proces metalurške proizvodnje. Tako se već u toku XVIII vijeka, u mnogim evropskim metalurškim centrima, uveliko proizvodilo i prerađivalo željezo u visokim pećima putem koksa, zatim, koristio se proces pudlovanja čelika nezavisno od ćumura i počela je prva proizvodnja tečnog čelika u loncu.

Tursko-osmansko carstvo je pedesetih godina XIX vijeka sklopilo konvenciju, tzv. Kapitulacije, sa evropskim državama i otvorilo im do tada nepristupačne luke Levanta. To je uvjetovalo pojačanu konkurenciju koja je uticala na zamiranje do tada velikog izvoza bosanskohercegovačkog čelika a time i do opadanja domaće, autohtone proizvodnje čelika. Vremenom će doći do priliva u Bosnu i Hercegovinu jeftinije, uvezene željezne robe. Historijski izvori iz toga vremena bilježe rapidno opadanje metalurgijske proizvodnje, da bi kasnije to postalo akutno, mnogo žešće i primjetljivije.

Dolazak Austro-Ugarske monarhije 1878. godine u Bosnu i Hercegovinu imao je uticaja na skoro sva polja djelovanja, a što se tiče metalurgije to je značilo i katastrofu za autonomnu proizvodnju i preradu željeza. Već prvih dana svoje vlasti, nizom zakonskih mjera, nova vlast je napravila niz radikalnih promjena, tako su npr. oduzeta sva prava na rudišta i šume od domaćih majdandžija kao i nezavisna proizvodnja čelika.

Nešto kasnije, došlo je do popuštanja ovog pritiska i što se prepoznaje kroz otvaranje male topionice u Varešu 1891. godine, kao i Željezare u Zenici 1892-1893. godine u kojoj se započelo s jednom peći za pudlovanje i malom valjaonicom. Treba znati da je vareška željezara bila tada najveća željezara u Evropi koja je u visokim pećima koristila kao gorivo ćumur. Tek 1917. godine došlo je do promjene i prešlo se na koks.

Nova metalurška industrija uništila je staru domaću i podigla se na račun nove tehnologije proizvodnje i prerade metala koji nije više bio u stanju konkurirati stranoj metalurgiji, nakon otvaranja granica i dolaska Austro-Ugarske monarhije.

Austro-Ugarska monarhija iskoristila je viševjekovno iskustvo domaćih metalurga, koje je istovremeno započeto s eksploatacijom domaćih rudnih rezervi i time se nametalo kroz novi profit i konkurenciju. Treba poštovati činjenicu koja ukazuje da je metalurška proizvodnja u Bosni i Hercegovini sve do početka XVIII vijeka prolazila kroz iste faze razvoja i procesne mijene kao i u svim evropskim metalurškim centrima, posebno što je istaknuto, da je postojala nevjerovatna komunikacijska vezanost, razmjena i primjena iskustava do neslućenih granica. Kasnije, zbog već poznatih historijskih okolnosti to se promijenilo do toga stepena da je došlo do stagnacije i potpune ovisnosti od strane vanjskih tehnologija i mehanizama.

Na kraju ovog saopćenja nužno je ukazati na važnu činjenicu: istraživanje metalurgijske prošlosti je preokupacija svih država s razvijenom metalurgijom jer istraživanje u tom pravcu doprinosi ne samo boljem rasvjetljavanju metalurške djelatnosti u prošlosti nego služi i potpunijem sagledavanju razvoju domaće kulture i civilizacije.

Istraživanje metalurške prošlosti je skoro nepoznat zahvat u bosanskohercegovačkoj historiografiji iz više razloga, prije svega zbog nedostatka primarnih historijskih izvora, ali i standardnog pomanjkanja inventivnosti kod dobrog broja istraživača.

Izvor i literatura

1. Ćirković, Sima: *Dubrovačka kovnica i proizvodnja srebra u Srbiji i Bosni*, Istorijski glasnik, 1-2, Beograd 1976.
2. Dinić, Mihailo: *Za istoriju rudarstva u srednjevekovnoj Srbiji i Bosni*, knj. I, SANU, Posebna izdanja, knj. 240, Beograd 1955.
3. Handžić, Adem: *Rudarstvo i rudarski trgovi u drugoj polovini XV vijeka*, Referat sa simpozija: "Istorija rudarstva i metalurgije od praistorije do XX vijeka", Zenica 1973.
4. Kovačević-Kojić, Desanka: *O rudarskoj proizvodnji u srednjovjekovnoj Bosni*, Referat sa simpozija: "Istorija rudarstva i metalurgije od praistorije do XX vijeka", Zenica 1973.
5. Mikolji, Vinko: *Povijest željeza i željeznog obrta u Bosni*, Zenica 1969.
6. Rizaj, Skender: *Rudarstvo Bosne u XVI i XVII vijeku u svetlu nekih turskoosmanskih izvora*, Referat sa simpozija: "Istorija rudarstva i metalurgije od praistorije do XX vijeka", Zenica 1973.
7. Simić, Vojislav: *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, Beograd 1951.
8. Tibold, Dragutin: *Rudarstvo i rudnici u Bosni nekad i danas*, "Napredak", IV, Sarajevo 1928.
9. Truhelka, Ćiro: *Nešto o bosanskim solanama*, GZM u BiH, XII, Sarajevo 1900.

Ph. D. Salih Jalimam

**HISTORICAL VIEW ABOUT DEVELOPMENT OF
METALLURGY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA**

Summary

In the paper: *Historical View About Development of Metallurgy in Bosnia and Herzegovina*, according to the well known historical recourses and reflections in historical literature, past of this interesting process is being identified from the prehistory time to the end of 18th century. Exploring of metallurgy is rare project for more than one reason, but it is important and valuable because of being acquainted with total socioeconomic circumstances.

According to the results it is possible to recognize development directives of metallurgy from the ancient times to nowadays, while metallurgy is almost crucial economic activity in any modern state.

Mr. Hazema Ništović

POZICIJA BOSANSKOG JEZIKA U AUSTRUUGARSKOM PERIODU

U okviru istraživanja karakteristika rasprava o bosanskom jeziku, a na osnovu tekstova objavljenih u listu *Bošnjak*, uočena su brojna pitanja koja su pokrenuta u jednoj burnoj sociopolitičkoj kulturnoj klimi za vrijeme austrougarske vladavine. U tom vremenu uloga *Bošnjaka* je bila značajna, mada je ovaj list često morao zauzimati defanzivni kurs u odbrani slavenskog porijekla Bošnjaka i kontinuiteta naziva *bosanski jezik*.

Bošnjak je preko jezika i pitanja vezanih za jezik odigrao značajnu ulogu u profiliranju duhovnih stremljenja toga vremena. List je u prvim godištimama uspostavio vezu između nacije i naziva jezika. Događaje vezane za naziv jezika pratio je kontinuirano, ali bez značajnijeg istrajavanja na uspostavljanju eksplicitne norme koja bi bila općeobavezujuća.

U vrijeme kada je austrougarska vlast ozvaničila naziv *bosanski jezik*, *Bošnjak* izražava formalno kolebanje pri upotrebi ovog naziva.

S obzirom da je XX vijek značio pekretnicu za ukupni razvoj Bosne i Hercegovine, jer su se tada formirale nacije na južnoslovenskom prostoru, jezik je bio ona ključna dimenzija po kojoj se Bosna i Hercegovina razlikovala od drugih sličnih zemalja sa zajedničkom jezičko-govornom supstancom, te se pitanje jezika nije moglo odvojiti od historijsko-političkih tokova toga vremena.

U *Bošnjaku* se pored naziva *bosanski jezik* mogu sresti i drugi evazivni nazivi: *svoj jezik*, *naš jezik*, *svoj materinski jezik*, *naški* (govori naški). Na osnovu citata izvedenih iz lista *Bošnjak* vidi se kako je u terminološkom i neterminološkom smislu nazivan jezik.

"U posljednje doba, to jest prije dvadesetak godina bio je Omer efendija Humo, rođeni Mostarac, koji je na bosanskom

jeziku napisao lijepu knjigu pod naslovom 'Ilmihal'.¹ *Bošnjak* navodi pisce koji su pisali na turskom, arapskom i perzijskom jeziku (Šejh Jujo, Ćafi Efendija, Muhamed Šudi, Nerkesi Efendija) "ali su iz ljubavi prema svojoj braći i domovini pisali i na svom materinskom jeziku".²

U rubrici *Naši dopisi*, Jusuf Midžić, učenik šerijatske škole reagira na pisanje nekog *Vatanovog* dopisnika, te spominje turski, arapski i druge jezike, pa kaže: "*Da ne bi g. dopisnik što primijetio ovom odgovoru što ga napisah slatkim maternjim jezikom, neka mi dopusti reći: da to učinih samo radi toga, da me bolje razumije i on i sva ostala braća, a ne može biti što ne znam turski.*"³

Dokazujući historijsku utemeljenost bosanskog jezika *Bošnjak* navodi neke srpske i hrvatske *jezikoslovce* pa kaže: "*Glasoviti jezikoslovci Vuk Karadžić, Daničić, pa Ljudevit Gaj prenijeli su naš lijepi jezik u književnost obaju rečenih naroda.*"⁴ Čak se u istom tekstu ponekad nađu svi navedeni nazivi za jezik, a da razlozi nisu stilske prirode. Razlozi za brojne evazivne nazive više su posesivne prirode, nego uopćavanja naziva jezika za sve Bosance.

Na osnovu kratkih citata iz različitih godišta *Bošnjaka*, pratit ćemo kako je sve jezik nazivan, te koji su se evazivni nazivi upotrebljavali i koji su elidirani oblici prisutni.

1891.

"...iz ljubavi prema svojoj braći i domovini na *svom materinskom jeziku* pisali" (I/1891, br. 1, 2. VII, str. 2)

"...kako se on nije služio sa govorom svojih gragjana, nego sa govorom *bosanskim*" (I/1891, br. 24, 10. XII, str. 1)

"...da je *bosanski izgovor* najljepši" (I/1891, br. 24, 10. XII, str. 1)

"...te jezik *bosanski* uzvisi na dično mjesto *književnog jezika*" (I/1891, br. 24, 10. XII, str. 1)

"...sve službene spise sa *bosanicom* i *bosanskim jezikom* pisali" (I/1891, br. 24, 10. XII, str. 1)

---

¹ Anonim: *Prosvjeta o bosanskoj književnosti*, *Bošnjak* I/1891, br. 1, 3. VII, str. 3-4.

² Isto, str. 3-4.

³ Jusuf Midžić: *Naši dopisi*, *Bošnjak*, II/1892, br. 23, 9. VI, str. 2.

⁴ Anonim: *Svačije poštuemo, a svojim se dičimo*, str. 1.

"...nek' se sličan spis sa *bosanicom* i *bosanskim jezikom* ispiše" (I/1891, br. 24, 10. XII, str. 1)

"Pokojni Knežević što veli za *naš jezik* i *bosanicu* to svijet znade..." (I/1891, br. 26, 24. XII, str. 1-2)

"...da su i Srbi i Hrvati prigrlili *naše nariječje*, a da u Bosni i Hercegovini i sada sva plemstva pišu *bosanicom*" (I/1891, br. 26, 24. XII, str. 1-2)

"...megju našom omladinom svako nastoji kako će *svoj materinski jezik* nanakaziti" (I/1891, br. 5, 30. VII, str. 1)

"...da smo sad, baš u novije doba zamrznuli na svoje običaje i *lijepi svoj materinski jezik*" (I/1891, br. 5, 30. VII, str. 1)

"Naši stari umjeli su bolje cijeliti svoje običaje i *svoj jezik*..." (I/1891, br. 5, 30. VII, str. 1)

"Naši stari nijesu htjeli nikome za volju da ostave svojih običaja ni zaborave *svog materinskog jezika*, a još su manje *svoj lijepi jezik* trovali miješajući u nj' tuge iskvarene rečenice, koje u *našem jeziku* nemaju nikakva značaja..." (I/1891, br. 5, 30. VII, str. 1)

"...ne odbacismo svojih običaja i ne zaboravimo *materinskog jezika*" (I/1891, br. 5, 30. VII, str. 1)

"...nikad se nije čulo da je plemenita i ponosna Bosanka za volju Osmanlije – svoga čovjeka - zaboravila *svoj materinski jezik*" (I/1891, br. 5, 30. VII, str. 1)

"Glasoviti Mehmed-paša Sokolović nije se stidio govoriti *svojim materinskim jezikom*..." (I/1891, br. 5, 30. VII, str. 1)

"...u kancelariji velikog vezira govorilo se samo *bosanski*" (I/1891, br. 5, 30. VII, str. 1)

"Za to što je Mehmed-paša tako ljubio svoj narod i *svoj materinski jezik*..." (I/1891, br. 5, 30. VII, str. 1)

"...ostade vjeran svojoj miloj otadžbini i svom *materinskom jeziku*" (I/1891, br. 5, 30. VII, str. 1)

"Naši stari sačuvaše nam naše lijepe običaje i *materinski jezik*..." (I/1891, br. 5, 30. VII, str. 1)

"...oni nam *naš jezik* sačuvaše kroz vijekove" (I/1891, br. 5, 30. VII, str. 1)

"...svi ne znaju i ne moraju znati *našega jezika*" (I/1891, br. 5, 30. VII, str. 1)

"...mnogi su iz *našeg jezika* naučili i ovdje barem toliko, da mogu natucati" (I/1891, br. 5, 30. VII, str. 1)

"*Naš jezik* nije tako lahak..." (I/1891, br. 5, 30. VII, str. 1)

"...oni prave velike pogreške u *našem jeziku*" (I/1891, br. 5, 30. VII, str. 1)

"...prevagjaju nesmotreno i rečenice, koje u *našem jeziku* ne mogu imati nikakva smisla" (I/1891, br. 5, 30. VII, str. 1)

"...tako griješe u *našem jeziku*" (I/1891, br. 5, 30. VII, str. 1)

"...mladi dućandžija iskreće *svoj jezik*" (I/1891, br. 5, 30. VII, str. 1)

"...kolika se je množina njemačkih riječi ukorijenila u *naš jezik*" (I/1891, br. 5, 30. VII, str. 1)

"*Materinskim jezikom* beli ne govori..." (I/1891, br. 5, 30. VII, str. 1)

"...kada govoriš svojim *materinskim jezikom*, onda govori onako kako te je majka učila." (I/1891, br. 5, 30. VII, str. 1)

"Ne treba da miješaš u svoj *materinski jezik* riječi stranih jezika..." (I/1891, br. 5, 30. VII, str. 1)

"Za što govoriš nakaznu rečenicu: "To ne dobro, kad imaš svoj *materinski jezik*..." (I/1891, br. 5, 30. VII, str. 1)

"...očuvaše nam *materinski jezik*..." (I/1891, br. 5, 30. VII, str. 1)

"Čuvajmo i mi *svoj materinski jezik*..." (I/1891, br. 5, 30. VII, str. 1)

"...čuvajmo *svoj jezik* kao najveće blago" (I/1891, br. 5, 30. VII, str. 1)

1892.

"...naziv *bosanski jezik* i narod počima sa 12. vijekom" (II/1892, br. 15, 14. IV, str. 1-2)

"I Bošnjani *bosanski* govoriti treba..." (II/1892, br. 15, 14. IV, str. 1)

"Za muslimane bosanske poznato je dovoljno i ne treba dokaza da drukčije nisu nikad nazivali svoj jezik nego *bošnjački* ili *bosanski*..." (II/1892, br. 15, 14. IV, str. 1)

"Koje molitve skupi i istumači iz dijačkog jezika u *bosanski jezik*..." (II/1892, br. 15, 14. IV, str. 1)

"...nauk kristjanski u kratko, obilato i razborito istumačen u *bosanski jezik*..." (II/1892, br. 15, 14. IV, str. 1)

"Knjige su ove čistim *bosanskim jezikom* pisane..." (II/1892, br. 15, 14. IV, str. 1)

"Ako ja *bosanski* upišem ove riči..." (II/1892, br. 15, 14. IV, str. 1)

"...zauzet je bio *bosanski jezik* i narodnost..." (II/1892, br. 15, 14. IV, str. 1)

"...u naš *bosanski*..." (II/1892, br. 15, 14. IV, str. 1)

"Bogoljubna razmišljanja otajstva odkupljena čovječanskog na *bosanski jezik*, i preveo na *bosanski*..." (II/1892, br. 15, 14. IV, str. 1)

"Ispovijed kristjansku itd. složena u '*bosanski jezik*', i preveo na *bosanski*..." (II/1892, br. 15, 14. IV, str. 2)

"...iz latinskog u *bosanski jezik* prinešen..." (II/1892, br. 15, 14. IV, str. 2)

"Ispovijednik prenešen u *bosanski jezik*..." (II/1892, br. 15, 14. IV, str. 2)

"...složena i izvadjena u jezik *slovinsko-bosanski*..." (II/1892, br. 15, 14. IV, str. 2)

"...svoja djela pisali čistim *bosanskim jezikom*..." (II/1892, br. 15, 14. IV, str. 2)

"...znadu za *bosanski jezik*..." (II/1892, br. 15, 14. IV, str. 2)

"Susjedni narodi i države su nas priznavale kao narod *bosanski*, a naš jezik kao *jezik bosanski*..." (II/1892, br. 15, 14. IV, str. 2)

"...ostali su svi primili *bosanski jezik* iliti *jekavštinu*..." (II/1892, br. 16, 21. IV, str. 1)

"...jednog skupnog imena i narodnog naziva za naš jezik..." (II/1892, br. 17, 28. IV, str. 1)

"...mi se Bošnjaci priznajemo kao narod i *jezik bosanski*..." (II/1892, br. 17, 28. IV, str. 1)

"...fonetički pravopis je najzgodniji da označi pravo izgovaranje riječi u našem jeziku..." (II/1892, br. 22, 2. VI, str. 3)

1896.

"...zamjerilo se zajedničkom ministru finansija preuzv. gosp. B. pl. Kallayu, što službeno zove jezik u našoj domovini *bosanskim*..." (VI/1896, br. 29, 16. VII, str. 1)

"...da je to naime Bosna, da govorimo *bosanski*..." (VI/1896, br. 29, 16. VII, str. 1)

"...te naziv *bosanski* preko noći prenio megju nas..." (VI/1896, br. 29, 16. VII, str. 1)

"...a jezik kojim su pisali, nazivahu *bosanski*..." (VI/1896, br. 29, 16. VII, str. 1)

"...koji se s ponosom nazivlju Bošnjaci i svoj jezik zovu *bosanski*..." (VI/1896, br. 29, 16. VII, str. 1)

"...sve je to dokaz da je naziv *bosanski* usko skopčan sa ovom zemljom..." (VI/1896, br. 29, 16. VII, str. 1)

"...ministar odabire naš baš naziv *bosanski*..." (VI/1896, br. 29, 16. VII, str. 1)

"I on je odobrio naziv *bosanski*..." (VI/1896, br. 29, 16. VII, str. 1)

"Ne varam li se, ovo nije prvi put da se ovdje protura pitanje o nazivu rječju *bosanski*..." (VI/1896, br. 29, 16. VII, str. 1)

"...kao da bosanska vlada u svojim službenim spisima naziva taj jezik *bosanskim* sa naopakom nakanom..." (VI/1896, br. 29, 16. VII, str. 1)

"...nazivajući ovaj jezik *bosanskim*..." (VI/1896, br. 29, 16. VII, str. 1)

1897.

"...Bošnjak se ne drži *narodnoga govora*, kao što je obećao..." (VI/1897, br. 7, 7. I, str. 2)

"A sad nam drugi prigovaraju, što se list *Bošnjak* ne drži *zavedenoga književno-školskoga jezika*..." (VI/1897, br. 7, 7. I, str. 2)

"Nama se preče držati *narodnoga muhamedanskoga materina govora i jezika*..." (VI/1897, br. 7, 7. I, str. 2)

1899.

"...da je od neophodne potrebe, da se nadležni faktori zauzmu oko toga, da bi se neki kjitabi kao, *šurut-salat, Ilmihal, Bergilija* i t.d. preveli sa turskog na naš *bosanski jezik*..." (IX/1899, br. 44, 2. XI, str. 1)

"...onda smo u kratko taj naš prijedlog i obrazložili i dokazali da bi taj prevod sa turskog na naš *bosanski jezik*, - dakako sa turskijem pismenima, koja bi trebalo nekako za naš *bosanski jezik* preurediti..." (IX/1899, br. 44, 2. XI, str. 1)

"...mora imati prvenstvo pred našim milozvučnim *bosanskim jezikom*..." (IX/1899, br. 44, 2. XI, str. 1)

"...da ne bi neke vjerske kjitabe preveli na *bosanski jezik*..." (IX/1899, br. 44, 2. XI, str. 1)

"...opetovano govorili o prijekojoj potrebi prijevoda kjitaba na naš *bosanski jezik*..." (IX/1899, br. 47, 23. VI, str. 3)

"Još od prije sam razmišljao o udešenju arapskog pisma za naš *bosanski jezik*..." (IX/1899, br. 47, 23. VI, str. 3)

"...jer sam uvjeren da nam je vrlo nužno imati na *našem jeziku...*" (IX/1899, br. 47, 23. VI, str. 3)

"Kada se budu ti kjitabi prevodili na *naš bosanski jezik* sa arapskim pismenima, onda će svak s radošću primiti..." (IX/1899, br. 47, 23. VI, str. 3)

"...kjitab, koji bi bio napisan sa arapskim pismenima, a na *našem milozvučnom bosanskom jeziku...*" (IX/1899, br. 47, 23. VI, str. 3)

"...pokušao sam preurediti arapska pismena za *naš bosanski jezik...*" (IX/1899, br. 47, 23. VI, str. 3)

1901.

"...da promjenu u općenju omnibusa za prijevoz publike objave i *bosanskim jezikom...*" (XI/1901, br. 45, 7. XI, str. 3)

"...ali to bi opet mali grijeh bio, da su rečena gospoda dala oglase na *bosanskome jeziku* štampati..." (XI/1901, br. 45, 7. XI, str. 3)

"...dali su oglase štampati samo na njemačkom jeziku, bez i jedne riječi *bosanski...*" (XI/1901, br. 45, 7. XI, str. 3)

"Ne znamo, da li su ta gospoda kod uprave rečenog društva učinila to latinice iz pukog omalovažavanja *bosanskoga jezika...*" (XI/1901, br. 45, 7. XI, str. 3)

"...ovaj postupak rečene gospode svakako je jedan neoprostivi grijeh i omalovažavanje nas Bošnjaka i *našeg bosanskog jezika...*" (XI/1901, br. 45, 7. XI, str. 3)

1902.

"To što nema dovoljno primjera navodi pisac za glavni razlog, što se slabo prevodi sa arapskog na *naš jezik...*" (XII/1902, br. 34, 7. VIII, str. 2)

1906.

"...da su nam danas jako potrebni neki kitabi na *našem jeziku...*" (XVI/1906, br. 15, 12. V, str. 1)

"...zeman od nas iziskuje da svoje početne vjerske kitabe prevedemo na *svoj jezik...*" (XVI/1906, br. 15, 12. IV, str. 1)

"...dakle je li džaz s turskog jezika na *naš jezik* prevoditi..." (XVI/1906, br. 17, 26. IV, str. 1)

"...da bi narod mogao u *svom maternjem jeziku* naučiti najnužnije vjerske potrebe..." (XVI/1906, br. 17, 26. IV, str. 1)

"...zašto mi ne bi iz turskog danas na *svoj jezik* prevodili..." (XVI/1906, br. 17, 26. IV, str. 1)

"...da je upravo podvala i iftira na uzvišenu religiju govoriti da je s vjerske strane zabranjeno pisati kjitabe na *našem jeziku*..." (XVI/1906, br. 17, 26. IV, str. 1)

"Dakle o 'džaižu' ne treba ni govoriti samo je nešto drugo, što mnoge smeta pri prevodu na *naš jezik*..." (XVI/1906, br. 17, 26. IV, str. 1)

"...da se naš *naš jezik* napisat turskim hurufatom ne može čitati." (XVI/1906, br. 17, 26. IV, str. 1)

"...time se indirektno tvrdi da arapsko-tursko pismo nije prikladno za pisanje *našega jezika*." (XVI/1906, br. 17, 26. IV, str. 1)

"...čitaju naša djeca u ibtidaijjama *svoj jezik*." (XVI/1906, br. 17, 26. IV, str. 1)

"U nas se nikad nije temeljito pokušalo da se piše turskim hurufatom *naš jezik*." (XVI/1906, br. 17, 26. IV, str. 1)

1907.

"Za učenje kojega stranoga jezika prvo je i temeljno pravilo, da se taj jezik uči preko *svoga materina*." (XVIII/1907, br. 33, 16. VIII, str. 3)

"...u nas još nije bilo niti arapske gramatike, niti riječnika na *našem jeziku*." (XVIII/1907, br. 33, 16. VIII, str. 3)

"...u istoj knjizi dodali zgodne i dovoljne vježbe u arapskom i *našem jeziku*." (XVIII/1907, br. 33, 16. VIII, str. 3)

"...dosadanji naziv *našeg bosanskog jezika* u službenim stvarima se dokida." (XVII/1907, br. 49)

"...naš islamski svijet ipak ne će promijeniti naziva *svome materinskom jeziku*..." (XVII/1907, br. 49)

"...da naime Muslimani i islamski zavodi ostanu pri nazivu *svoga jezika*..." (XVII/1907, br. 49)

1910.

"...ima mnogo muslimana u našoj domovini, koji se i danas služe tim slovima, pa čak i jedan list *Tarik* izlazi pisan tim slovima na *hrvatskom jeziku*..." (XX/1910, 11. II, str. 1)

"...iz štampe je izašao *Tursko-srpsko-hrvatski rječnik*..." (XX/1910, br. 41, XX, str. 1)

Iz navedenih citata vidi se da je u *Bošnjaku* pravo šarenilo kada je u pitanju imenovanje jezika. Čak i kada je Zemaljska vlada izdala Naredbu o imenovanju jezika (*bosanski*), u *Bošnjaku* je prisutno izbjegavanje da se jezik nazove pravim imenom.

Tako su često upotrijebljeni evazivni nazivi: *svoj materinski jezik, materinski jezik, naš jezik, svoj jezik, naše narječje, maternji jezik, zavedeni književno-školski jezik, narodni muhamedanski jezik.*

Postoje i druge varijante jezičke nominacije u *Bošnjaku*: *slovensko-bosanski, bosanski jezik iliti jekavština, bosanski izgovor, bošnjački ili bosanski, naš milozvučni bosanski jezik.*

Kao što se vidi iz priloženih citata, u *Bošnjaku* se jezik najčešće naziva *bosanski*, veoma rijetko *hrvatski jezik* i *srpsko-hrvatski*.

Odbrana prava na vlastitu nominaciju bosanskog jezika

Ideja *bošnjaštva* i *bosanskog jezika* u širem smislu nije bila prihvaćena nego je oštro napadnuta. Bila je snažna propaganda iz Srbije i Hrvatske, jer je bosanskim Srbima i Hrvatima ideja *bošnjaštva* i *bosanskog jezika* bila daleka. Oni nisu ni pomišljali da prihvate taj naziv kao svoj, naprotiv oni su negirali njegovo postojanje. *Bošnjak* je bio u poziciji da brani pravo na vlastitu nominaciju jezika.

*"Ali mi nikako ne razumijemo, zašto naziv, što su ga oni našem jeziku po svojoj volji, a bez našeg pitanja dali, sada nama pošto, poto hoće da nametnu, pa nam čak brane, da mi u našoj vlastitoj kući svoj jezik označujemo imenom našeg naroda. To je slično, kada bi našem djetetu neko drugi po svojoj volji ime nadio."*⁵

Na svako drukčije rješenje list je oštro reagirao. *Bošnjak* komentira tekst u *Sarajevskom listu* i kaže: *"Čitamo u Sarajevskom listu da je jedan činovnik imenovat' tumačem za srpskohrvatski, njemački, magjarski i italijanski jezik. Mi smo upravo u neprilici, ne znajući kako bi mogli razumjeti pravi smjer ovih riječi. Nije jasno da li se u ovoj objavi naziva naš bosanski jezik srpsko-hrvatskim ili se tako priznaje razlika srpskog i hrvatskog jezika od bosanskog te će ovaj tumač prevagjati sa srpskog i hrvatskog na bosanski jezik i obratno. Ne možemo slutiti da se naš bosanski jezik naziva srpsko-hrvatskim, jer je Visoka zem. vlada priznala nam njegovo pravo ime, kada je izdala Gramatiku bosanskog jezika za srednje škole, onda moramo uzeti ono drugo. Nu ako je tako šta mi razumijemo, onda znamo, da će ovaj činovnik imati pune ruke*

---

⁵ Anomin: *Svačije poštujemo, a svojim se dičimo*, *Bošnjak*, I/1891, br 4, 23. VII, str. 1.

posla, sa prevodima sa hrvatskog ili srpskog na bosanski, ako ovaj sam znade."⁶

Dokazujući ispravnost svoje teze o zajedničkom *bosanskom jeziku*, Bošnjak se poziva na Vuka, Daničića i Gaja koji su *bosanski jezik* uzeli za osnovicu književnog jezika. "*Mi se ponosimo time, da je upravo naš jezik, a iz naše otadžbine uzet za osnovu književnog jezika naših komšija Srba i Hrvata. Glasoviti jezikoslovci Vuk Karadžić, Daničić, pa Ljudevit Gaj prenijeli su naš lijepi jezik u književnost obaju rečenih naroda, te ga prozvaše kako su oni htjeli, jedni srpskim a drugi hrvatskim, a o nama nigdje ni pomene.*"⁷ Ovdje se, prije svega, misli na Vuka Karadžića, čija je ideja bila utvrđivanje zajedničkog jezika *Srba triju vjera*. Za osnovu zajedničkog jezika uzeto je južno narječje (istočnohercegovački novoštokavski dijalekt) koji je imao ulogu da ujedini južnoslavenske jezike. To ujedinjenje je bilo najpogodnije preko jezika. Ideja *bošnjaštva* i *bosanskog jezika* bila je brana romantičarskim težnjama iz Srbije sažetim u Vukovu ideju *Srbi sva tri zakona*.

Nacionalni pokreti su se suviše razbuknuli, te ideja o *bosanskom jeziku* kao zajedničkom jeziku nije mogla zaživjeti. Bošnjaci (muslimani) *bosanski jezik* doživljavaju kao svoj i s njime se nacionalno identificiraju.

Očito je bilo da *bosanski jezik* neće poslužiti kao faktor jačeg integriranja Bosne i Hercegovine u sastav Austro-Ugarske carevine i neće zaustaviti jaku propagandu iz Srbije i Hrvatske.

Ideju *bošnjaštva* i *bosanskog jezika* napali su mnogi listovi. *Bošnjak* je na ove napade oštro odgovorio istaknuvši da Bošnjaci nemaju namjeru promijeniti svoju narodnost i drugim se imenom nazvati. "... *nema ni srpskog ni hrvatskog glasila u kojem nas ne napadaju, grde, ruže i još nam neki u buduće prijete, što ne kabulimo njihovo ime primiti na se. Veli 'Obzor', 'Narodni list', 'Crvena Hrvatska': nema bosanskoga naroda, niti bosanske narodnosti. S druge strane, 'Srbobran', 'Bačvanin', 'Branik' i sva druga srpska glasila, da ne samo Bosna i Hercegovina, već čak i Dubrovnik da je srpski grad i da u njemu stanuje srpskoga naroda neki ogranci. Jer njihova glavna lozinka glasi: 'Srbi svi i svuda!'*"⁸

---

⁶ Anonim: *Sprsko-hrvatskog jezika tumač*, Bošnjak, I/1891, br. 2, 3. XII, str. 2.

⁷ Anonim: *Svačije poštujemo, a svojim se dičimo*, str. 1.

⁸ Anonim: *Svačije poštujemo, svojim se dičimo*, Bošnjak, I/1891, br. 24, 10. XII, str. 1.

Poslije nekoliko brojeva *Bošnjak* odustaje od ideje općebosanskog bošnjaštva i bosanskog jezika za sve konfesije... "Svakome svoje pa mirna Bosna".⁹ *Bošnjak* ističe znamenite bosanske junake (Husein-kapetan Gradašćevića i dr.) koji su se i Osmanlijama znali suprotstaviti, nisu se borili ni za srpska ni za hrvatska prava i narodnost već za svoju braću i za prava svoje domovine Bosne i Hercegovine.

Bošnjak istrajava na upotrebi naziva *bosanski jezik*, mada je to sada naziv samo za jezik u bosansko-muslimanskoj sredini. Bošnjaci ga rado upotrebljavaju kako bi se distancirali od orijentalnog jezičkog miljea i čvršće vezivali za slavensko tlo. Na ovaj način su Bošnjaci isticali porijeklo, jezik, prošlost, običaje i narodnost. "*Mi opet velimo da nećemo nikad reći, da nijesmo jedan posebni ogranak od jugoslovenskog naroda i plemena, koji smo kroz tolika stoljeća držali svoj jezik, svoje običaje i svoju pravu narodnost. Mi svi imamo jedno slavno stablo sa više ogranaka, a svaka grana ima svoje osobine.*"¹⁰ Nazivom *bosanski jezik* se nije iskazivao odnos prema zapadnoj ili istočnoj južnoslavenskoj teritoriji već odnos prema neslavenskom okruženju.¹¹ *Bošnjak* ističe vitalnost naziva *bosanskog jezika*, njegovu sposobnost da ostane i opstane, da se sačuva *čistoća jezika* kroz vjekove.

On je posebno kritičan kada iznosi tezu onih koji su željeli dokazati da Bošnjaci nisu narod, nego da su muslimani srpskog ili hrvatskog porijekla, te da im je jezik *srpsko-hrvatski* ili *hrvatsko-srpski* u zavisnosti od toga za koji će se naziv Bošnjaci opredijeliti. To su oni koji su odvajkada cijepali Bosnu i isticali da su u Bosni svi Srbi koji pišu *ćirilicom* i Hrvati koji pišu *latinicom*, treći su tvrdili da u Bosni žive samo Srbi, četvrti proglasiše da su *Zgoljni Hrvati*.¹² *Bosanski jezik* je bio *trn u oku* onima koji su željeli podijeliti bosansku teritoriju pa su negirali i ignorirali sve dokaze. Zbog toga je bilo potrebno *počupati korijen* autentičnog razvoja pa tek onda crtati granicu *da je Bosna do Vrbasa Srbija, a od Vrbasa Hrvatska*.¹³

---

⁹ Isto, str. 1.

¹⁰ Anonim: *Svačije poštujemo, a svojim se dičimo*, *Bošnjak*, I/1891, br. 26, 24. XII, str. 1.

¹¹ Isto, str. 1.

¹² Anonim: *Svačije poštujemo, a svojim se dičimo*, *Bošnjak*, I/1891, br. 26, 24. XII, str. 1.

¹³ Isto, str. 1.

Srbima i Hrvatima pa i nekim Bošnjacima nije odgovarala teza o *bosanskom jeziku* jer je ona ugrožavala vezu sa nacionalnim jezičkim maticama. Zbog toga su na svako pominjanje *tabu jezika* oštro reagirali i instiktivno osjećali opasnost koju bi mogao proizvesti taj naziv. Svaki dokaz, koji bi išao u prilog zaživljavanja bosanskog jezika, su negirali i oštro odbacivali. "... oni će reći da ne vrijedi ništa jer da oni bolje poznaju, šta je u našoj kući od nas ukućana, pokažite razliku među narječjem bosanskim i hrvatskim, oni će vas u laž utjerati, pokažite kakva staroga spisatelja koji je o Bosni istinito pisao, s dokazima izdvaja spisatelja potvrđivao n.p. Maura Orbinia, oni će ga 'ludom' prozvati, navedite im službene spise, oni će priznati, mu da je opet 'tendencijozno' pisato, reći će na prosto, da prikazivat izvore i razlagati ne treba, prstom im uprite u grb bosanski isklesan na vratima tvrgjave grada Jajačkoga; u stari spomenik Popa Rubčića itd... Uprav je smiješno slušati, kako neki histinu od 100 do 200 godina rad, starosti čuvaju, a dično ime Bosne i Bošnjaka posvećeno starinom od trinajest vjekova pogradjuju i odbacuju!..."¹⁴ Bošnjak polemizira sa onima koji bošnjačkom narodu osporavaju njegov *bosanski jezik*. On od početka svoga izlaženja ima lingvo-prosvjetiteljsku ulogu. Na primjeru *bosanskog jezika* ukazuje na naša neznanja, laičko tumačenje i političke stranputice koje su razlog oduzimanja Bošnjacima prava na postojanje i prava na jezik. Bošnjak reagira, objašnjava, dokazuje. On slikovito predstavlja kulturni razvoj bošnjačkog naroda. "Mi svi imamo jedno slavno stablo Slovjansko, svi ga poštujemo. Ovo stablo ima više svojih grana, koje ga kite i rese, a svaka grana imade svoju povijest i svoje osobitosti; budimo pravedni podajmo svakom svoje i eto nas složnih, eto ujedinjenih! Napadaji i otimačine ne znače bratinstvo nego nasilje!..."¹⁵

Kontinuitet naziva *bosanski jezik*

Bošnjak je često polemizirao s onim koji su negirali da je Bosna i Hercegovina kolijevka *bosanskog jezika*, da *bosanski jezik* ima svoj poseban pravac i razvoj i da se u tom jeziku čuva cijela jedna kultura. Kao potvrdu ovome *Bošnjak* iznosi stavove Antuna Kneževića po kojima su i Srbi i Hrvati prigrlili *bosanski jezik* a svo plemstvo pisalo je *bosanicom*. "... Pokojni Knežević što veli za naš

---

¹⁴ Isto, str. 1.

¹⁵ Anonim: *Svačije poštujemo, a svojim se dičimo*, *Bošnjak*, I/1891. br. 26, 24. XII, str. 1.

jezik i bosanicu, to svijet znade, da su i Srbi i Hrvati prigrlili naše narječje, a da u Bosni i Hercegovini i tada sve plemstvo piše bosanicom, ko ne vjeruje, neka vidi raspravu što ju je donio Glasnik našeg Zemaljskog muzeja, a iz pera dr. Ćire Truhelke."¹⁶

Bošnjak navodi i junačke pjesme Koste Hörmána kao dokaz kontinuiteta bosanskog jezika.¹⁷

U svojim raspravama *Bošnjak* ističe da je naziv jezika naslijeđen, te da nosi korijene iz duboke kulturne historije Bosne. Vidjeli smo različite izvore u kojima se govori o prvim pisanim tragovima i gdje se pominje naziv *bosanski jezik*. Prema nekim navodima, on se upotrebljavao još u bogomilskom etnosu, jer su u Bosni tada sazreli uvjeti da se jezik nazove svojim regionalnim imenom. Dakle, to je period kada se u Bosni počelo širiti bogomilsko učenje i kada je preovladala svijest tog slavenskog etnosa o svojoj "individualnosti i usamljenosti". O ovom problemu *Bošnjak* oštro polemizira sa časopisom *Bačvanin* koji traži da mu se navede "ime ma jednog naučenjaka, historika jal' etnografa, ma kog bilo naroda koji je govorio ili gdje bilo spomenuo zasebno o bosanskom narodu i njegovom jeziku."¹⁸

U *Bošnjaku* se pominje i Vjekoslav Klaić, koji u svom djelu *Bosna*, str. 75. priznaje da su Bošnjaci *svoj jezik* uvijek nazivali *bošnjački* ili *bosanski*. Klaić ističe da su tako zvali jezik i katolici i pravoslavci pa i putnici i susjedi koji bi dolazili u dodir sa Bošnjacima. *Bošnjak* navodi pisane dokaze o nazivu jezika od 16. vijeka pa do novijeg doba, ali i s tugom konstatira da i pored vidnih dokaza još uvijek postoje oni koji negiraju očite činjenice i koji neće prihvatiti ono što je već davno dokazano i zabilježeno.¹⁹

---

¹⁶ Isto, str. 1.

¹⁷ Isto, str. 1.

¹⁸ Anonim: *Odgovor na 'Bačvaninovu' poslanicu, bajagi iz bosanske Krajine (sic)*, *Bošnjak*, II/1892, br. 15, 14. IV, str. 1.

¹⁹ Anonim: *Odgovor na 'Bačvaninovu' poslanicu, bajagi iz bosanske Krajine (sic)*, *Bošnjak*, II/1892, br. 15, 14. IV, str. 1.

..."1) Divković fra Matija iz Jelašaka, osim ostalih djela štampanih u Mlecima god. 1632. *Nauk krstjanski*, i sam veli na str. 193. 'Koje molitve skupi i istumači iz djačkoga jezika u *bosanski jezik*'. 2) Grličić Ivan, župnik đakovački. On je napisao: "Put nebeski ukazán čovijeku od Boga po svetoj crkvi, t.j. nauk krstjanski u kratko, obilato i razborito istumačen u *jezik bosanski*. Prikazan Gjurju Patačiću biskupu bosanskom. U Mlecima kod Jerolima Albrinia 1707. u 12ni, str. 269. 3) Ivan fra Jukić u svom 'Bosanskom Prijatelju' svezak II str. 32, osim drugih mjesta govoreći o jednom drugom fratru Bošnjaku veli: 'Knjige su

Jasno je da ime *bosanskog jezika* nije bilo plod samo aktuelne političke akcije u vrijeme Benjamina Kalaja, taj naziv su Bošnjaci nje govali i čuvali stoljećima. *Bošnjak* se argumentirano bori protiv manipulacija jezikom, dezinformacija, zloupotrebe pa i nedovoljnog jezičkog obrazovanja. Bošnjaci su stoljećima nje govali i razvijali ljubav prema svojoj zemlji, svome narodu i svome jeziku. Govoreći o čistoći i ljepoti bosanskog jezika u *Bošnjaku* se navodi: "*Godine 1670. pišući Gradić o divnom*

---

ove čistim *bosanskim jezikom* pisane' . 4) Fra Andrija Kačić, koji je po sebi najveći autoritet, premda Dalmatinac, napisao svoja djela, kako sam kaže u naslovu Korabljice: *bosanskim jezikom*. 5) Kačić Bratuo Dalmatinac iz Paga u svome Ritualu XV veli: 'Ako ja *bosanski* upišem ove riči'. 6) O našem suvremeniku velezaslužnom fra Antunu Kneževiću ne treba ni spomenuti, koliko po primjeru svojih prešastnika zauzet je bio za *bosanski jezik* i narodnost. 7) Fra Lastrić, Test 179. veli: 'u naš *bosanski jezik*'. 8) Lekušić Marijan, franciskan iz Mostara, štampao je: Bogoljubna razmišljanja, otajstva odkupljenja čovječanskog na *bosanski jezik*, i preveo na *bosanski*. II izdanje u Mlecih 1730. u 8ni, str. 164. 9) Fra Stjepan Marković ili Margitić iz Jajca: 'Ispovjed kerstjansku' itd. složeno u *bosanski jezik*. Jukić ga osobito fali, da je pisao čistom *bosanštinom*. 10) Matić O. Ambrosio, po svoj prilici Slavonac, štampao: 'Račun za prvu i drugu godinu iz latinskog u *bosanski jezik* prinešen'. U Osieku 1827. slovima Divaldovim. 11) Fra Stjepan Matijević iz Rusle ili Soli izdao je: Ispoviedaonik, prenešen u *bosanski jezik*. 12) Radnić Mihajlo, Baćanin, (a sada mrtvi Baćanin odgovara živomu Bačvaninu?! za veću mu smetnju?! Dakle imao je svjedočanstvo kod kuće a nije znao za nj?!) rođen u Kaloči 1632, franceskan države bosanske objelodanio je a) 'Pogargjenje iz znanosti od svijeta', u tri dijela razdijeljeno, složeno i izvagjeno u *jezik slovinsko-bosanski*, iz sv. pisma i razlikuje iskušenje naučitelja i pisaca. U Rimu kod Krista Dragondelića 1683. Od istoga Radnića ima b) Razmišljanje pribogomiono od ljubavi božje, složeno i izragjeno u *jezik slovinsko-bosanski* iz svetoga pisma razlikuje naučitelja. U Rimu 1683. kod Dragondelića u 4ni. str. 402. 13) Mikalja u svom Riječniku naziva naš *jezik bosanski*. 14) Gradić Dubrovčanin govoreći o jeziku Gundulića i Palmotića veli, da su svoja djela napisali čistim *bosanskim jezikom*. Napokon i Vuk i Šafarik mlagji i Jagić znadu za *bosanski jezik*, te ga preporučivaju kao književni jezik, da se uvede u književnost što bolje i što više, kao najbolji od svih ostalih govora i izgovora kod našega ukupnog južnog naroda. A sam Bog znade, koliko ih još imade, što nam nijesu sada pri ruci?! Od bosanskih pisaca muslimana Hilferding imenuje samo dva, ali imade jih mnogo više u rukopisima, a o njima ne treba govoriti koji su naziv rabili za svoj jezik i narodnost od vajakada pa do danas! Isto tako ne treba govoriti o nazivu u književnosti starih Bogomila bosanskih, koji su bili utemeljili svoju narodnu crkvu bosansku i kojima se prepisuje uvođenje *bosanskog pisma*, tako zvane *bosančice*. Susjedni narodi i države su nas priznavale kao narod *bosanski*, a naš jezik kao jezik *bosanski*, jer dvorska kancelarija bosanske države je rabila taj naslov jezika i naroda bosanskog, a od nje je to naslijedila i osmanlijska uprava sve do naših dana pa ćemo i mi od njih."

pjesniku Gunduliću (i Palmatiću) veli kako se on nije služio sa govorom svojih gragjana nego sa govorom bosanskim, buduć da su od iste naravi, kako ljepotom i veličanstvom tiela, tako načinom veličanstvenog i krasnog govora nariješeni."²⁰

Naziv *bosanski jezik* se kroz historiju mijenjao. Prvobitno je to bio naziv za jezik svih stanovnika Bosne i Hercegovine, da bi se od kraja 19. vijeka naovamo svelo, uglavnom, na osnovno ime *maternjega jezika* Bošnjaka.²¹

Bošnjak je isticao kako su Vuk, Šafarik i Jagić znali za *bosanski jezik*, te su ga preporučili kao *književni jezik*, koji je najbolji od svih ostalih govora i izgovora kod našeg ukupnog *južnog naroda*. Bošnjački pisci su odvajkada nazivali svoj jezik *bosanskim*.

Bosanski bogomili ispred naziva svoje književnosti, crkve pa i jezika stavljali su naziv *bosanski*.²² *Bošnjak* ističe da se njima pripisuje uvođenje *bosanskog pisma bosančice*. "Susjedni narodi i države su nas priznavale kao *narod bosanski*, a naš jezik kao *jezik bosanski*, jer dvorska kancelarija bosanske države je rabila taj naziv jezika i *naroda bosanskog*, a od nje je to naslijedila i osmanlijska uprava sve do naših dana."²³ Bošnjaci su najčešće svoj jezik imenovali *bosanskim*, ali su ga tako imenovali i bošnjački susjedi (katolici) čak i van Bosne. O ovom postoje brojna djela, te brojni dokumenti i svjedočanstva putnika koji su prolazili kroz Bosnu i ostavljali pisane tragove o viđenom i doživljenom u Bosni.²⁴

Identitet Bošnjaka i *bosanskog jezika* utvrđivao se zasebno. Hrvatski i srpski nacionalni pokreti bili su jaki, te nisu dozvoljavali da *bosanski jezik* postane interdijalekatsko sredstvo spajanja, već su podsticali udaljavanje i razdvajanje. Ideja bosanstva i *bosanskog jezika* uticala je na zauzimanje stava prema orijentalnoj jezičkoj tradiciji i potenciranje želje za uključivanjem u bosanski

---

²⁰ Anonim: *Svačije pošujemo, a svojim se dičimo*, Bošnjak, I/1891, br. 26, 24. XII, str. 1.

²¹ Senahid Halilović: *Bosanski jezik* (drugo, dopunjeno i izmijenjeno izdanje), Sarajevo, 1998, str. 5.

²² Anonim: *Odgovor na 'Bačvaninovu' poslanicu, bajagi iz bosanske Krajine (sic)*, Bošnjak, II/1892, br. 15, 14. IV, str. 1.

²³ Anonim: *Odgovor na 'Bačvaninovu' poslanicu, bajagi iz bosanske Krajine (sic)*, str. 1.

²⁴ O prisustvu imena *bosanskog jezika* u književnim djelima i historijskim izvorima vidjeti kod Senahida Halilovića: *Bosanski jezik* (drugo dopunjeno i izmijenjeno izdanje), str. 21-31.

višencionalni, ali jednojezički kolorit. *Bošnjak* ovaj problem pojašnjava tako što odgovara na jedno od pitanja *Bačvanina* u kojem anonimni pisac (pitalo) negoduje što *muhamedovci* u Bosni pravoslavne nazivaju *Srbima*, a sebe *Bosancima*, pri tome zanemarujući da je Bošnjacima i Srbima osim vjere (koja s narodnošću nema veze) sve jednako: jezik, običaji i drugo. Naravno, *Bačvanin*, pritom, ne misli na zajednički *bosanski jezik* nego aludira na Vukove rasprave o jeziku koje nemaju samo lingvističko nego i nacionalno značenje (*Svi koji govore štokavskim dijalektom su Srbi*). Svoju koncepciju naroda koji govore jednim jezikom (*srpskim*) Karadžić je izložio 1936. u tekstu pod nazivom *Srbi svi i svuda*.²⁵

Bošnjaku su bile poznate ove Vukove nacionalno-romantičarske težnje, pa je *Bačvaninovo* pitanje ocijenio neutemeljenim i istakao: "*Oprostite, gospodine pitalo, nijeste pogodili istinu, jer vas mi zovemo kao i sami sebe Bošnjacima kada se govori o narodnosti srpske vjere kao što vi nazivate pravoslavnu vjeru srpskom vjerom.*"²⁶

Bošnjak ne odvajava pitanje jezika i naroda, on se bavi i etnogenezom Bošnjaka i naglašava da su oni ogromnom većinom potomci starih bogomila bosanskih koji su nekada činili većinu bosanskoga naroda. U pomenutom odgovoru na *Bačvaninovu poslanicu*, posebno u okviru pitanja: *Otkud su se doselili Bosanci? Gdje su oni onda bili kada se Srbi doseliše iza Karpatskih gora u ove zemlje?* *Bošnjak* se poziva na historijsko trajanje Bosne i bosanskog jezika. On kao dokaz ističe svjedočenje Konstantina Porfirogenita (950. godine) apostrofirajući poglavlje *O Srbima i zemlji u kojoj sad stanuju*.²⁷

Bošnjak naziv zemlje dovodi u vezu sa nazivom rijeke *Bosoni* ili *Besoni*. Po rijeci *Bosoni* ili *Besoni* je dobila naziv Bosna; *Bosona* i *Bosnia*.²⁸

Na *Bačvaninovo* pitanje: *Po čemu se svaki narod zove? Po zemlji ili maternjem jeziku?* *Bošnjak* odgovara da se neki narodi

---

²⁵ Anonim: *Odgovor na 'Bačvaninovu' poslanicu, bajagi iz bosanske Krajine (sic)*, str. 1.

²⁶ Vidjeti kod Muhsina Rizvića: *Bosna i Bošnjaci, jezik i pisma*, Sarajevo, 1996, str. 183.

²⁷ Anonim: *Odgovor na 'Bačvaninovu' poslanicu, bajagi iz bosanske Krajine (sic)*, str. 1.

²⁸ Isto, str. 1.

nazivaju po zemlji, drugi po jeziku, a treći su primili svoj naziv od drugih.

"Različiti evropski spisatelji, koji su pisali o narodnosti razlikuju narodnost u smislu etničkom i političkom, a na svemu istoku toga nema, nego vjera sačinjava narodnost, i ne pravi se razlika među vjerom i narodnošću različitih jezika a iste vjere. Kako turska vlada n.p. pod rumunskim ili romanskim miletom ili narodom, razumijevala je jednoć i svu onu skupinu od 15 do 20 milijuna pravoslavnih stanovnika najrazličitijih jezika, koji su tada stajali pod patrijaršijom carigradskom. Ono 10 milijuna jevreja, rastrkanih po svem svijetu, smatraju se i dan danas kao jedan narod. Isto se tako govori i dan danas o jednom irskom narodu, i ako su Irci svoj celtički jezik izgubili, a dan danas engleski govore, a ne će da budu Englezi. Jermenci se nalaze malne u istim prilikama kao i ovi pregjašnji narodi, ali se smatraju kao jedan narod jermenski ili Jaik, i ako su dobrim dijelom izgubili svoj živi govor.

Arbanasi razdjeljeni na tri vjere a na dva plemena i dijalekta Gega i Toska i ako nemaju kao mi jedan opći književni jezik te su razdijeljeni i rastrkani na mnogo država, ipak su sretniji od nas u tome barem, što se svi priznaju kao Škip i škipske narodnosti. Tako bismo mogli proslijediti za Baške, Bretonce, Čuhonce, Norveže, Estonce, Livonce, Kurlandce, Flaminge, Litvonce itd. itd., koji premda pasivni narodi, to jest bez političke samostalnosti, ipak se smatraju da su one svoje posebne autonomne ili neautonomne narodnosti. U političkom smislu se govori o narodu belgijskom i nizozemskom; obije ove države razdijeljene su na dva malne jednakobrojna jezika. Govori se o švicarskoj narodnosti, premda je država razdijeljena na tri jezika. Govorilo se prije o ugarskoj narodnosti u političkom smislu, a dan danas isto tako o magjarskoj, premda su Magjari manjina u toj državi. Govori se isto tako barem u inozemstvu o jednoj austrijskoj narodnosti u političkom smislu, jer barem izvan države svaki podanik i brod, koje mu drago raznojezične države, govori da pripadam dakle austrijske, belžijske, holandeške, švicarske itd. Irac veli, da je narodnosti irske ili erinske, Jermenac da je jajčke, Arbanas da je škipske, ciganin da je ciganske itd..."²⁹

---

²⁹ Anonim: *Odgovor na 'Bačvaninovu' poslanicu, bajagi iz bosanske Krajine (sic), str. 1.*

Autor članka ističe značaj teritorijalne povezanosti naroda i jezičke tolerancije naroda unutar iste države. *Bošnjak* naglašava etničko označavanje bošnjačkog naroda unutar Bosne i granica Osmanskog carstva, a s ciljem da se vidi kako je ovaj drugi svijet, onaj evropskog civilizacijskog kruga, sudio o Bosni, kako je Bosnu doživljavao i kakve je predstave imao o njenoj državno - povijesnoj, geopolitičkoj i jezičko - kulturnoj cjelini.

U profiliranju Bošnjaka kao naroda važnu, ako ne i presudnu ulogu, odigrao je jezik i njegov naziv. Očuvanje *bosanskog jezika* u uvjetima snažnih nacionalističkih pritisaka učvrstilo je bošnjačku nacionalnu individualnost, ali i svijest o islamskoj etničko-jezičkoj pripadnosti. U svojim polemikama sa časopisom *Bačvanin Bošnjak* se dotakao i pitanja naziva jezika i teritorije na kojoj je jedan narod nastanjen. Na pitanje *Bačvanina*: "Zašto se Turci u Carigradu, oko Carigrada i ovamo bliže, koji isključivo govore maternjim jezikom (turski) kad oni ne stanuju u Turkestanu (država u Aziji) već u ovim zemljama, koje prije nekoliko stoljeća nisu bile njihove – zovu Turcima?"³⁰

Bošnjak negira valjanost pitanja tvrdeći da su Turci odvajkada odbacivali taj naziv nazivajući se Osmanlijama i distancirajući se tako od svojih srodnika u pradomovini s kojima imaju unekoliko zajednički jezik. Osmanlije su bile prestižne u kulturološkom smislu. *Bošnjak* se ne trudi da objasni jezičke i nacionalne zavrzame nastale na turskoj historijskoj sceni, već pokušava da na primjeru Turske objasni složenost bosanskohercegovačkog prostora.

Bošnjak navodi da narod u Srbiji, Crnoj Gori, Dalmaciji, Slavoniji, Hrvatskoj, Srijemu, Banatu i Bačkoj govore različitim dijalektima, bar što se tiče literature. *Bošnjak* je isključiv i tendenciozan kada govori o ekavskoj tradiciji.

"Izuzev dva miliona tvrdoglavih partikularističkih ekavaca, svi ostali su u literaturi primili bosanski jezik ili jekavštinu, to jest onaj jezik koji je sredina među ikavštinom i ekavštinom, koji je upravo nastao u državi bosanskoj pa se onda proširio iseljavanjem po susjednim pokrajinama, tako da u Srbiji ima oko pola miliona jekavaca koji su ostavili tvrdu i zastarjelu ekavštinu kao što su ikavci s ciljem zajedništva i sloge ostavili svoju bogatu ikavštinu."³¹

---

³⁰ Isto, str. 1.

³¹ Anonim: *Odgovor na "Bačvaninovu" poslanicu, bajagi iz bosanske Krajine (sic)*, *Bošnjak*, II/1892. br. 16, 21. VI, str. 1.

Bošnjaci svoj jezik nazivaju *bosanskim* otkada su se doselili na balkanske prostore.

Bošnjakova širina došla je do izražaja u onom dijelu kada ističe da su Srbi, Hrvati i Bošnjaci jedan narod, ali da nemaju zajednički naziv za jezik. Niko nema pravo da nekome naziv jezika nameće silom, to mora biti plod historijskoga razvoja, plod vremena i mirne evolucije, a ne prisile.

... "Svi su ostali narodi prošli kroz iste faze, što mi još preturili nijesmo, nego smo još na po puta, ali hoćemo i mi ako Bog da, i ako mi sami ne budemo smetali mirnom toku povijesti i bratskom postepenom približavanju, izvrgavajući se tako ruglu ostalih sretnijih naroda što su tu fazu prešli..."³²

U istrajavanju na principu jezičke slobode *Bošnjak* ipak nije sasvim dosljedan, on pokazuje tendenciozan i neprihvatljiv stav kada je u pitanju upotreba ćirilice.

Insistiranje na jezičkoj identifikaciji, a ne na kodifikaciji

U jeku bujanja nacionalnih pokreta Zemaljska vlada se nije opredijelila za nacionalni pristup jeziku, ona se odlučuje za regionalni naziv *bosanski*. Bošnjaci u početku prihvataju taj naziv, uvjereni da je to najbolje rješenje i da ta nominacija vodi ujedinjenju svih naroda. Naziv jezika pokazuje koliko Bošnjaci svoje porijeklo i svoju sudbinu vezuju za Bosnu kao svoju najvažniju egzistencijalnu odrednicu.

Službeni naziv za *bosanski jezik* nije bio odmah po okupaciji ustaljen. U aktima iz 1879. godine jezik se naziva *bosanski jezik*, *bosanski zemaljski jezik*, ali i *srpsko-hrvatski jezik* ili *hrvatsko-srpski jezik*. U pogledu službenog naziva nastavnog jezika došla je do izražaja tendencija da se jezik nazove isključivo *hrvatskim* što je posljedica jednog prohrvatskog kursa generala Filipovića. Jezik se naziva i *bosanskim*, a onda je uslijedilo nekoliko rješenja Zemljaske vlade iz 1879. i 1880. u kojima je izričito određeno da se nastavni jezik nazove *zemaljski jezik*, što je uvjetovano protivljenjem Srba politici preferiranja hrvatstva u Bosni.³³ Od tada u školstvu, administraciji i sudstvu jezik se naziva *zemljaski*, a rjeđe *bosanski zemaljski jezik*.

---

³² Isto, str. 1.

³³ U nacrtu za organizaciju i djelokrug provizornih sudskih vlasti za Bosnu i Hercegovinu datom uz rješenje Zajedničkog ministarstva finansija od 1. I 1879, upotrijebljen je naziv, bosanski jezik. U školskoj upotrebi naziv *bosanski jezik*

U jednom improviziranom Nastavnom planu i programu za gradske osnovne škole iz 1880. jezik se naziva *zemaljski bosanski*. Tek u Kalajevo vrijeme, kratkotrajno se stabilizira naziv *bosanski*.³⁴ Kalajev period u Bosni, upravo zbog nominacije jezika predmet je rasprava i kontraverznih tumačenja. U tome se posebno isticao Tomo Kraljačić, Herta Kuna, Ljiljana Stančić i Todor Kruševac.³⁵ Herta Kuna ističe kako je za ovaj period, u pogledu jezika, od bitne važnosti bio Benjamin Kalaj pod čijom je upravom stajala Bosna i Hercegovina. Po mišljenju Herte Kune Kalaj je namjeravao da "spriječi nacionalno osvješćivanje naroda u Bosni i Hercegovini pa je sve sile upro da formira novu *bosansku naciju* i *bosanski jezik kao standardni* čime bi se anulirao uticaj nacionalno-progresivnih snaga iz Srbije i Hrvatske i nacionalna i socijalna stremjenja narodnih masa u Bosni i Hercegovini."³⁶

Označavanje ovog perioda presudnim *u pogledu jezika* bilo bi površno ulaženje u jezičku problematiku vremena. Kalajeva politika je samo povod da se u jednom burnom vremenu animira rasprava o historijskom kontinuitetu naziva jezika, da se utvrdi status Bošnjaka u okviru Austro-Ugarske, te da se Bošnjaci odvoje od orijentalnog uticaja i orijentalne jezičke tradicije, koja je već bila ukorijenjena i koja je predstavljala smetnju uključivanju Bošnjaka u *bosanski jezički kolorit*. Na stranicama *Bošnjaka* nije bilo ozbiljnog pokušaja stvaranja posebnog standarda, kako su neki tvrdili. Valjda zbog toga nije ni uslijedilo njegovo dokazivanje.

Bošnjak je ovu problematiku popratio nizom članaka na osnovu kojih se jasno vidi da se ne radi o insistiranju na posebnom standardu, nego je u pitanju samo naziv jezika. Tako je Vatroslav Jagić, poznati filolog, naslovio svoj tekst: *Naziv "bosanski"*, te time jasno dao do znanja pronicljivom čitaocu da se ne radi o posebnom

---

počet će se primjenjivati od 1883. godine. U poslovniku za organe vlasti u Bosni i Hercegovini 16. II 1879. upotrijebljen je naziv *srpsko-hrvatski jezik*, a u Naredbi Zemaljske vlade od 17. VII 1879. jezik se naziva i *hrvatsko-srpski* i *srpsko-hrvatski*. Tek u Kalajevo doba ustalit će se *bosanski jezik* kao službeni jedino je dopušteno konfesionalnom školama da mogu po svom nahođenju upotrebljavati i druge nazive.

³⁴ Vidjeti o ovome više kod Dževada Juzbašića: *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1999, str. 11-12.

³⁵ Herta Kuna: *Jezik štampe u Bosni i Hercegovini do 1918*, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Sarajevo, 1981, str. 53.

³⁶ Sličnim tonom i o istoj problematici pisali su V. Slipičević: *Bosna i Hercegovina* i V. Popić: *Iz prošlosti*.

jeziku nego samo o nazivu jezika. U raznim Vladinim delegacijama često se vodila rasprava o nazivu za *bosanski jezik*. Mnogi su zamjerali zajedničkom ministru finansija Benjaminu Kalaju što jezik službeno naziva *bosanskim*. U redakcijskom uvodu uz tekst Vatroslava Jagića *Naziv "bosanski"*³⁷ uvodničar ističe kako je nepravедно zajedničkom ministru pripisivati da je on nešto novo izumio i da je naziv *bosanski* preko noći nametnuo. *Bošnjak* ističe da je taj naziv već odavno poznat, te da su novina drugi nazivi koji su se "*istom u zemlju ušuljali*, naziv *bosanski* je povezan sa nazivom ove zemlje i poslije toliko vremena postojanja, on je opravdan."³⁸

I *Bošnjak* ne negira da je "zajednički finansijski ministar" odabrao naziv *bosanski* da spriječi spor između Srba i Hrvata koji je započeo u Hrvatskoj i Srbiji te se prenio i na prostor Bosne i Hercegovine. "*...A nama u ovim prilikama ne bi ništa moglo toliko škoditi koliko ovaki beskoristan spor, od kojeg bi samo neki treći mogao imati korist. To je ministar htio prepriječiti, jer on nastoji svim silama da nas kulturno i materijalno podigne, te da učvrsti u nas blagostanje...*"³⁹

Dakle, sam naziv jezika je političke, a ne lingvističke prirode. U raspravu o nazivu jezika uključio se i Vatroslav Jagić, čiji su stavovi o jeziku postali predmet tendencioznih rasprava i u današnje vrijeme. Neki savremeni srpski lingvisti zamjere Jagiću što je u jeziku "*spajao nespojivo, a razdvajao ono što je na jezičkoj osnovi nerazdvojivo.*"⁴⁰

---

³⁷ Vatroslav Jagić: *Naziv 'bosanski'*, *Bošnjak*, VI/1896, br. 29, 16. VII, str. 1.

³⁸ Isto, str. 1.

³⁹ Vatroslav Jagić: *Naziv 'bosanski'*, str. 1.

⁴⁰ "Izraz bosanski jezik ne pojavljuje se ovde prvi put. On se sreće u tekstovima slavista (Dobrovski, Kopitar, Šafarik i drugi) kao lokalna oznaka za jezik kojim govore Bosanci (svih vera), a taj jezik se smatra istim srpskim jezikom (ne i sa hrvatskim). Upotreba lokalnog imena jezika bosanski u smislu njegove nacionalne oznake za Muslimane danas je neprihvatljiva, jer se Bosancima oduvek nazivaju stanovnici Bosne, koji mogu da budu, ne samo Muslimani, već i Srbi, i Hrvati, ali i drugi. Izraz bosanski jezik pokušala je da nametne Austro-Ugarska posle okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine. Za uvođenje naziva bosanski jezik zalagao se, od filologa, najviše Vatroslav Jagić, pravdajući svoj čin pragmatičnim razlozima. Ali je i on, pod pritiskom javnosti koja je težila ka ujedinjavanju populacije koja čini jednu jezičku zajednicu, od toga naziva odustao. Važno je imati u vidu da se Jagićevi stavovi u pogledu jezika i etničkih problema bitno razlikuju od Vukovih. Vuk je smatrao, poput drugih filologa svog vremena, da se narodi među sobom razlikuju po jeziku a ne po veri. Otuda je i zauzeo nedvosmislen stav da su Srbi oni koji govore srpskim jezikom, bez

Bošnjak je posvetio dosta prostora Jagićevom stavu prema bosanskom jeziku. Vatroslav Jagić je bio profesor na Bečkom sveučilištu, a uz to i član Gornjeg doma Austrijskog parlamenta. Jagić se trudio da jezičko pitanje liši političkih konotacija, mada će njegova argumentacija ipak imati ton historijskih prilika i prizvuk aktuelne politike. Rasprave o jeziku nisu uvijek bile stručno postavljene jer o jeziku nisu raspravljali lingvisti, pa *Bošnjak* posebno najavljuje izlaganje Vatroslava Jagića kao izlaganje filologa koji će govoriti o filološkim pitanjima. "*Slučajno se, eto desi, da govori filolog o stvari koja ima da je filološka. Dozvolite, da se poslužim prilikom pa da o njoj sasvim kratko kažem svoje mišljenje. Ne varam li se ovo nije prvi put da se ovdje pretresa pitanje o nazivu jezika riječju 'bosanski'. Ova se je stvar svaki put spominjala i nekim prikazom kao da bosanska vlada u svojim službenim spisima naziva taj jezik bosanskim sa naopakom nakanom.*"⁴¹

Jagić je svjestan da ovakvim nazivom nisu zadovoljni ni Srbi ni Hrvati, ali ističe da je ovo trenutno najbolje rješenje. "*Nu gospodo moja, da pitamo one, koji su nezedovoljni sa ovim nazivom: šta žele, da se mjesto njega prihvati, čuli bismo nazore, koji se silno jedan drugom protive. Kažu li Hrvati, da je taj jezik hrvatski, nastaje strašna graja megju Srbima da je srpski. I obrnuto.*"⁴² Ako bi se jezik nazvao srpskim ili hrvatskim, pa čak i srpsko-hrvatskim, ne bi se spriječilo nezadovoljstvo, spor ne bi prestajao, jer bi se onda postavilo pitanje čiji će naziv biti prvi. Naziv *bosanski* je prihvatljiv u jednom konfliktnom trenutku. Stiče

---

obzira na to da li su grčkog, rimskog ili turskog "zakona", tj. da li su Srbi pravoslavci, Srbi rimokatolici ili Srbi muslimani. Taj model nije neki specifično njegov, već model koji je važio svuda u Evropi i koji je on neposredno preuzeo od Nemaca. Otuda je on, principijelno, na osnovi jezika razdvajao Srbe od Hrvata. Jagić, naprotiv, spajao je u jeziku ono što je nespojivo (recimo Srbe štokavce i Hrvate kajkavce), a razdvajao ono što je na jezičkoj osnovi nerazdvojivo: u blagoj formi ali uporno, instistirao je na stavu da je izraz Srbi rimokatolici u stvari drugo ime za Hrvate. Vremenom je pobedila koncepcija antivukovca Jagića, koji je važio za jednog od najvećih Vukovih sledbenika. Tako je, na Jagićevoj osnovi, u Bosni i Hercegovini, narod jednog jezika a raznih vera, pretvoren u tri naroda, koji su (zato što su politički priznati kao narod) morali da dobiju svaki svoj jezik a zatim i svaki poseban naziv za svoje jezik." Petar Milosavljević: *Dijalektološke karte srpskohrvatskog, hrvatskog i srpskog narodnog jezika*, "Srbistika" – Priština, I/1998, br. 2-3, str. 51-70.

⁴¹ V. Jagić: *Naziv 'bosanski'*, Bošnjak, VI/1896, br. 29, 16. VI, str. 1.

⁴² Isto, str. 1.

se dojam da je Jagić tada bio svjestan privremenosti ovog naziva. Bez obzira što ističe njegov historijski kontinuitet, on naglašava da je taj naziv privremeno najbolje rješenje. "*Slobodan sam pripomenuti da su u Bosni, kako sam rekao, sve publikacije, jednako u školskoj literaturi kao i u lijepoj znanstvenoj knjizi, pisane uzornim jezikom i to onim, što ga Srbi zovu srpskim, a Hrvati hrvatskim. I ovo je bitno. Meni je to ujedno najsjajniji dokaz, da tu nema zle nakane pa dokle smo u tom pogledu u neprilici, da to je u savezu sa našim kulturnim razvitkom, jer naši ljudi nemaju osobite državotvorne sposobnosti – i dokle se ne složimo, moraju izjaviti, ne bojeći se nikakva prigovora i ne želeći uzgajati puno pravo radi, što da prepriječe raspravu, službeno svuda upotrebljuje na nuždu ovaj izraz.*"⁴³ Ovom kvalifikacijom filolog se ograđuje, smatra da to nije ni najbolje, ni trajno rješenje, ali boljeg trenutno nema, pa je u takvim prilikama opravdano da se upravo jezik nazove imenom zemlje. Jagić navodi da se naziv *bosanski* upotrebljavao u 17. i 18. vijeku.

On je kategoričan u tvrdnji da se nazivom *bosanski* ne upućuje ni na kakvo *lokalno narječje*, ne teži se posebnoj ortografiji i sve što se u Bosni objavljuje pisano je uzornim jezikom koji "Srbi zovu *srpskim*, a Hrvati *hrvatskim*..."⁴⁴ Jagić ističe kako u Moravskoj ima ljudi koji govore moravski, drugi svoj jezik nazivaju *češkim*. Ako je neko ovaj naziv odabrao u jednom osjetljivom historijskom trenutku, ako ne dira u sam jezik, onda u tome nema loših namjera. Dakle, za Jagića naziv *bosanski* je isključivo formalne terminološke prirode, on je plod neminovnosti jednog trenutka, upotrijebljen je *na nuždu dok se ne složimo*.

Jasno je da i Kalajeve namjere nisu bile kulturološke naravi, to su politički interesi i nazivom jezika u ovom periodu se manipuliralo. *...nu ako se taj naziv odabrao iz nekih nužnih obzira, ne može se tome prilagoditi opaka namjera, dok nema tomu razloga i dok se ne dira u sam jezik*. Kalajev period je samo fragment u razvoju *bosanskog jezika*, pa se bespotrebno sve oko

---

⁴³ Isto, str. 1.

⁴⁴ "Nu pri tome se šuti o drugoj jednoj stvari, i tako se zavode u bludnju gospoda, koja ovih odnosa ne poznadu. Da Nj. preuzvišenost, nazivljući ovaj jezik bosanskim pokazuje ma u kojoj svojoj publikaciji bilo u školskim knjigama, bilo u lijepoj knjizi ili znanstvenim djelima – a svega toga u Bosni ima i najmanji trag nastojanja, da se stvori, partikularizam odregjujući lokalno narječje ili služeći se posebnom ortografijom – onda bi stvar imala posve drugo lice. Nu toga ona ne čine." (Isto)

naziva jezika ispolitiziralo. Jagić objašnjava čitateljstvu razloge Vladine odluke, tvrdeći da naši ljudi nemaju državotvorne sposobnosti, razjedinjeni su i kulturno nerazvijeni.

Ako podrobnije razmotrimo Jagićev govor, vidimo da on nije branio *bosanski jezik*, nego je podržao jezičko jedinstvo, ono što nije sporno, jer niko ni tada nije sporio da to nije jedan jezik, ali ne sa dva, već sa tri naziva.

Jagić je u svom govoru isticao da je ovakva nominacija najbolji način da se prevaziđe spor, te da je prava šteta što neki u tome vide zle namjere.

Jagićev istup vezan za odbranu Kalajevog stava o *bosanskom jeziku* mnogi tadašnji listovi su komentirali, ali će to kasnije postati predmet prosuđivanja i političkih manipulacija. Tomislav Kraljačić će ići tako daleko da će ustvrditi kako je Monarhija neposredno pred zasjedanje delegacije Jagiću dodijelila počasnu diplomu doktora filozofije Univerziteta u Budimpešti.⁴⁵

Jezikom se ipak manipuliralo. Sve da su Srbi i Hrvati prihvatili takvu nominaciju, ona bi bila privremena i *za nuždu*.⁴⁶ Ovakvu situaciju u Bosni i Hercegovini okupator je smatrao teškoćom, ali i idealnom mogućnošću da sprovede svoju opću politiku. Da bi osigurao uspješnu vladavinu, nastojao je prevladati probleme smišljenom taktikom ustupaka formiranjem *bosanske nacije* i ozvaničenjem *bosanskog jezika*, kako bi sankcionirao uticaj nacionalističkih tendencija sa strane, te tako bosansku sociokulturnu sredinu zaštitio od vanjskog utjecaja.⁴⁷

Odjeci ankete o bosanskom jeziku u listu *Bošnjak*

Odjek Jagićeve izjave o bosanskom jeziku pomogao je Zemaljskoj vladi da pristupi pripremama za održavanje filološko-etnografskog Kongresa u Sarajevu kako bi se jezičkoj politici dao zakonski okvir. Filološku sekciju je vodio Vatroslav Jagić. Od Kongresa se očekivalo utvrđivanje daljeg toka jezičke politike. Pripremljena je bila anketa na osnovu koje bi se prikupili podaci o jeziku u zemlji. Pitanja su sastavljali Vatroslav Jagić i Milan

---

⁴⁵ Vidjeti kod: Tomislav Kraljačić: *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, Sarajevo, 1987, str. 239.

⁴⁶ V. Jagić: *Naziv 'bosanski'*, *Bošnjak*, VI/1896, br. 29, 16. VII, str. 1.

⁴⁷ Čedić Ibrahim: *Jezik Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka*, Institut za jezik, XIV knjiga, Sarajevo, 1989, str. 14.

Rešetar. Anketu je sproveo Zemaljski muzej.⁴⁸ Datum održavanja Kongresa bio je određen za septembar 1897. pa pomjeren za 1899. godinu. Od održavanja Kongresa se odustalo. Rezultati ankete nisu bili dostupni čak ni onima koji su sastavljali pitanja. Šta se željelo postići ovom anketom, nije sasvim jasno. Malo je vjerovatno da je Kalaj očekivao u Bosni i Hercegovini neki poseban dijalekat, različit od onih kojim se govori u susjednim zemljama. Pošto je zbivanja oko jezika pratio *Bošnjak*, tako su uslijedile i reakcije povodom sprovođenja ankete. U tekstu: *U obranu našeg čistoga govora i jezika Bošnjak* pada u zamku ustvrdivši da Bošnjaci (Muhamedovci) imaju posebno narječje ("... sasvim drugo nego li pravoslavni Bošnjaci").⁴⁹ Pri dokazivanju ove teze autor članka to *posebno narječje* dokumentira upotrebom glasa *h*, navodeći tako naučno neutemeljene dokaze za postojanje posebnog narječja. Ovaj tekst objavljen u *Bošnjaku* izazvao je kasnije opore komentare Tomislava Kraljačića, koji zaključuje *do kakve sve vulgarizacije*

---

⁴⁸ Protokol o pripremama Kongresa ABH, ZMF, BH, PRNO, 1418/1897. U Enciklopedijskom rječniku (MOZAIK ZNANJA) knjiga I Beograd 1972, str. 27, 28. govori se o anketama koje su vođene o jezičkim problemima na našim prostorima. Pominju se tri ankete, "ako se izuzme Bečki književni dogovor. Prvu anketu raspisao je slovenački časopis VEDA, "dvomesečnik za znanost in kulturo, god. II 1912, br. 6. Vedina anketa je imala široku oblast interesovanja ali ni objektivne ni druge prilike nisu pogodovale realizaciju njenih zamisli". Drugu anketu o ovim pitanjima proveo je "Srpski književni glasnik" (1913-1914). U decembarskom broju (1913) "pokrenuta je anketa o južnom ili istočnom narečju". Jovan Skerlić, urednik Srpskog književnog glasnika uputio je pismo poznatim javnim i kulturnim radnicima "na Slavenskom Jugu" da se izjasne o jednom ili dva književna izgovora, uz to o jednom ili dva pisma na srpskohrvatskom jezičkom području. Skerlić je pledirao na ekavštinu i latinicu. Među učesnicima ankete bilo je i onih koji su se opredijelili, odnosno davali prednost jekavštini, južnom izgovoru. Takvog mišljenja je bio i I. Supilo. Stručnjaci koji su poznavali situaciju na našem jezičkom tlu, nisu bili oduševljeni nikakvim unificiranjem, nego su tražili ravnopravnost i izgovora i pisama na cijeloj teritoriji (Stojan Novaković, Aleksandar Belić, Milan Rešetar, Petar Skok). Prvi svjetski rat je prekinuo ovu anketu, ali se znalo već tada da od priželjkivanog jedinstvenog izgovora neće biti ništa. Treća anketa objavljena je u Ljetopisu Matice srpske iz Novog Sada. Anketa je imala cilj da sazna mišljenje o aktuelnim jezičkim pitanjima u zemlji. Poslije završene ankete uslijedio je Dogovor u Novom Sadu 1954. gdje su doneseni poznati zaključci." Anketa koja je provedena 1897. ovdje nije ni pomenuta, malo je vjerovatno da su razlozi ignoriranja ove prve ankete to što ona nije obrađena, vjerovatnije je to što su se njene odredbe odnosile na bosanski jezik.

⁴⁹ Anonim: *U odbranu našega čistoga govora i jezika*, *Bošnjak*, VII/1897, br. 1, 7. I, str. 4.

može da dovede jedna politika ako ne polazi od realnih osnova.⁵⁰ Naravno i Kraljačić je znao da autor članka pod *posebnim narječjem* podrazumijeva jezičku tradiciju, narodni govor Bošnjaka, a ne poseban jezik.

U pomenutom članku ističe se kako je *Bošnjak* u svom Programu obećao da će slijediti narodni govor "mada zna po novome uvedenome književnome jeziku razgovarati".⁵¹ Očito da je autoru članka poznata norma koju je potvrdila i *Gramatika bosanskoga jezika* iz 1890, ali je privržen i jezičkoj tradiciji (narodnom govoru).

On odgovara na prigovore upućene *Bošnjaku* što se ne drži *književno-školskog jezika*. "Od prije su nam mlogi Muhamedovci prigovarali da se naš list *Bošnjak* ne drži narodnoga govora, kao što je obećao. A sadan drugi prigovaraju, što se list *Bošnjak* ne drži zavedenoga književno-školskoga jezika i pokazuju nam pogrješke, da sad umjesto *im* pišemo *him*, mjesto *mnogo* pišemo *mlogo* itd. Mi tijekom odgovaramo: Nama se preče držati narodnoga muhamedanskoga materina govora i jezika, nego li druge riječi u isti miješati. Poznato je, da mi Bošnjaci Muhamedovci imamo sasma drugo nariječje, nego li pravoslavni Bošnjaci na pr. mi govorimo *aga*, a oni *haga*, mi *at*, a oni *hat*, mi *han*, a oni *an*, mi *hadžija*, a oni *adžija*, mi *duhan*, a oni *duvan*, mi *sedeb*, a oni *sedef*, kao i riječi kaži *him* ili donesi *him*, oni kaži *im* i donesi *im* itd. te se vidi da *him* proizilazi iz muhamedanskog, a *im* iz pravoslavnoga nariječja. Pošto je list *Bošnjak*, to hoće da ostane što mu je i dužnost, kod muhamedanskoga nariječja i ako podpuno zna po novome uvedenome književnome jeziku razgovarati."⁵² Bosanski jezik ne odstupa od Vukove koncepcije standardnog jezika, jedino odstupanje je bilo na nivou nominacije. Vuletićeva *Gramatika bosanskoga jezika* bila je u skladu s Vukovom normom. Ona je zastupala fonetski pravopis. U fonetici i morfologiji držala se istih principa kojih se držao Vuk Karadžić, a to je ijekavski izgovor, istočnohercegovačkog tipa. Dakle, sasvim je jasno da se ne radi o zasebnom jeziku nego o jezičkoj tradiciji. Pomenuti tekst je izazvao burnu reakciju. Neki su ustvrdili da se radi o *lokalnom narječju* i posebnoj ortografiji. Ovdje nije bilo te namjere. Nominacijom

---

⁵⁰ Tomo Kraljačić: *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1909)*, str. 240.

⁵¹ Anonim: *U obranu našeg čistog govora i jezika*, str. 4.

⁵² Anonim: *U obranu našeg čistog govora i jezika*, str. 4.

jezika željelo se zaustaviti dalje manipuliranje i oslabiti politička pozadina koja je značajnu podlogu i oslonac našla na polju jezika.

Ističući ljepotu narodnog bosanskog jezika u romantičarskom oduševljenju Safvet-beg Bašagić će izjednačiti vjeru, jezik i narod.⁵³

Bošnjak prati nastajanje književnosti na *narodnom bosanskom jeziku*. Posebno se apostrofira alhamijado književnost koja je pisana čistim *bosanskim jezikom* "... bilo je čestitih sinova mile naše domovine koji su, premda nije bila potreba već samo iz ljubavi naspram svojoj braći i domovini, na svom *materinskom jeziku* pisali, pjevali i pojedine knjižice izdavali."⁵⁴

Kao značajan momenat identifikacije i verifikacije *bosanskog jezika* su djela pisana bosanskim jezikom, bez obzira što je u ovom vremenu stvaranje na orijentalnim jezicima bilo u punom procvatu. Među piscima koji su pisali na bosanskom jeziku *Bošnjak* ističe sljedeće autore: Gaibi-efendiju, Kaimi-babu, Ilhami-efendiju, Omer-efendiju, šejh Sirri-babu, Jusuf-beg Čengića. Autor članka navodi da su svi ovi pisci najbolji sinovi naše drage domovine koji su pjevali na *svome materinskom jeziku*.⁵⁵ On dalje priželjkuje da se "nađe neki domoljub koji voli svoj narod, koji ljubi *jezik bosanski* da ovo značajno blago sakupi i izda kako bi moglo doći do svih onih kojima je materinska riječ *na srcu i dobrobit roda svoga na umu*."⁵⁶

Anketa o jeziku nije obrađena, niti su njeni rezultati bili poznati javnosti. *Bošnjak* ovo nije komentirao, nije bilo više ni komentara o *posebnom narječju* bosanskog jezika.

Bošnjakova reakcija na izmjenu naziva jezika

Kalaj je dao poseban značaj terminu *bosanski jezik* koji je bio u upotrebi sve do kraja njegovog političkog djelovanja. Novi zajednički ministar napušta i višenacionalnu politiku i ranije forsirani naziv jezika.

Poslije Kalajevog odlaska sa bosanskohercegovačke političke scene novi nacionalno-politički kurs zacrtao je Stephan Burian. Naredbom Zemaljske vlade, 4. oktobra 1907. dolazi do

---

⁵³ Safvet-beg Bašagić: *Halb-ul vatani minel iman (Ljubav otadžbine s vjerom je skopčana)*, *Bošnjak*, I/1891, br. 9, 27. VIII, str. 2-3.

⁵⁴ Isto, str. 2-3.

⁵⁵ Anonim: *O bosanskoj književnosti*, *Bošnjak*, I/1891, br. 1, 2. VII, str. 3-4.

⁵⁶ Isto, str. 3-4.

izmjene naziva jezika. Naime naređeno je da se *zemaljski jezik* svugdje naziva *srpsko-hrvatski*, a da se naziv *zemaljski jezik* može upotrebljavati tamo gdje je riječ općenito o nazivu jezika zemlje.⁵⁷

Bošnjaci ovo doživljavaju kao povredu islamskih interesa. U Travniku se 1907. sastao Egzekutivni odbor Muslimanske narodne organizacije (Rifatbeg Sulejmanpašić, Mustajbeg Ibrahimpašić, Šahinbeg Hafizadić i Dervišbeg Miralem). Istaknuti bošnjački predstavnici negodovali su što je došlo do prenominacije bosanskog jezika. Po mišljenju *Egzekutivnog odbora* taj novi naziv poručuje Bošnjacima: *Krstite se kojim hoćete krstom, rišćanskim ili kršćanskim*. Ovaj čin su Bošnjaci doživjeli kao ignoriranje vjerskih i nacionalnih osjećanja. Odluka o zabrani naziva *bosanski jezik* izazvala je brojna negodovanja Bošnjaka. *Bošnjak* je donio kraći tekst pod nazivom *Srpski ili hrvatski* u kojem se pita kojim se razlozima rukovodila Zemaljska vlada pri donošenju ovakve odluke. "*Prošlih je dana izdavala zemaljska vlada naredbu kojom se dosadašnji naziv našeg bosanskog jezika u službenim stvarima dokida; islamski svijet nije ni znao, niti će da zna. S toga nam je – da pravo rečeno – bilo i nerazumljivo, zašto je to učinjeno i kakvi su razlozi vodili pri tome zemaljsku vladu, ali znajući s druge strane, da naš islamski svijet ipak neće promijeniti naziva svome materinskom jeziku, ne htjedosmo se na to osvrutati. Nu sada nas mnogi pitaju i traže da protiv toga dignemo svoj glas, u koliko se tiče nas Muslimana, a naročito što se tiče muslimanskih javnih zavoda.*"⁵⁸

Posebno se ističe problem imenovanja jezika u bošnjačkim javnim zavodima. *Bošnjak* traži od Visoke zemaljske vlade da se u ovim institucijama zadrži stari naziv jezika "... da naime Muslimani i islamski zavodi ostanu pri nazivu svoga jezika, onako kako ga je mati učila."⁵⁹

Bošnjak ističe da će Srbi i srpski uredi i dalje "svoj jezik nazivati *srpskim*, a to im je i Uredbom zajamčeno, Hrvati će svoj jezik nazivati *hrvatskim*, jedino Bošnjaci ostaju bez prava na svoj jezik."⁶⁰ List naglašava da bi trebalo bošnjačke đake pitati kako će

---

⁵⁷ O ovome više vidjeti kod Dževada Juzbašića: *Jezičko pitanje o Austro-Ugarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred Prvi svjetski rat*, Sarajevo, 1973, str. 10.

⁵⁸ Anonim: *Srpski ili hrvatski?*, *Bošnjak*, XVII/1907, br. 49, 29.VII, str. 3.

⁵⁹ Isto, str. 3.

⁶⁰ Isto, str. 3.

im se jezik zvati, bar prilikom izdavanja svjedodžbi i upisivanja predmeta *maternji jezik* u svjedodžbe.

Zemaljska vlada je shvatila da mora napraviti neki ustupak Bošnjacima kako bi stišala opravdano nezadovoljstvo. Tako se izdaje Naredba (29. XI 1907) u kojoj se Bošnjacima ostavlja mogućnost da upotrebljavaju naziv *bosanski jezik* u svojim ustanovama, školama, zavodima. U Zemaljskim svjedodžbama, čak i kad se izdaju Bošnjacima, treba upotrebljavati naziv *srpsko-hrvatski jezik*.⁶¹ Ovu naredbu Zemaljske vlade *Bošnjak* nije komentirao, ali tokom daljeg izlaženja nije poštovao novu nominaciju jezika. I dalje se u *Bošnjaku* jezik naziva *bosanskim* a češće *naš jezik*.

Izvori i literatura

Izvori

1. *Bošnjak*, Sarajevo, 1891–1910.
2. *Selektivno konsultirani izvori*
3. *Behar*, Sarajevo, 1900–1911.
4. *Bošnjak*, Kalendar za 1903, 1904, 1905, 1907. i 1908.
5. *Bosanska vila*, Sarajevo, 1885–1914.
6. Petar Milosavljević: *Dijalektološke karte srpskohrvatskog, hrvatskog i srpskog narodnog jezika*, "Srbistika" – Priština, I/1998,
7. *Osvit*, Mostar, 1898–1907.
8. *Prosvjeta*, Kalendar za 1931.
9. *Sarajevski list*, Sarajevo, 1881–1918.
10. *Tarik–Putokaz*, 1908–1911.
11. *Dokumentacija iz državnog arhiva*
12. *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, 1891, 1894.
13. *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906*, Zagreb, 1906.

Literatura

1. Bogičević, Vojislav: *Pismenost u Bosni i Hercegovini od pojave slavenske pismenosti u IX vijeku do kraja austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini 1918. godine*, Sarajevo, 1985.
2. Filandra, Šaćir: *Bošnjačka politika XX vijeka*, Sarajevo, 1996.

---

⁶¹ Vidjeti o ovome kod Ferde Hauptman: *Bosanskohercegovački aga u procjepu između privredne aktivnosti i reutijerstva*, Godišnjak DI BiH 17/1966-67, str. 23. i dalje.

3. *Gramatika bosanskog jezika*, Sarajevo, 1890.
4. Grupa autora: *Funkcionisanje jezika u višenacionalnim zemljama*, Institut za jezik i književnost, Posebno izdanje, Knjiga VII, Sarajevo, 1990.
5. Grupa autora: *Jezik štampe u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Institut za jezik i književnost – Odjeljenje za jezik, Radovi, VIII, Sarajevo, 1981.
6. Hadžijahić, Muhamed: *Od tradicije do indentiteta (geneza nacionalnog pitanja bosanskih muslimana)*, Zagreb, 1990.
7. Halilović, Senahid: *Bosanski jezik* (Drugo dopunjeno i izmijenjeno izdanje), Sarajevo, 1998.
8. Halilović, Senahid: *Pravopis bosanskoga jezika*, Sarajevo, 1996.
9. Imamović, Mustafa: *Pravni položaj i unutrašnjopolitički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, Sarajevo, 1976.
10. Imamović, Mustafa: *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1996.
11. Jahić, Dževad: *Jezik bosanskih Muslimana*, Sarajevo, 1991.
12. Jahić, Dževad: *Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora* (Trilogija o bosanskom jeziku) Sarajevo, 1999.
13. Jahić, Dževad: *Školski rječnik bosanskog jezika* (Trilogija o bosanskom jeziku) Sarajevo, 1999.
14. Jahić, Dževad: *Bošnjački narod i njegov jezik* (Trilogija o bosanskom jeziku) Sarajevo, 1999.
15. Jahić, Dževad: *Tretiranje jezika u vezi sa nacionalnim konstituisanju Muslimana*, Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa 11-12, Sarajevo, 1985.
16. Jahić, Dževad: *Uloga bosanskog jezika u procesima srpskohrvatske standardizacije*, "Pregled", 2 Sarajevo, 1987.
17. Jahić, Dževad, Halilović, Senahid, Palić, Ismail: *Gramatika bosanskoga jezika*, Zenica, 2000.
18. Juzbašić, Dževad: *Jezičko pitanje u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred prvi svjetski rat*, Sarajevo, 1973.
19. Juzbašić, Dževad: *Nacionalno-politički odnosi u Bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, Sarajevo, 1999.
20. Kačić, Miro: *Hrvatski i srpski* (Zablude i krivotvorine), Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1995.

22. Kapetanović, Mehmed-beg Ljubušak: *Šta misle muhamedanci u Bosni*, Sarajevo, 1886.
23. Kraljačić, Tomislav: *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903*, Sarajevo, 1987.
24. Kruševac, Todor: *Bosanskohercegovački listovi u XIX veku*, Sarajevo, 1978.
25. Kuna, Herta: *Jezik bosanskohercegovačke muslimanske narodne poezije u odnosu prema standardnom jeziku*, Književni jezik 4, Sarajevo, 1979.
26. Kuna, Herta: *Jezik štampe u BiH do 1918*, Radovi VIII, Institut za jezik i književnost, Sarajevo, 1981.
27. Papić, Mitar: *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije*, Sarajevo, 1972.
28. Pejanović, Đorđe: *Bibliografija štampe BiH 1859-1941*, Sarajevo, 1961.
29. Rizvić, Muhsin: *Književno stvaranje pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*, Knjiga I – II, Sarajevo, 1973.
30. Rizvić, Muhsin: *Bosna i Bošnjaci, jezik i pismo*, Sarajevo, 1996.
31. Slipičević, Fuad: *BiH od berlinskog kongresa do kraja prvog svjetskog rata (1878-1918)*, Školska knjiga, Zagreb, 1954.
32. Staničić, Ljiljana: *Jezička politika i nominacija jezika u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave*, Književni jezik, 12/3, Sarajevo, 1983, 139-160.
33. Stančić, Ljiljana: *Lingvistička terminologija u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave*, Institut za jezik u Sarajevu, Radovi XII, Sarajevo, 1986.
34. Šehić, Nusret: *Mjere Kalajevog režima u Bosni i Hercegovini na suzbijanju autonomnog pokreta muslimana*, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine, 1972-1973, Sarajevo, 1974.
35. Šipka, Milan: *Standardni jezik i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini (1850-2000)*, Dokument, Sarajevo, 2001.
36. Zbornik radova: *Simpozij o bosanskom jeziku*, Institut za jezik u Sarajevu, Posebno izdanje, Knjiga 10, Sarajevo 1999.
37. Zbornik radova: *Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak*, Institut za književnost, Edicija zbornika, Knjiga X, Sarajevo, 1992.

Hazema Ništović, M.A.

POSITION OF BOSNIAN LANGUAGE IN AUSTROHUNGARIAN PERIOD

Summary

Discussions about Bosnian language in magazine *Bošnjak* will be like a guide in taking a position toward Bosnian language from the aspect of historical roots and genesis of that name, and also from the aspect of social validity, more exactly from the wish of Bosnians to call their language Bosnian, especially because that term was not questionable until Austro-Hungarian entry. According to the science and sociolinguistics it seems to be real, fair and justified the existence of Bosnian language, beside two existing linguistic standards.

In its discussions about language *Bošnjak* didn't long for linguistic particularism or introducing a particular type of linguistic standard but for linguistic communal spirit.

Even though seems that *Bošnjak* is directing and checking some of linguistic solutions in official language functioning elementally and optionally, this direction and checking acquired an expressive stability, almost steady standard, in many segments and by the time, so that is existing as a stable heritage. It is indisputable that *Bošnjak* is meritorious: for keeping continuity of the term Bosnian language; for introducing *Bosnian language* as a school subject in religious schools; for translating religious books into *Bosnian language*; for publishing Arabic grammars with explanations in *Bosnian language*; for a triumph of phonetic orthography principle; for stronger connecting Bosnians with native linguistic expression; for developing spiritual aspiring of certain time and people and for Bosnians' linguistic emancipation. *Bošnjak* started with the principle of interreligious belonging to the Bosnian nation, and finished it with extinguishing of belonging to the Bosnian nation in that time as national, linguistic and ethnic determination.

Therefore, for future approaching to this subject it is necessary to consider *Bošnjak's* attempts to solve linguistic problems that could be very edifying by their unchangeable essence.

SADRŽAJ

PRVI DIO: RADOVI SA NAUČNE KONFERENCIJE "OSAM STOTINA GODINA BILINOPOLJSKE IZJAVE"

UVODNA RIJEČ 9

Ivan Balta, Pedagoški fakultet Osijek

NOVOVJEKOVNA PALEOGRAFSKO-DIPLOMATIČKA
ANALIZA ISPRAVE IZ BILINOG POLJA 13

Refik Ćatić, Pedagoški fakultet u Zenici

KORIJENI BOSANSKOG UNIVERZITETA 23

Ibrahim Pašić, Sarajevo

O BOSANSKOM VLADARSKOM IMENU KULIN 31

Midhat Spahić, Filozofski fakultet u Tuzli

BOGOMILI U VRIJEME BANA KULINA 41

Rusmir Djedović, Gračanica

HISTORIJSKO-GEOGRAFSKI ČINIOCI IZGLEDA ŽUPE
BROD I TERITORIJA ZENICE I OKOLICE U SREDNJEM
VIJEKU 49

Idriz Alihodžić, Zavidovići

ZENICA I BAN KULIN 61

Salih Jalimam, Pedagoški fakultet u Zenici

HISTORIJSKI ZNAČAJ BILINOPOLJSKE IZJAVE 75

**DRUGI DIO: RADOVI NASTAVNIKA I SARADNIKA
FAKULTETA**

Prof. dr. Mujo Slatina

OBRAZOVANJE SPOSOBNOSTI OPAŽANJA I
PROMATRANJA 95

Prof. dr. Dževdeta Ajanović

ZNAČAJ PROFESIONALNOG ANGAŽIRANJA ŽENE U
SAVREMENOM DRUŠTVU 119

Doc. dr. Dževad Zečić

RAZVOJ SREDNJOVJEKOVNE ARAPSKE I EVROPSKE
MATEMATIKE..... 127

Doc. dr. Salih Jalimam

HISTORIJSKI POGLED NA RAZVOJ METALURGIJE U
BOSNI I HERCEGOVINI..... 153

Mr. Hazema Ništović

POZICIJA BOSANSKOG JEZIKA U AUSTRUUGARSKOM
PERIODU 165